

Слободан Самарџић
ШЕСТОЈАНУАРСКА ДИКТАТУРА
Узроци и последице

Библиотека
ИЗАБРАНИ СРПСКИ ЕКОНОМСКИ
И ПОЛИТИЧКИ СПИСИ
1850–1940

За издавача
Бора Бабић

Редакција
Милош Војиновић
Бошко Мијатовић
Бранко Милановић
Слободан Самарџић

СЛОБОДАН САМАРЦИЋ

ШЕСТОЈАНУАРСКА ДИКТАТУРА

Узроци и последице



АКАДЕМСКА КЊИГА
НОВИ САД

САДРЖАЈ

Скраћенице	9
Уводна напомена	11

ПРЕДГОВОР

Први део: Шестојануарска диктатура као вододелница српско-хрватског спора	15
Други део: Политичка претежност централистичког становишта као узрок шестојануарске диктатуре	49
Трећи део: Политичко растакање државе као последица шестојануарске диктатуре	83
Закључак: Југославија – државни провизоријум	119
Коришћени извори докумената и ауторских радова	123

ШЕСТОЈАНУАРСКА ДИКТАТУРА Изабрани документи и ауторски радови

Документи	131
Крфска декларација, 1917.	131
Објава Народног вијећа СХС, 1918.	135
Женевска декларација, 1918.	137
Прокламација регента Александра Карађорђевића, 1918. . .	140
Стјепан Радић – С. М. Брадуловићу, 1922..	141
Загребачки или „Марков” протокол, 1923.	147
Прокламација краља Александра Карађорђевића, 1929. . .	150
Резолуција Сељачко-демократске коалиције, 1929.	152

Меморандум Аугуста Кошутића и Јураја Крњевића Лиги народа, 1930.	154
Загребачке пункtacjiје, 1932.	156
Декларација Љубомира Давидовића, 1933.	158
Представништва Народне радикалне странке, Демократске странке и Савеза земљорадника осуђују режим, 1933.	164
Протест вођства Самосталне демократске странке, 1937.	165
Споразум у Фаркашићу, 1937.	168
Саопштење са састанка представника Блока народног споразума, 1938	170
Меморандум Ситон-Вотсона, 1936.	173
Извештај В. Х. Ситон-Вотсона Роберту Ванситарту, 1939.	185
Закључак седнице Хрватског народног заступства, 1939.	189
Споразум Цветковић–Мачек, 1939.	192
Демократи о данашњем стању у земљи, 1939.	195
Ауторски радови	211
Анте Трумбић, Неколико речи о Крфској декларацији, 1917.	211
Стјепан Радић, Темељи Хрватске пучке сељачке странке, Југославенска декларација и Крфски програм, 1918.	213
Стјепан Радић, Хоћемо у југославенском јединству своју хрватску државу, 1918.	216
Стјепан Радић, Говор на ноћној сједници Народног вијећа, 24. новембра 1918.	220
Владко Мачек, Р. В. Ситон-Вотсону, 1932.	232
Влатко Мачек – Предговор за књигу Рудолфа Бићанића, 1938.	236

Светозар Прибићевић, Проглас диктатуре, 1933.	238
Лазар Марковић, Рад на српско-хрватском споразуму, 1925.	247
Владимир Велмар-Јанковић, Поглед с Калемегдана (избор), 1936.	267
Милош Црњански, Теза и антитеза, 1935.	282
Милош Црњански, До тог мора доћи, 1935.	286
Лазар Марковић, Југословенски уставни проблем, 1938.	290
Слободан Јовановић, Посланичка неодговорност, 1929. ...	304
Ђорђе Тасић, Југословенски проблем у светлости идеологије о односу народа и државе, 1939.	309
Текстови из Српског гласа	313
Владимир Ћоровић, Питање преуређења државе, 1939.	316
Уредништво, 1939.	320
Владимир Ћоровић, Питање државног преуређења, 1939.	322
Уредништво, 1939.	325
Слободан Јовановић, Југословенство у прошлости и будућности, 1939.	328
Слободан Јовановић, Југословенска мисао, 1939.	337
Уредништво, Српска јединица, 1940.	340
Уредништво, Споразум или неспоразум, 1940.	343
Уредништво, После шест месеци, 1940.	346
Данило Динић, Два мерила, 1940.	349
Уредништво, Све по старом, 1940.	353
Данило Динић, Провизоријум, 1940.	356
Слободан Јовановић, Уставно питање, 1940.	359
Белешка о међуратним ауторима	363

СКРАЋЕНИЦЕ

БХ – Бановина Хрватска

ДС – Демократска странка

ДСХС – Држава Словенаца, Хрвата и Срба

ЈМО – Југословенска муслиманска заједница

ЈО – Југословенски одбор

ЈРСД – Југословенска радничко-сељачка демократија

ЈНС – Југословенска национална странка

ЈРЗ – Југословенска радикална заједница

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

НВСХС – Народно веће Словенаца, Хрвата и Срба

НРС – Народна радикална странка

СДК – Сељачко-демократска коалиција

СДС – Српска демократска странка

СЗ – Савез земљорадника

СКК – Српски културни клуб

СКС – Словенска кметијанска странка

СЉС – Словеначка људска (народна) странка

СРС – Самостална радикална странка

ХСС–ХРСС–ХПСС – Хрватска сељачка странка, Хрватска републиканска сељачка странка, Хрватска пучка сељачка странка

УВОДНА НАПОМЕНА

Кад сам прихватио предлог мојих пријатеља Бошка Мијатовића и Бранка Милановића да учествујем у пројекту објављивања мање познатих списа српских аутора о темама из времена прве Југославије и претходеће Србије, знао сам да ме чека озбиљан задатак. Избор теме *Шестојануарска диктатура – узроци и последице* био је додатни изазов. За једног политиколога поставио се задатак да тему која звучи историографски смести у видокруг својствен политичким наукама. Укратко, мој избор био је анализа политичког процеса који је претходио и уследио једном историјском догађају, при чему је тај догађај био најдиректније узрокован процесима који су му претходили, а и сам је произвео последице које су уследиле. Тако постављена тема обухватила је у својој временској димензији готово цео период постојања прве Југославије. Следи да у свем времену њеног живота најважнији догађај није био настанак Југославије, него управо њено временски средишње збивање – шестојануарска диктатура.

Овакав приступ условио је историографски неоправдану структуру уводне студије – у првом делу, сâм догађај (смештен у време од 1928. до 1931. године), у другом делу политички процес који је узроковао диктатуру (од 1918. до 1928) и у трећем делу политички процес који је био условљен диктатуром (од 1932. до 1940. године). Оваква структура захтевала је нешто опширнију уводну студију. Али водио сам рачуна о томе да уводна студија кореспондира основној сврси целог подухвата, а то је избор прилога који оригинално сведоче о самој ствари. Тај избор није се могао свести на српске писце и њихове прилоге о збивањима која су предмет уводне студије. Сама тема захтевала је поред српских аутора још две врсте прилога: основну документарну грађу и прилоге главних учесника догађаја с хрватске стране.

Драж овог пројекта јесте у томе што отвара нове теме и приступе нашој савременој историји, посебно првој Југославији, чије

је тематизовање још увек под утицајем идеолошког духа друге Југославије. После њеног распада ипак су се отворили видици странијег описивања и тумачења прве Југославије. Мој задатак био је да следим чињенични материјал без којег ниједна анализа нема изгледа на успех. У томе су ми помогли поуздани зборници докумената и све развијенија историографска литература о том периоду.

Читалац ће лако уочити да у анализи следим свој приступ чињеничном материјалу, у намери да тако пружим једну врсту тумачења историјских догађаја, тј. њихове унутрашње, често скривене логике. Уз изворне прилоге које нудим читалачкој јавности, надам се да књига узета целовито даје прилог за разумевање једног важног сегмента наше националне историје.

У Београду,
марта 2023.

ПРЕДГОВОР

Први део

ШЕСТОЈАНУАРСКА ДИКТАТУРА КАО ВОДОДЕЛНИЦА СРПСКО-ХРВАТСКОГ СПОРА

Последњи, историографски утврђен чин пре Прокламације о завођењу диктатуре била је аудијенција вође Хрватске сељачке странке¹ Влатка Мачека код краља Александра. Било је то 5. јануара 1929. године, дан пре Прокламације и дан после прве Мачекове аудијенције, кад је краљ у покушају формирања нове владе имао последње консултације са шефовима свих парламентарних странака. Била је то последња шанса да се избегне краљева алтернативна замисао – завођење диктатуре. Уочљиво је да је краљ једино са шефом ХСС имао још један разговор, дакле 5. јануара. Део тог разговора најважнији за нашу тему репродуковаћемо према запису Светозара Прибићевића који се налази у његовој књизи *Диктатура краља Александра* из 1933. године.²

¹ Странка је основана 1894. године под именом Хрватска пучка сељачка странка (ХПСС), да би 1920. променила име у Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС). Последња промена имена уследила је 1925. године – Хрватска сељачка странка (ХСС).

² Овде је неопходно изложити напомену поводом питања о веродостојности ових забележака, па самим тим и оправданости њиховог коришћења као историјског извора. Светозар Прибићевић је у време о којем је реч био страначко-коалициони партнер с Мачековом ХСС. Године 1927. Прибићевић и тадашњи шеф ХСС Стјепан Радић основали су Сељачко-демократску коалицију (СДК), након што је Прибићевић напустио Демократску странку (ДС) и основао своју Самосталну демократску странку (СДС). Чланови те странке већином су били Срби из аустроугарске Банске Хрватске (Хрватска и Славонија). Кад је Прибићевићева књига обја-

На захтев краља Александра да му Мачек објасни ставове из резолуције Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928. године, а у вези с уређењем државе успостављањем „аутономних јединица“, разговор је, по Прибићевићем записима, текао на следећи начин:

„Мачек му је набројао Словенију, Хрватску, Босну, Војводину, Србију, Црну Гору и Македонију.

А онда га је краљ упитао: Да ли би те покрајинске скупштине у својим аутономним пословима имале потпуно независно законодавство?

Мачек је одговорио: Разумије се, уз санкцију Вашег величанства.

На крају, краљ је затражио од Мачека да га саветује шта треба учинити. Мачек је саветовао да наменује једну неполитичку владу која би имала његово поверење и која би по

вљена (у Паризу 1933), он је већ био протеран из земље (1931) и боравио у егзилу у Чешкој. Ови спољашњи подаци могу довести у сумњу непристрасност навода из разговора између краља и Мачека. Моји разлози за прихватање записаних ставова двојице саговорника као веродостојних јесу двојаки. Први разлог јесте то што цитирани изводи не одају утисак било какве ауторове субјективности, будући да ту нема никаквих коментара, посебно не вредносних. Други разлог садржан је у чињеници што је овај разговор између краља Александра и Мачека, а касније између краља и Слободана Јовановића, већ коришћен у историографској и другој литератури, уз друге изворе које су аутори користили. Наводим три такве студије: Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1914–1941*, Крагујевац, 2000, стр. 216, где се аутор, осим на Прибићевића, позива на још две књиге: *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1961, Ивана Мештровића, као и на књигу Предрага Милојевића *Био сам присутан*, СКЗ, Београд, 1980. Друга студија која реферише на разговор приликом Мачекове аудијенције јесте књига Christiana Axboe Nielsena *Making Yugoslav Identity in King Alexander's Yugoslavia*, University of Toronto Press, 2014, pp. 69–70. Исти разговор репродукован је и у књизи Бранислава Глигоријевића *Краљ Александар Карађорђевић – српско-хрватски спор*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, стр. 150–151 из другог извора: Краљеве забелешке од 5. јануара 1929. Битно је да су оба извора, и Прибићевићев и краљев, суштински исти.

своме саставу пружила јемство да ће одмах почети да решава хрватско питање у смислу одлука од 1. августа.“

...

„Одмах после друге аудијенције, краљ је позвао професора Слободана Јовановића. Кад је професор дошао краљу, овај му је – читајући неку хартију и не говорећи му да је Мачек дао предлог – поставио питање:

По уставном праву, шта је то кад постоји један монарх, једна заједничка дипломатија, једна војска и царина, а остало одвојено?

Професор Јовановић је одговорио: Е па, то је реална унија – скоро нешто слично ономе што је било у Аустроугарској.

Краљ се задовољио овим одговором и више ништа није питао.“³

Сасвим је могуће, као што Прибићевић тврди, да краљ није Слободану Јовановићу дао текст Мачековог предлога, јер, како смо видели, у том предлогу реч је о седам аутономних јединица државе, што пре подсећа на федерацију него на Аустроугарску „реалну унију“. Али и краљ и Слободан Јовановић нарочито били су добро упознати с генеалогиијом хрватских захтева у Краљевини СХС. Они су изворно и суштински били сепаратни у односу на остатак државе. Идеја о укључивању других „покрајина“ у уставну реконструкцију видовданске Југославије била је изведена и политички секундарна у деловању ХСС.⁴ То се дефинитивно потврдило споразумом од 26. августа 1939. (Споразум Цветковић–Мачек), којим је основана Бановина Хрватска као типичан пример државног *corpus separatuma*. Као што је било утврђено у Радићевом пројекту „Државно уређење или Устав Неутралне сељачке републике Хрватске“ од 1. априла 1921, и на готово истоветан начин спроведено у Споразуму Цветковић–Мачек после осамна-

³ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, стр. 108–110. Прво издање, *La dictature du Roi Alexandre*, Paris, 1933

⁴ О овом аспекту проблема биће више речи у другом и трећем делу студије.

ест година, централној држави остало је само неколико функција (што би краљ рекао – „заједничка дипломатија, војска и царине, а остало одвојено“). Имајући у виду ове претходне и потоње чињенице, краљ Александар поставио је право питање и на њега добио прави одговор.

Истог поподнева 5. јануара, из канцеларије двора стигло је следеће саопштење: „Поводом оставке краљевске владе, краљ се, на предлог председника парламента, консултовао с представницима свих партија и парламентарних група... Пошто су упознати са захтевима Сељачко-демократске коалиције (СДК), остали представници политичких странака и клубова изјаснили су се да их не могу примити... Резултат консултовања показао је да међу парламентарним групама постоје посве опречна гледишта на решење кризе. Те се разлике у гледиштима појављују чак и у оцени питања државног уређења. *Због тога нема могућности ни за какво парламентарно решење које би гарантовало одржање пуног државног и народног јединства.*⁵

Дан после ових разговора и саопштења, 6. јануара 1929. године, краљ Александар издао је Прокламацију, којом је завео диктатуру. Најцитиранија реченица из тог акта гласи: „Наступио је час кад између народа и краља не може и не сме бити посредника.“ Она упућује на школски пример диктатуре као личне власти. И краљ то није крио нити маскирао неким омекшавајућим фразамма. У овом акту он излаже разлоге за свој политички чин као државнички: „Парламентаризам, који је као политичко средство по традицији од мога незаборављног оца остао мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери да је постао сметња за сваки плодни рад у држави.“⁶ Овај став био је општеразумљив, па и општеприхватљив у тадашњој држави, а делили су га не само бројни посленици јавне речи него и готово све

⁵ Архив Југославије, ВЈМ, *Краљеви папири*, ф. 18; преузето из: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар...*, нав. дело, стр. 351.

⁶ Оба цитата Прокламације узета су из збирке докумената *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, прир. Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, Том I, Просвета, Београд, 1987, стр. 293–294.

политичке странке, рачунајући и вођство ХСС. Једине две странке које су изражавале сумње у чин и намере које стоје иза њега биле су Демократска и Народна радикална странка (НРС).

Радикалним задирањем у државни поредак, чиме је дошло до укидања уставног поретка, парламента (скупштине), странака и слободног политичког живота, краљ, сад прави суверен, настоји да спасе Државу, која је, по његовом мишљењу и уз широку подршку, била у стању расула. Општи одијум за такво стање примиле су странке, а с њима и скупштина. Као да је остао само краљ као спаситељ државе. Али податак да су од двадесет и три промене владе до увођења диктатуре само две обављене у скупштини, а остале уз краљево учешће – говори и о делу његове одговорности за стање државног расула. Видовдански устав, међутим, није био устав једне уставне, парламентарне монархије, како је то било поредвиђено Крфском декларацијом од 20. јуна 1917. године.⁷ По том уставу, краљ је био чинилац у све три гране власти, што противречи правнодржавном и демократском начелу о подели власти.⁸

⁷ Види Крфска декларација, 20/7. јула 1917. „Она (Држава Срба, Хрвата и Словенаца – нап. С. С.) биће уставна, демократска и парламентарна монархија с династијом Карађорђевића на челу...“, документ у Петрановић–Зечевић, стр. 36–38.

⁸ Види *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Архив Југославије, чланови: 45: „Законодавну власт врше краљ и народна скупштина“, 46: „Управну власт врши краљ преко министара по одредбама устава“, чл. 47: Судску власт врше судови. Њихове пресуде и решења изричу се и извршују у име краља на основу закона.“ Доступно на: file:///C:/Users/Boban/Downloads/aj_10_02_02_txt_ustav1921.pdf. У свом *Уставном праву Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* из 1924. године, Слободан Јовановић врши иманентну анализу уставног текста (практично његову егзегезу), тврдећи да „у вршењу свих трију власти учествује краљ, али увек с ограниченом моћи“. Његову моћ, према аутору, ограничава устав правном чињеницом да у свакој грани власти краљ заправо дели власт с одговарајућим органима – скупштином, владом и судовима. (Види издање Службеног листа СРЈ, Београд, 1995, стр. 398). То, међутим, само значи да гранска подела власти није уставно изведена на начин дистрибуције власти трима независним институцијама, јер постоји и четврта институција – монарх – која делује у све три гране, од којих у законодавној и извршној с претежним овлашћењима.

Али, фактички, ако су скупштина и влада биле неспособне да управљају државом, иако је та неспособност била потпомогнута краљевим активностима у свим кризним ситуацијама, ипак је још једино институција монарха била јавно позвана да делује, па макар и вануставним актима. Тим пре што је општа политичка ситуација у Краљевини СХС била у сваком погледу блокирана. Распад државе никоме није одговарао. Хрватским политичарима, који су од почетка нагињали сепаратним решењима, било је јасно да њиховој стратегији не одговара распад, јер у датим међународним околностима они не би могли да заснују и очувају своју државу. Српским политичарима распад такође не би одговарао, премда из других разлога: каква год била, Краљевина СХС једино је државно решење за све Србе у датом простору. За Словенце и муслимане некаква сопствена независна држава није била ни у каквим политичким плановима и пројекцијама. Монарх је судбину своје династије до те мере везао за југословенску идеју да му је повратак на изворну монархију Србију био немогућ. Међународни чиниоци, првенствено они који су легитимни наследници новог послератног поретка Европе, нису били спремни да улазе у ризик ремећења његове деликатне равнотеже због прилика у јужнословенској краљевини. Кад је краљ Александар увео диктатуру, као да је свима лакнуло.

Ипак, пукотина *српско-хрватског спора* унутар нове поратне државе била је увођењем диктатуре само камуфлирана, док се њен подземни ток све више ширио. Реч је о највећем проблему и никад нерешеном питању међуратне Југославије. Она није била створена ради решења тог питања, јер оно није ни постојало пре Великог рата, нити је настало током њега. У својој идејној димензији, Југославија (под оба званична назива) настала је ради решења државног питања јужнословенских народа, не рачунајући Бугаре. То су били главни акценти и Нишке декларације српске владе од 7. децембра 1914. године, и поменуте Крфске декларације исте владе и Југословенског одбора. Друго је питање шта су конкретно под том идејом мислили политички људи кад се рађала и родила нова држава. Та идеја, претворена у конкретне политичке стратегије домаћих учесника, практично је реализована у фор-

ми тешких уставних, политичких и других јавних спорова, па чак и сукоба. Завијени у уставну форму, то су били спорови између државног централизма и антицентрализма, између југословенског и етничког („племенског“) утемељења државе, између јединственог и збирног поимања југословенства, итд. Али политичка форма спорова – у страначком, парламентарном и ширем јавном животу – била је знатно ближа суштинском проблему, то јест односу између српске и хрватске државне стратегије, почевши од поимања државе па до најситнијих свакодневних државних и политичких питања. Иако је међуратна Југославија била, данашњим речником казано, мултиетничка држава, иако је у њеном функционисању важно место заузимао словеначки и муслимански чинилац, тон њеној општој јавној политици највише су давали српско-хрватски спорови различите врсте.

Из те перспективе гледано, краљ Александар увео је диктатуру да би прекинуо политички сукоб који се појављивао у виду страначког, парламентарног и ширег јавног сукоба, и који је у једном тренутку довео до убиства и рањавања посланика ХСС у скупштини (20. јуна 1928). Тим поводом, неретко је у употреби била метафора о сечењу Гордијевог чвора. Краљев чин био је волшебан начин да се уклоне политичари с јавне сцене, ако је потребно, и сужавањем те сцене на симболични ниво.⁹

Краљева диктатура није била усамљена идеја. Нешто мање од годину дана пре овог догађаја идеја такве врсте потекла је од вође ХСС Стјепана Радића. Пошто је ова странка, неприкосновени политички представник хрватског народа, почетком 1928. године дошла до последњег закључка да се парламентарним путем не може доћи до партикуларне аутономије у замишљеним хрватским границама, или бар до федерализације целе земље, Радић је најпре странкама, а потом и директно краљу, предложио фор-

⁹ У својој књизи *A short History of Yugoslavia*, Cambridge University Press, 1968, р. 177, утицајни енглески историчар и публициста Р. В. Ситон Вотсон (R.W. Seton-Watson) духовито је приметио да су 1929. и 1930. у Југославији биле не само године привредног просперитета него и године „одмора од политике“.

мирање неутралне владе са „српским војним официром на челу“. Њен задатак био би да најпре распусти постојећи парламент и распише изборе за уставотворну скупштину. За две најјаче „београдске“ странке – демократе и редикале – то би личило на увођење диктатуре, због чега су оне одбиле овај предлог. Сам краљ имао је другачији разлог за одбијање. Шефу ХСС Радићу рекао је да није присталица политизације војске, јер њена је улога у томе „да служи и мора служити великим националним и државним циљевима“.¹⁰ Не само што је краљ одбио Радићев предлог, него му је овим ставио на знање да његов захтев не спада у тај ранг војних циљева.

Пролеће исте године прошло је у тешким међусобним оптужбама посланика ХСС и странака са седиштем у Београду.¹¹ У скупштини су оптужбе лако прелазиле у увреде, а ове у претње. У овим последњим предњачили су посланици Радикалне странке, али, како бележи Ситон Вотсон, „ни Радић и Прибићевић не попуштају у оргијама неодговорних изјава.“¹² У трагичном крају (20. јуна 1928) обострано недоличног понашања, живот су изгубила двојица посланика ХСС, Ђуро Басаричек и Павле Радић, док су тројица посланика ове странке рањена, од којих Стјепан Радић насмрт. Од последица рањавања преминуо је после месец дана у Загребу.¹³

¹⁰ Види Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslav – Identity in King Alexander's Yugoslavia*, pp 56–57; у прилично опширном опису ове целокупне епизоде пре увођења шестојануарске диктатуре, аутор користи и неопсредне изворе разговора између краља Александра и Радића.

¹¹ Те странке засад нећемо звати ни српским ни (про)југословенским, а разлоге ћемо објаснити касније.

¹² Види Seton Watson, *ibid*, p. 57.

¹³ Главни виновник овог догађаја, радикалски посланик Пуниша Рачић, био је осуђен на основу кривичног закона, а занимљиво је колико и невероватно да су његови браниоци покушали да га извуку из одговарајуће казне позивајући се на скупштински пословник. Убица је тај чин наводно извео током скупштинског рада, те би и санкција требало да буде у складу с пословником, а не кривичним закоником, будући да је виновник наводно заштићен посланичким имунитетом (тј. посланичком неодговорношћу, како се то тад звало). Разуме се да првостепени суд

Читава 1928. година била је до те мере хаотична да није ни чудно што се завођење диктатуре генерално доживело као олакшање. Најпре (фебруара 1928), после избора одржаних претходне године, краљ нуди Радићу мандат за формирање нове владе (толико о парламентарном и уставном карактеру монархије), која би заменила новоизбрану владу радикала, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације (ЈМО). Понуду шеф ХСС одбија и замењују је контрапонудом о „неутралној влади“ с јаким примесама диктатуре. Овај нагодбењачки процес одвија се ванинституционално, не рачунајући краља као институцију специфичне природе.¹⁴ Београдске странке прате овај процес с великим неповерењем у обе понуђачке стране. Парламентарна фасада српско-хрватског спора око државног уређења сама се руши обостраним тешким провокацијама. Атентат у скупштини 20. јуна подиже атмосферу до потпуног распада. Краљев очајнички покушај да после атентата установи привремену (концентрациону) владу пропада, јер нико није хтео да се прихвати мандата. Краљ је у изнудици крајем јула поверио мандат Антону Корошецу, који је тешком муком саставио владу четирију странака – СЛС, радикала, демократа и ЈМО. Влада није у стању да држи ситуацију под контролом, јер ни њу нико не поштује. Сељачко-демократска коалиција излаже свој федералистички програм 1. августа исте године, а у њему потенцира нову идеологију о „србијанско-пречанском спору“, који је навод-

ову недоличну одбрану није узео у обзир. О овоме више у чланку Слободана Јовановића „Посланичка неодговорност“ из 1929, *Сабрана дела – Из историје и књижевности* I, XI том, Српска књижевна задруга, 1991, стр. 471–474. (Чланак увршћен у избор). Своју беспрекорну правну анализу аутор завршава речима: „Браниоци Пунише Рачића нису водили рачуна о битној чињеници да посланичка неодговорност покрива само оне акте за које се може узети да кроз њих тече радња саме скупштине“ (стр. 474).

¹⁴ Добро је запажање Љубодрага Димића о краљевом личном доживљају његове улоге: „Регент, касније краљ Александра I Карађорђевић, никад није пристао да његова власт добије карактер ‘јавне функције’, а он сам уместо врховне власти постане само чинилац у све три гране власти.“ *Историја српске државности*, књ. III *Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад, 2001, стр. 102.

но немогуће решити у околностима важећег државног поретка.¹⁵ Почетком јесени краљ нуди Хрватима ампутацију на простору Банске Хрватске с додатком јадранске обале од Ријеке до Шибеника. Ови одбијају понуду из два разлога: нису сигурни у одржање понуђене територије због јаког италијанског и мађарског иредентизма, а уз то су и незадовољни обимом територије, јер су имали територијалне претензије на Јадран до Боке и целу Славонију, Бачку, део Срема и Босне.¹⁶ На самом крају године, Корошец подноси оставку, а краљ безуспешно настоји да нађе новог мандатара. Странке не желе више да учествују у томе. Једино Мачек уз концепт новог федеративног уређења излаже краљу нови-ста-

¹⁵ Овде није реч о тзв. Србима пречанима, већ о свим народима Аустроугарске на подручју југословенске државе. Тиме се настојала отупити чињеница српско-хрватског спора и заменити сликом „србијанско-пречанског“ спора. Та конструкција занемарује веродостојнију чињеницу да су „београдске странке“ у својим редовима имале много више и чланова и присталица међу Србима у „аустроуграским крајевима“ него Сељачко-демократска коалиција. Штавише, нису оскудевале ни у присталицама и члановима међу Словенцима и Далматинцима. О овом више у другом и трећем делу.

¹⁶ О овоме опширније у Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, нав. дело, стр. 315–321. Иначе, све време своје политичке делатности у Краљевини СХС, Стјепан Радић бавио се картографијом хрватске сепаратне аутономије. Из тих настојања појављивале су се различите замисли о унутрашњим границама аутономне Хрватске. Његов наследник – Влатко Мачек – наставио је с овом врстом планирања. Овде је немогуће приказати бројне верзије замишљених унутрашњих граница Хрватске, или граничних линија међу јединицама пројектоване југословенске федерације. Овом приликом навешћемо само један фрагмент из Радићевог писма које шаље супрузи из затвора 1925. године. Случај нам је занимљив, јер из примера крајње приватне кореспонденције илустрuje Радићеву страствену загладаност у сопствену политичку мисију: „Под тачком II, Хрватска аутономија: а) територијално Хрватска, Славонија, Далмација, с коректуром Источног Срема, за то Хрватска добија одштету у Бачкој, Посавини и у Јужној Далмацији (Бока иде Србији), за то Хрватска добија одштету у Херцеговини б) Компензација као пре рата у Аустро-Угарској, с тим што Хрватска добија географску целину и финансијску самосталност“. Преузето из Чедомир Попов *Влика Србија – стварност и мит*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2007, стр. 218.

ри предлог о „неутралној влади“. То је епизода с почетка овог дела текста.

Из даље историјске перспективе, наведени ред турбулентних догађаја може се тумачити и следећим речима: „У позним двадесетим годинама постало је јасно да само драстична ревиизија државне управе и општа друштвена реформа (стратегија развоја) може државу спасити од слома“.¹⁷ Или овако: „Сурадња није била циљ политичких вођа, нити је могла бити, све док је централистички блок одбијао поштовати начело паралелне већине у свакој националној заједници“.¹⁸ Ако се пак след дођаја посматра изнутра (инхерентно), чињенице тадашње стварности упућују на закључек да је диктатура дошла као ситуационо најбоље решење.

Проглашењем диктатуре, дотадашња уставно крња „уставна и парламентарна монархија“ претворена је у апсолутну монархију. На неки начин, емпиријски гледано, режим је и дотад више личио на апсолутну монархију него на уставну. Сад је тако и фактички и правно. Први донети акт, Закон о краљевој власти и о Врховној државној управи од 6. јануара 1929. у члану 2 јасно каже: „Краљ је носилац све власти у земљи. Краљ издаје и проглашује законе; поставља државне чиновнике и даје војне чинове. Краљ је заповедник војне силе.“ Надаље, у члану 15 истог акта стоји: „Краљ именује председника и чланове Министарског савета, који стоје непосредно под краљем и раде по његовом овлашћењу у поједним гранама државне управе. Број министарстава одређује краљ. Пре ступања на дужност министри полажу заклетву на верност краљу“. У члану 16 још једна кључна одредба изричито говори о апсолутистичком карактеру новог поретка: „Министри су одговорни краљу. Краљ може оптужити министре.“¹⁹

Ово је био темељни акт после којег је наступила пролиферација државних прописа којима је правно утврђен и осигуран дик-

¹⁷ Љубодраг Димић, нав. дело, стр. 135

¹⁸ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988, str. 384

¹⁹ Закон... у зборнику: Петрановић–Зечевић, нав. дело, стр. 295–297

таторски режим, али је и уређен правни систем у многим областима у којима је дотад био нејединствен.²⁰ Ти прописи били су формално закони, али сви су донесени краљевим декретима. Ту спадају и закони који нису стигли да унификују своју материју у претходном десетогодишњем периоду. Тако су, уз учешће највиших правних стручњака, донесени Кривични законик (26. јануар 1929) и Законик о кривичном поступку (16. фебруар 1929), Закон о грађанском парничком поступку (13. јул 1929) и Закон о земљишним књигама (18. мај 1930).²¹ У сврху доношења великог броја закона, крајем јануара основан је Врховни законодавни савет, као саветодавни орган за краља, и Министарски савет, који је био задужен за припрему новог законодавног оквира државе. У том телу седели су правни стручњаци, и то осам Срба, седам Хрвата и три Словенца.²²

Прве политичке и јавне реакције на краљево завођење диктатуре биле су позитивне. Шестојануарски догађај у првих неколико месеци нарочито је оставио повољан утисак на хрватској јавној сцени. Мачек је у неколико јавних иступа поздравио овај краљев поступак, наглашавајући тим поводом очекивања Хрвата. Алудирајући на својевремену Радићеву опаску на видовдански поредак од 1921. године као погрешно закопчани прслук, Мачек је изјавио: „...тесан прслук је откопчан и врлином краља Хрвати ће бити сло-

²⁰ Да наведемо само основне прописе: Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (6. јануар 1929), Закон о изменама и допунама Закона о штампи (6. јануар 1929), Закон о измени Закона о општинама и областним самоуправама (8. јануар 1929), Закон о Државном суду за заштиту државе (8. јануар 1929), Закон о уређењу Врховне државне управе (31. март 1929), Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја (3. октобар 1929). Све у свему, нови поредак био је правно установљен у првих десет месеци на основу укупно 132 законска прописа.

²¹ Види Марко Павловић, нав. дело, стр. 224–243. Значајне правне анализе ових закона налазе се у зборнику *Сто година од уједињења – формирање државе и права*, прир. Борис Беговић и Зоран С. Мирковић, Универзитет у Београду – Правни факултет, 2020; прилози Владимира Павића, Зорана С. Мирковића, Вука Радовића и Нине Кршљанин.

²² Види Christian Axboe Nielsen, *op. cit.* p. 95.

бодни у својој слободној Хрватској.²³ Другом, временски блиском приликом, Мачек се јавно изразио у истом духу: „С обзиром на велику мудрост Њ. вел. краља, Хрватска ће коначно добити аутономију.“²⁴ Због оваквих поклоничних изјава, убрзо је дошло до личног раскида између Мачека и Прибићевића, који је диктатуру схватио на сасвим другачији начин. Док је Прибићевић децентрализацију државе повезивао са страначком акцијом у поретку који се демократизује, Мачека је занимало искључиво хрватско питање, било да се оно решава у демократији или у диктатури. Његово благонаклоно јавно обраћање краљу имало је сасвим одређени политички садржај и циљ.²⁵

Поред поменутих вербалних прихватања шестојануарског преврата, била је позната и серија учесталих групних долазака краљу ради исказивања лојалности његовој спремности да уведе ред у земљи. Највише оваквих посета, познатих под називом „поклоничке делегације“, обавиле су хрватске сељачке и пословне групе, а у једној од сељачких, која је кренула из Загреба, било је 150 људи.²⁶ Поред тога, загребачка штампа била је такође благонаклона према краљевом чину. Дневни лист *Обзор* писао је да само

²³ Цитат преузет из: R.W. Seton-Watson, op. cit. 177.

²⁴ Цитат преузет из: Дејан Ђокић, *Српско-хрватско питање у међуратној Југославији – Недостојни компромис*, Фабрика књиге, Београд, 2010, стр. 97 (прво енглеско издање *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, 2007).

²⁵ Занимљиво је да су обојица била ухапшена исте године, мада из различитих разлога. Најпре Прибићевић, непосредно после проглашења диктатуре (кад је био ухапшен и вођа левих земљорадника Драгољуб Јовановић), управо због јавног противљења овом краљевом чину. Мачек је ухапшен крајем године из другог разлога. Оптужен је да је финансијски помагао бомбашки напад на воз који је из Загреба доводио једну тамошњу привредну делегацију на пријем код краља. (О Мачековом хапшењу види Christian Axboe Nielsen, op. cit. p. 138).

²⁶ Види Christian Axboe Nielsen, op. cit. p. 108. О овим посетама краљу види и у Чedomир Попов, *Велика Србија – стварност и мит*, нав. дело, стр. 225–227.

краљ може решити кризу, позивајући се на Радићеве речи после атентата – сад су на сцени само краљ и народ.²⁷

Краљев састав Министарског савета такође је одавао прима-ран утисак о начелности његове интервенције. Влада, која је, као што смо видели, у сваком погледу била подређена краљу, састојала се од десет Срба, пет Хрвата и једног Словенца, што је допринело тренутном расположењу људи у западним крајевима земље. Штавише, министрима Хрватима и Словенцима били су поверени важни ресори, попут финансија, пољопривреде, трговине, индустрије, саобраћаја и др.²⁸ За председника владе постављен је генерал Петар Живковић, коме је додељен и ресор унутрашњих послова. Иако у другачијим политичким приликама, избор овог генерала на неки начин био је сагласан с Радићевим и Мачековим предлозима о неутралној влади, датим краљу пре диктатуре. Овим краљевим избором и целокупним његовим деловањем били су изричито незадовољни само политичари и страначки лидери београдских странака. На тапету њихове критике посебно је био генерал Петар Живковић.

Диктатура је, међутим, успела да заведе само репресивну страну реда. Она није само *суспендовала* јавна права и слободе мишљења и организовања, јавног окупљања и избора, правну заштиту грађана од непрорачунљивог поступања полиције и правосуђа. Она је напосто *укинула* сва права и слободе Видовданског устава, и то не на начин завођења *ванредног стања*, него на начин успостављања *новог режима*. У ту сврху донето је више закона – разуме се, краљевим декретима – чији су намера, циљ и садржај били ускраћивање поменутих слобода и права на систематски и временски неограничен начин. Током 1929. године диктатура је била утемељена једним бројем репресивних закона и специјализованих тела као што су Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (6. јануар), већ поменути Закон о допу-

²⁷ Види Seton-Watson, *Short History...*, нав. дело, стр. 175.

²⁸ Списак министара и њихових ресора вид. у Christian Axboja Nielsen, *op. cit.* p. 108

нама и изменама закона о штампи (6. јануар), Закон о државном суду за заштиту државе (8. јануар); априла исте године, у оквиру Министарског савета основан је Централни прес-биро за општу државну обавештајну службу. Овим су биле одрешене руке полицији (јавној и тајној), тужилаштву и судовима да врше радње у складу с прописима којима је било озакоњено државно насиље.

Иманентно посматрано, читав овај репресивни апарат требало је да послужи очувању нове идеологије којој је диктатура служила само као бабица при рађању и старатељ у развоју. То је *југословенство*, једна конструкција која је требало да наследи метафору о троименом народу. Током десет година по оснивању Краљевине СХС, та метафора губила је своју сврху, а заменила ју је једна друга, декретирана. Док је политички израз прве метафоре био „компромисни унитаризам“, метафора Југославије политички се исказивала као „југословенски интегрализам“.²⁹ Оно што није успело у систему прескромне демократије требало је да успе у поретку диктатуре. Тај парадокс историјски се завршио колапсом, онако како је морао.³⁰

Значајан вид идеологије интегралног југословенства садржан је у новој административној подели земље на девет бановина. У првом члану Закона о називу и подели краљевине на управна подручја (3. октобар 1929) истиче се: „Службени назив државе Срба, Хрвата и Словенаца јесте: Краљевина Југославија.“³¹ Она

²⁹ Ова два квалификатива под наводницима преузео сам из књиге Љубодрага Димића *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 140. Пре поређења овако означених фаза постојања ове државе, Димић поставља добру дијагнозу: „Интегрална југословенска идеологија доведена је до врхунца завођењем краљеве личне власти 6. јануара 1929. године“ (стр. 137). У овом ставу изражено је схватање о еволуцији државе Јужних Словена од њеног настанка до њеног „врхунца“.

³⁰ Овде се о југословенству не говори као о историјској идеји, него као о политичкој чињеници дугог трајања. Док се пре њеног оживотворења о идеји може говорити и афирмативно и негативно, у светлости југословенске државне стварности – у оба покушаја реч је напросто о илузорној идеји.

³¹ Види Закон... у зборнику Петрановић–Зечевић, нав. дело, стр. 303.

задржава свој унитарни државни облик, али уводи одређени вид децентрализације државне управе. Нове административне јединице, бановине, којих има девет, добијају велика управна овлашћења у пољопривреди, просвети, социјалној политици, народном здрављу, трговини, занатству и индустрији. За спровођење законом дефинисаних овлашћења имају своје регионалне институције и сопствени буџет, којим управља финансијско одељење сваке од њих. У ту сврху, 7. новембра донет је Закон о банској управи. Бански органи власти јесу бан, кога поставља краљ и који представља краљевску власт, потом Банска управа, подељена на одељења, и Бански савет као нека врста скупштине мање-више церемонијалног типа.³² Оно пак што је навело на сумњу и отпор хрватских политичара јесте територијална подела на бановине. Оне су просторно тако дефинисане да ефективно врше неутрализацију предратних (историјских) покрајина. Насупрот томе, политичари и активисти ХСС тестирали су замишљене границе аутономне Хрватске као природне, било сепаратно или унутар једне федерације.³³

Странке с централом у Београду – Демократска странка, Народна радикална странка и Савез земљорадника (СЗ) – прихватиле су начелно нову административну поделу земље као напредак у односу на претходну видовданску поделу на 33 области с надлежностима локалне самоуправе. За њих је било важно то што се одржао унитаристички облик државног уређења. У наредном делу рада видећемо да је овакав избор државног уређења за њих био, пре свега, питање начелног односа према држави.³⁴ У том погледу,

³² О уређењу бановина вид. Ferdo Čulinović, *Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 1954, стр. 286–287

³³ Чињеница да се границе бановине само у случају Словенаца (Дравска бановина) подударају с простором хомогеног народа очигледно није представљала проблем за креаторе ове унутрашње државне мапе. За разлику од Хрвата, Словенци нису изражавали никакве сепаратистичке тежње.

³⁴ Демократе су у овој ствари биле најмање чврсте. После оснивања изборне коалиције Удружена опозиција – блок народног споразума (1937), пристали су, с Љубом Давидовићем на челу, на идеју ХСС о федерализа-

занимљиво је питање које су лидери ових странака – Љуба Давидовић, Јован Јовановић Пижон и Аца Станојевић – поставили Мачеку августа 1931, кад се већ увелико говорило да је краљ спреман да донесе нов устав.³⁵ Питање је гласило: Како бисте поступили ако би краљ дао опозицији мандат, а Сељачко-демократска коалиција добила место председника владе и шест портфеља? Мачек је одговорио јасно а увијено: „Нама диктатура не смета, нека се људи јачају и нека буду челични. Изволите ви учините шта знате и шта можете; ја ћу видети како све иде, па ћу вам онда одговорити на садашње питање“.³⁶ Тим одговором Мачек је учврстио неповерење београдских странака у погледу односа ХСС према овој држави и Мачековог гледања на државу генерално. Осам година касније, у августу 1939, Мачек је прихватио готово истоветну понуду кнеза Павла и председника владе Драгише Цветковића у виду Споразума о Бановини Хрватској. Ако су биле садржински истоветне, две понуде веома су се разликовале у погледу понуђача. Прву је изнела опозиција, а другу власт.

Сумњу и критику коју су српски опозициони прваци испољавали према диктатури – нису делили српски литерарни прваци. Напротив, многи од њих поделили су свој списатељски дар с краљевим подухватом, који су величали као државоспасилачки и јуначки чин, усклађен са славном традицијом српских владара. Чест заједнички именилац ових литерарних иступа и позива био је *видовдански мит*, који непосредно повезује српски народ као мало шта друго. Краљева идеја о интегралном југословенству уздиже се на пиједестал континуитета са средњовековном Србијом и њеном богатом прошлошћу. При томе, по правилу се подразумева да ову непрекинуту врлину српског народа без остатка деле и преостала два народа – Хрвати и Словенци, донедавно именски

цији земље, мада не користећи израз „федерација“, већ радије „сложена држава“; види Резолуција Главног одбора Демократске странке од октобра 1937; у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 382–384.

³⁵ Нови, тзв. даривани устав донет је 3. септембра исте године.

³⁶ Преузето из: Dejan Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitanje...* нав. дело, стр. 162.

титулари нове државе. Сад су сва три народа наследника Краљевине СХС спојена у једно преко славног југословенског имена.

Тако Димитрије Митриновић у празничном броју *Политике* на Видовдан 1930. године објављује текст *Видовдан Југославије*, где поздравља и слави 6. јануар претходне године као дан испуњења косовског завета: „Као што је датум грозни и посвећени Гаврила Принципа био један преокретни дан судбине и мрачног провиђења, и као што је датум формације Срба, Хрвата и Словенаца у једну независну државу био дан важни и свети, тако је и дан 6. јануара лањске године био темељни дан националног пролаза кроз историју. И дан свечани, дан спасоносни проглашења правог крштења, датум проглашења узвишеног и одговорног имена југословенске нације, био је дан прекретан, дан светлог провиђења добре судбине; час историјски и одговоран вековима, који је морао бити и час мушке и слободне воље владара који је наследио завет косовски и предао га силној будућности Југославије у аманет.“³⁷

Готово по Митриновићевој матрици, Милош Црњански, у тексту објављеном поводом дана државног уједињења у *Времену* 1. децембра 1932, после штедрога приписивања Хрватима и Словенцима много чега из историје српске борбе за слободу, на овај начин завршава похвалу уједињењу и његовом симболичном савршенству у слици Југославије: „И та Југославја која није политичка партија, већ судбина свих нас, што крвавим и пламеним колима пред нама већ вековима јури, живела је и у облику незаборавне Србије, и у облику вечне Хрватске, и у облику древне Словеније, да једном буде јединствена.“³⁸

³⁷ Политика, 28. јун 1930, стр. 2. У књизи Ивана Чоловића *Smrt na Kosovu polju – istorija kosovskog mita* (Библиотека XX век, Београд, 2017), аутор посвећује једно поглавље књижевној обради видовданског мита у сврху величања Југославије краља Александра. Поред цитираног Димитрија Митриновића, аутор поводом те теме говори и о Вељку Петровићу, Владимиру Велмар-Јанковићу и Григорију Божовићу; вид. стр. 296–315.

³⁸ Милош Црњански, На дан народног уједињења, у *Политички чланци 1919–1939*, Задужбине Милоша Црњанског и Катена мунди, Београд, 2017, стр. 216. Неће проћи ни три године од овог текста, Црњански ће,

Овај екскурс о књижевном величању Југославије по матрици интегралног југословенства краља Александра завршићемо ставовима Владимира Велмар-Јанковића изнесеним у његовој књизи *Поглед с Калемегдана*, објављеној 1938. године. Овај „оглед о београдском човеку“, како гласи поднаслов књиге, врши екстраполацију београдског идеал-типа у правцу српског и југословенског идеал-типа. То је оквирна књижевно-есејистичка конструкција у коју аутор смешта тему о југословенству. Заправо, српски карактер изводи се (дедукује) из београдског само фиктивно, будући да овај други сва своја обележја дугује типично српском: непокорност, јунаштво, слобода као непроцењива вредност. Стиче се утисак да аутор овај преокрет правог дедуктивног реда (оно српско заправо условљава оно београдско) врши због трећег нивоа екстраполације – долажења до оног југословенског. У њему као општем неизбежно учествују и две партикуларности – хрватска и словеначка. Да би их некако приближио српској, Велмар-Јанковић чини то преко београдског модела, јер он под другим придевским именом („београдски“) супсумира српске историјске карактерне црте. Ово литарарно-есејистичко натезање изгледа овако: „Пристајање Хрвата и Словенаца уз београдску животну оријентацију било је у знаку постепеног и лаганог излажења из бечко-пештанске оријентације која је гвозденим обручком држала стегнуту народну револуционарну мисао код Хрвата (и Словенаца)“. И нешто даље: „Тек пред крај XIX века продире и добива своју организацију, првенствено политичку, мисао да дилема хрватског народа није у одабирању између Пеште или Беча, него да ту има и једно треће решење, ван Пеште и Беча. Ту се напредна хрватска мисао, сналажење нашег западног човека, веже за резултате београдске животне оријентације и источног човека.“³⁹

разочаран политичким приликама, напустити своју ватрену југословенску позицију зарад новог приступа истом питању, који је назвао „српско становиште“. Види његов текст До тог мора доћи, *Искра*, 15. јун 1935, у истом зборнику, стр. 367–369. На овај ауторов прилог нужно ћемо се вратити у трећем делу студије.

³⁹ Владимир Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана – оглед о београдском човеку*, Библиотека града Београда, 1992, стр. 84, 85

Аутор је свестан „менталитетских разлика између источног и западног човека београдске оријентације“. Реч је о разликама које проистичу из колективних животних искустава.⁴⁰ Али, убеђен је аутор, ова чињеница не може поништити коначни резултат развоја ових трију народа – њихову Југославију. И зато закључује: „И ако нема Србије и Српства без Београда, онда нема ни Југославије без Српства. А ван Југославије не може се – тако осећа београдски човек – одржати ни Хрватство.“⁴¹

Пред оваквим приказима Југославије, српско грађанство као да није могло остати равнодушно. Оно је, као и сами страначки људи, Југославију доживљавало као проширену Србију, али је, за разлику од политичара, имало према њој претежно емотиван, па и афективан однос. Самим тим, грађански слој – и даље малобројнији од сељачког али политички знатно утицајнији – није разумевао да други народи немају такав однос према држави Југославији. Док се за Словенце и муслимане могло тврдити да су генерелно били лојални Држави, то се никако није могло закључити за Хрвате, који су имали свој национални покрет са сувереним предводником и усмеривачем – Хрватском сељачком странком. У том политичком миљеу, Краљевина Југославија, као и Краљевина СХС, била је само љуштура у којој ће сазрети њихова национална држава.

Чак и ако претпоставимо да српски национални идентитет није лошом политичком намером испуњавао нову идеологију интегралног југословенства, у оцени политике која је на томе настајала не може се избећи њен објективни резултат. Тим пре што су власти после увођења диктатуре користиле сва средства за брзу популаризацију овог наума. Рецимо, Видовдан, који је Уставом из 1921. године био проглашен за општедржавни празник (поред Божића и Ускрса), и то као дан доношења Устава, био је после јануара 1929. „унапређен“ у симбол југословенства, дан свих народа Југославије. Као такав, постао је нека врсте државне обавезе,

⁴⁰ Види нав. дело, стр. 104, 110.

⁴¹ Ibid, стр. 120

у смислу да се обележава и слави широм земље, у свим великим градовима, међу свим верским заједницама и у њиховим богомољама. Тако је изазвана нова врста отпора, и лако је дат разлог да се у јавном животу несрпских народа југословенство схвати као „нови облик великосрпске хегемоније“.⁴²

Чињеница што је режим диктатуре под своју капу ставио и Соколски покрет у потупности разоткрива његову лошу, инструменталну намеру да све што оцени као корисно за своју популаризацију стави под контролу. С том намером био је донет Закон о оснивању сокола Краљевине Југославије почетком новембра 1929, премда је још 1919. настао Соколски савез СХС удруживањем постојећих националних организација.⁴³ Доношење новог закона 1929. године није било неопходно са становишта постојећег савеза, али је било потребно ради промоције југословенства у режимском кључу. У члану 1 Закона каже се: „У циљу физичког и моралног васпитања држављана оснива се витешка организација под именом Соко Краљевине Југославије“. У члану 12 пак прописује се: „Досад постојећа друштва за физичко и морално васпитање: Југословенски соко, Хрватски соко, Орао, Српски соко, уколико се за три недеље од дана ступања на снагу овог закона не уједине и не стопе у Соко Краљевине Југославије, укидају се.“⁴⁴ Тако се једна дуга традиција удруживања ради неговања врлине здравог

⁴² Види Ч. Попов, *Велика Србија...*, нав. дело, стр. 228. У складу с овом јесте и оцена Кристијана А. Нилсена да је диктатура иницирала бифуркацију између српског национализма, на једној страни, и југословенског унитаризма као *de facto* српског национализма, на другој. Види Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs...*, loc. cit. p. 153.

⁴³ Соколски покрет настао је 1862. године у Чешкој и брзо се проширио међу јужнословенским народима у Аустроугарској – најпре међу Словенцима 1863, Хрватима 1874. и у Србији 1905. године. Ове организације објединиле су се у новој заједничкој држави већ 1919. године, да би се из Савеза издвојила Хрватска организација 1922. Срби у овом делу земље, разуме се, остали су у Савезу. Организација је деловала на основу спортских и патриотских начела, тад – без утицаја политичких групација.

⁴⁴ Закон... у: Петрановић–Зечевић, нав. зборник, стр. 305

и моралног живота – употребила као средство за остваривање политичких циљева једне диктатуре.

Диктатура није успела да оствари ниједан од прокламованих циљева. Политички живот био је смирен, али само у мери у којој је расла стега преко институција створених да контролишу и забрањују слободно јавно деловање. Главни разлог за завођење диктатуре, хрватски захтеви за посебан државни статус, краљ уистину није имао намеру да реализује. Мачекова и Трумбићева очекивања да ће диктатура омогућити једноставније и лакше директно преговарање с двором – нису се остварила, бар не тако брзо како су прижељкивали. Њихов метод по угледу на аустроугарски образац, понуђен пре увођења диктатуре, краљ није узимао у обзир.⁴⁵ У несрпским срединама манифестације југословенства све су више прихватане као режимски притисак. За разлику од ХСС, београдске странке од диктатуре нису очекивале ништа добро и биле су листом против. А кад су узимале у обзир хрватске захтеве, биле су чврстога става да се они могу решавати само уз напредовање демократије. Диктатура је и у том питању направила корак уназад. Уз све то, није било никакве политичке слободе; свугде се осећао недостатак слободне штампе.

По угледу на двадесете године, хрватски политичари наставили су да раде на интернационализацији свог питања. Почетком јануара 1930, чланови ХСС, правници Аугуст Кошутић и Јурај Крњевић, шаљу на адресу Друштва народа меморандум у којем наглашавају само хрватску жртву диктатуре: „На цијелом хрватском државном територију уведен је апсолутистички режим *српског краља*, који *хрватском народу* ускраћује примарна народна права која су иначе осигурана сваком народу“ (курзив је у оригиналу документа, нап. С. С.)... Помоћу неограничене апсолутистичке си-

⁴⁵ Занимљива је илустрација овог начина решавања државног питања у књизи Марка Павловића *Југословенска држава и право 1914–1941*, нав. дело, стр. 273: „На основу Радићевих речи да су после крвопролића од 20. јуна ‘остали само краљ и народ’, Мачек је српско-хрватски спор сузио на два парнична субјекта: краља и Хрвате, који су имали ‘да се боре или да се нагоде’“.

ле настоји се из свијета макнути хрватска народна парламентарна репрезентација...⁴⁶ Овај документ није имао непосредан ефекат у Друштву народа, али је представљао каменчић у мозаику слике о хрватском сепаратном статусу у држави. У сваком случају, краљу Александру поново је отворен хрватски фронт, а у сазвучју с готово општим нерасположењем према режиму, он је био принуђен на тактичко повлачење.

Томе је послужило обзнањивање Устава Краљевине Југославије 3. септембра 1931. године. Ни по чему то није било померање ка уставном и демократском поретку, већ пре лабављење само најчвршћих диктаторских стега. Рецимо, члан 13 предвиђао је право грађана на удруживање и право збора и договора, али у границама закона. Имајући у виду уставни део о уређењу власти, где је и законодавна и извршна власт потчињена краљу, ова, уставом дата права могу се законом и одузети. Наставак овог члана врши потпуно ограничење одређених политичких слобода: „Не може бити удруживања на верској, или племенској, или регионалној основи у партијско-политичке сврхе, као ни у сврхе физичког васпитања“. Кад је реч о законодавној и извршној власти, члан 29 у ставу 2 дословно прописује: „Краљ потврђује и проглашава законе, поставља државне чиновнике и даје војне чинове по одредбама закона“. По члану 32, ст. 1, „Краљ сазива Народно представништво у редован или ванредан сазив“. По члану 77, „Краљ именује и разрешава председника Министарског савета и министре.“⁴⁷

Устав предвиђа оснивање Народног представништва, које са састоји од Народне скупштине и Сената (чл. 26, ст. 2). Уз уставну рестрикцију права удруживања из члана 13, потоњи изборни закон, који се тиче само Народне скупштине, увео је још једну. Допуштају се само изборне листе које обухватају целу земљу, тј. које ће у свакој изборној јединици имати бар једног кандидата. У конкретној изборној јединици странка мора сакупити најмање 60 потписа за носиоца листе и најмање 200 потписа за сваког ло-

⁴⁶ Види документ у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 317–318.

⁴⁷ Устав Краљевине Југославије у истом зборнику, стр. 306 надаље

калног кандидата. Поред овако формулисаних изборних услова, двор је са својим политичким присталицама децембра 1931. основао нову странку – тзв. Југословенску радикално-сељачку демократију (ЈРСД, од 1933. Југословенска национална странка, ЈНС), која ће, по свој прилици, једина испуњавати све услове за прве наредне изборе.

Сенат, као горњи дом, уставно је постављен као брана ионако ограниченој скупштини.. Половину његових чланова именује краљ, а половину делегирају бановине, на краљев предлог. Овако формиран састав у својој контролној улози према скупштини располаже још једном полугом – поступком дводомног гласања о свакој одлуци (чл. 64).

Доносећи Устав (с атрибутом – *даровани*), краљ је накнадно хтео да покаже да је режим од 6. јануара био привременог карактера.⁴⁸ Исто тако, „режим је на југословенство гледао као на еволутивни процес током ког би дошло до духовног, културног, политичког и социјалног зближавања, уједињења, стапања у једну целину“.⁴⁹ Даровани устав и избори крајем 1931. показали су да њихов допринос укидању диктатуре не постоји, те да је реч о променама фасадне природе. Целокупна опозиција бојкотовала је изборе због одсуства елементарних услова, тако да је победа дворске Југословенске радикално-сељачке демократије с генералом Петром Живковићем на челу – била супериорна, а заправо Пирова победа. Бивајући свестан да ови избори нису имали никаквог смисла, краљ непосредно после њих тражи начина да бар посредно дође у везу с Мачеком.⁵⁰ Наговештава се поновни контакт

⁴⁸ Упор. Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs...* нав. дело, стр. 207.

⁴⁹ Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 146

⁵⁰ Види Dejan Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitanje...* Краљ је то чинио посредством Станка Шврљуге, поузданог човека, иначе банкара који је у то време руководио загребачком берзом. Тај је имао своју везу с Мачеком и Трумбићем. Према Трумбићевим сећањима, Шврљуга је тврдио да је краљ Александар био незадовољан резултатима диктатуре имајући, пре свега, у виду нерешено хрватско питање. Види нав. дело, стр. 114, 115.

двеју страна које своје политичке циљеве не везују за демократску еволуцију државе.

Као што смо већ рекли, ни за званичне актере, ни за опозицију, ни за народ није било спорно да је владавина краља Александра од 6. јануара 1929. имала карактер диктатуре. Отворено је питање како одредити ову диктатуру. Први такав покушај учинио је Светозар Прибићевић у својој књизи из 1933. године. Он каже да је краљ Александар 6. јануара 1929. године увео „чисту монархију“.⁵¹ Из његових објашњења види се да је реч о *апсолутној монархији*, има ли се на уму прожетост свих трију грана власти краљевом улогом.⁵² Али, и поред ауторових покушаја да унесе научне елементе у објашњење овог случаја диктатуре, њему није пошло за руком да га објективно прикаже. Јер, Прибићевић не покушава да објасни диктатуру, него настоји да је оптужи, посебно њеног носиоца. У таквој намери дошао је до радикалног становишта да је ова диктатура гора од стаљинизма и фашизма, и од свих диктатура које су се расејале по тадашњој Европи – у Пољској, Мађарској, Турској и Шпанији.⁵³

Прибићевић је у праву кад говори да Устав од 1931. и избори исте године нису отишли даље од потврде диктатуре, али ни то ни бројни подаци о насилној природи власти нису допринели политички непристрасном приказу. Иако идеолошки различит, овај опис диктатуре, по њеним радикалним квалификацијама, близак је истовременом језику Комунистичке партије Југославије. У тадашњим документима ове илагалне партије и чланице Комунистичке интернационале, диктатура краља Александра називана

⁵¹ Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, нав. дело, стр. 127

⁵² Прибићевим речима: „Његово је начело да влада по милости божјој. Циљ му је да се ослободи сваке контроле и да постане самодржац“; *ibid.* стр. 129

⁵³ Нав. дело, стр. 128, 129. Прибићевић је писао ову књигу у егзилу у Чешкој, док Хитлер још није био преузео власт у Немачкој. Иначе, нема сумње да би његову владавину приписао овој групи диктаторских држава. Тако, кад Прибићевић говори о „фашизму“, он мисли на италијански случај. Данас се колоквијално и нацизам подводи под израз фашизам, иако је то био другачији тип поретка, идеолошки другачији од фашизма.

је „војно-фашистичка диктатура“.⁵⁴ То је био чисти промашај кад је реч о обе придевске кованице; та диктатура није имала војну управу, нити је држава била фашистички организована. Сличан језик комуниста утицао је и на сличан начин Прибићевићевог тумачења сврхе диктатуре: „Диктатура је уведена управо да оствари југословенску мисао. Али то је само маска испод које се јасно крије великосрпска политика или, тачније – политика извесних Србијанаца.“⁵⁵

Прибићевићево квалификовање шестојануарске диктатуре као најгоре у међуратном времену Европе занимљиво је због чињенице што је у социјалистичкој Југославији ово био узор за званично приказивањене не само шестојануарског режима – него и целолокупног политичког поретка прве Југославије. Политички језик, који се служио изразима као што су „војно-фашистичка диктатура“ или „монархо-фашистичка диктатура“, био је заступљен у званичним документима, јавном говору, публицистици, а посебно у образовним програмима и уџбеницима. Заправо, то је била једна од многих диктатура у историји и савремености, и зато ју је препоручљиво анализирати у складу са савременим теоријам диктатуре.

Немачко-амерички теоретичар права и политике Франц Нојман пружа једноставну али ефектну дефиницију диктатуре: „Диктатура за нас значи владавину једне или више особа које при свајају и монополишу власт у држави, и извршавају је без ограничења.“⁵⁶ У историји од старог Рима до савременог доба аутор из-

⁵⁴ Види, на пример, документе: Одлука IV земаљске конференције КПЈ, децембар 1934, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 589, или Одлука Политбироа КПЈ о задацима КПЈ после VII конгреса Комунистичке интернационале, август 1935; исти зборник, стр. 600–602.

⁵⁵ Прибићевић, нав. део, стр. 135. Није чудно што је ова књига била објављена у Београду 1952. године. Комунистичкој власти одговарали су Прибићевићеви ставови према међуратној Југославији, а посебно критика третирања тзв. националног питања и нарочито државног уређења. Опширан предговор књизи, који је написао Прибићевићев саборац Сава Косановић, у потпуности је ишао наруку тад званичном гледању на претходну Југославију.

⁵⁶ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, стр. 195; прво издање књиге у САД 1957.

дваја два типа диктатуре – цезаристичку и тоталитарну. За обе је карактеристично вршење власти без ограничења, и то је оно што их чини диктатурама. Кад је реч о *цезаристичкој диктатури*, код ње се појављује један нов елемент у односу на римску републиканску диктатуру као ванредно стање. Цезаристичка диктатура није привремена него системска, и претпоставља „нови елемент: потребу за јавном подршком“. ⁵⁷ Стога за Нојмана владавине које настају на основу ванредних мера државе и по употреби насиља – личе на диктатуре, а нису диктатуре у правом смислу дефиниције.

Други тип – *тоталитарна диктатура* – јесте, по аутору, феномен 20. века, будући да он уноси нове елементе у овај „древни“ поредак. То су: предност државне принуде над основним правима, концентрисана власт без остатка, постојање монополистичке државне партије, тотална контрола апарата власти над друштвом и ослањање власти на терор, тј. употребу непрорачунљивиог насиља над индивидуом и групама. ⁵⁸

Поуздана оцена конкретнoг диктаторског режима зависи од анализе његових битних карактеристика и њиховог поређења с другим искуствима диктатуре, у оквиру неке од теоријских синтеза. У нашем приступу, који са ослања на Нојманову теорију о диктатури, може се начелно рећи да је диктатура краља Александра била пример цезаристичке диктатуре. Њу, пре свега, одликује монополисање власти у држави и њено вршење без икаквог ограничења. Док је у видовданској Краљевини СХС монарх имао одређена уставна ограничења власти и делио власт са скупштином и владом, увођењем диктатуре та обележја поретка једноставно су поништена. Посебно, краљ је заиста претендовао на масовну лојалност и подршку, што је у доброј мери и добијао, не само од

⁵⁷ Ibid, str. 199: „Цезаризам постаје неопходан кад масе почињу тежити политичком испољавању“. Коментар: Данас је уобичајено да се поредак с овом карактеристиком назива *плебисцитарна диктатура*, по угледу на режим Наполеона III у Француској од 1851. до 1870. Од тада до данас, све диктатуре претендују да задобију масовну подршку (многе и успевају) као легитимациону основу владавине.

⁵⁸ Види нав. дело, стр. 206–208.

српског становништва. Кад је укинуо уставни поредак, краљ је, бар у прво време, заиста располагао јавном подршком становништва и већине политичких странака.

Чињеница што је то био класичан пример апсолутне монархије не утиче на оцену о цезаристичкој природи диктатуре. Нојман за тај случај каже: „Са стајалишта вршења власти, апсолутни монарх је диктатор, али он то није са стајалишта легитимности власти.“⁵⁹ Краљ Александар, и поред тога што је диктатуру завео ударом, није био без довољног броја присталица за овај чин. Осим тога, он је део своје легитимности изводио из чињенице што је наследник једне краљевске династије. Разуме се, ту је реч о веберовском традицијском извору легитимности.⁶⁰

Укидање Устава и друге диктаторске мере као начин вршења власти после 6. јануара – нису прелазили у елементе тоталитарне владавине. Као што смо поменули, у једној врсти квалификације, режиму је био приписан атрибут стаљинизма и фашизма као еминентно тоталитарних поредака. Тај став лако је одбацити позивом на Нојманова обележја тоталитаризма. Државна принуда Алексадрове диктатуре, колико год кршила политичка и грађанска права, није залазила у сферу приватног права. Концентрација власти није могла бити потпуна у условима регионалне децентрализације уведене територијалном поделом на бановине. И поред покушаја, краљу није пошто за руком да створи масовну монополистичку партију. То никад није било тако с дворском Југословенском националном странком. Надаље, ако је политички поредак био у знаку диктатуре, то се никако не би могло рећи за друштвени живот. Он никад није био подвргнут контроли тоталитарног

⁵⁹ Нав. дело, стр. 197

⁶⁰ За традиционални крактер легитимне власти Макс Вебер каже: „Може се заснивати на уобичајеном веровању у светост традиције која постоји одвајкада и на веровању у легитимност особа које су на основу ње позване да уживају ауторитет (традиционална власт).“ Макс Вебер, *Привреда и друштво*, Просвета, Београд, 1976, први том, стр. 169. О традиционалној власти, види стр. 178–191.

типа. Најзад, тешко би се могло доказивати да се терор власти с политичког преливао и на друштвени живот.

* * *

У наслову овог дела рада стоји да је шестојануарска диктатура била *вододелница српско-хрватског спора*. То је теза коју треба ближе објаснити.

Прва Југославија имала је више конститутивних и функционалних проблема, али је српско-хрватски спор био највећи, будући да је стајао у најдубљим темељима државе. Све време њеног постојања – од 1. децембра 1918. до 17. априла 1941 – њена државна зграда љуљала се услед овог перманентног спора, који је у том периоду прерастао у озбиљан сукоб, довољан да разори читаву зграду. Појавни облик спора/сукоба била је борба у вези с државним уређењем – централизмом, коме су били склони Срби, и аутономизмом, коме су нагињали Хрвати. Тај појавни облик имао је још неколико лица – спор између монархизма и републиканизма, између унитаризма и федерализма, између државног јединства и државне сепарације.

Наше је становиште да је једини објективан приступ овом спору онај који заговара тезу о легитимности обају становишта и посматрању државе као поља на ком се одвијао сукоб двеју страна, међусобно уклештених у однос инхерентне антиномије. Тако је функција државе била и остала спољашни оквир спора, оквир који му је послужио само као јасно одређени простор догађања, а никако као меродавна инстанца. Укратко, држава је претежно била у функцији овог спора.

Овакав приступ суштински оспорава становишта да је било могуће компромисно решење које би наводно спасло државу. Такво решење по правилу се проналазило у ставу да је основни проблем државе њено централистичко уређење, с правом приписано српском политичком становишту, а не аутономистичко решење, које је с правом асоцирано с хрватским захтевима. Такав став текстуално се може овако илустровати: „Неспособност да се нађе решење за хрватско питање допринела је пропасти демократских институција, што је кулминирало трагичним догађајем

у лето 1928...⁶¹ Или: „Због систематског подупирања централистичких мјера, што је био превенствени резултат и великосрпског и унитаристичког схватања о устројству Југославије, због отпора што су га те мјере изазвале међу несрпским националностима, национално питање постало је најважнији проблем унутрашњих односа Југославије.“⁶²

Укратко, главни проблем посматра се као последица државног централизма, а једино могуће решење види се у нужности примене неког модела аутономије – федерализације или сепаратног решења „хрватског питања“. То значи да је први приступ са становишта могућег опстанка државе био нелегитиман, а други легитиман.

Пишући о југословенском периоду историје Срба, Владимир Ђоровић добро је описао стање међусобног неповерења између српских и хрватских учесника у политичком животу прве Југославије. Срби су веровали да Хрвати хоће федерацију ради утирања пута властитој државности, а Хрвати да Срби хоће унитарну државу ради остварења свог велокоsrпског наума.⁶³ За међусобно неповерење и једна и друга страна имале су довољно чињеница и показатеља, а ако је и било покушаја да се постигне споразум, они су увек били у дебелој сенци неповерења. Свака од страна остаја-

⁶¹ Dejan Đokić, *Srpsko-hrватско pitanje...*, nav. delo, str. 25

⁶² Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, нав. дело, стр. 205. Теза да су на другој страни спора око централизма биле „несрпске националности“ не умањује чињеницу да је у овом спору на „другој страни“ превлађивао хрватски политички чинилац и давао му тон.

⁶³ Дословно: „Срби су, поводом Радићеве акције и хрватског републиканског покрета, веровали да Хрвати не мисле искрено и у федеративном уређењу гледали перпетуирање посебног менталитета који би ишао против државне целине и народне будућности, и који је, у ствари, негација народног јединства. Хрвати, опет, мислили су и тврдили да је Србима народно јединство само фирма и орган да натуре своју власт и да постепено затру хрватску индивидуалност.“ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Логос арт, Београд, 2006, стр. 734. Рукопис ове књиге завршен је пред сам рат 1941. Први пут објављен је у Београду крајем осамдесетих година прошлог века, у више издања. Рукопис је морао сачекати да прође окупациони и комунистички период како би угледао светлост дана.

ла би суштински на својој позицији, што није било неприметно за ону другу, а сваки покушај сарадње био је додатни разлог за раст неповерења. Из чињеничног историографског материјала не може се поуздано тврдити која је страна више претеривала и самим тим више допринела унутрашњем распаду државе. Формално, распад државе уследио је због спољног фактора, нацистичке окупације. Али, хипотетички, да се то није догодило, распад би се свакако десио због екстремно радикалног решења с Бановином Хрватском. Такво решење, које су прихватили кнез Павле и Драгиша Цветковић, легитимацијски сумњиви учесници у име државе, српска страна не би никад признала као добро решење, ако ни због чега другог, онда због недовршеног поступка примене одговарајућег споразума. (О овоме – посебно у трећем делу рада).⁶⁴

Ако се пође од антиномичног карактера проблема, нужно ће се доћи до становишта да је држава била неодржива, не зато што није био прихваћен модел једне стране, него зато што су два модела по свему била непомирљива. Стога ни држава није била одржива. С тим у вези, нико нема претходно право да било који од два приступа сматра нелегитимним. Напротив, оба су у условима међусобног суочења била легитимна. Пошто од почетка до краја није било државног решења, држава је егзистирала само као територијални оквир спора. Чак ни две реалне могућности – најпре могућност неприступања Хрватске држави која се стварала (новембар 1918), онда краљева понуда њене сецесије од државе (септембар 1928) – нису уродиле решењем. У оба случаја, за Хрватску

⁶⁴ Кад сам се дотакао ових чињеница о крају прве Југославије, користим прилику да пружим напомену о мом приступу који се, сем изузетно, ограничава на анализу унутрашње динамике ове државе. Разуме се да би приказ утицаја спољног чиниоца још више осветлио турбулентну судбину земље и, посебно, српско-хрватског спора/сукоба. То нисмо учинили из два разлога. Прво, такав, у сваком случају целовитији захват знатно би проширио рукопис који је приређен у сврху образложења избора докумената и ауторских прилога из датог времена. Друго, моје дубоко убеђење, засновано на дугом академском искуству, јесте да су унутрашњи узроци распада држава примарни и суштински у односу на спољне утицаје. У конкретном случају, нама историјски ближи пример распада друге Југославије јасно потврђује ово начелно схватање.

то нису били праве прилике да огради своју замишљену државну територију.

Овај увод био је експликативно неопходан да би се одговорило на питање о наслову овог дела књиге. Као што је речено, он излаже једну тезу коју ћу пратити и настојати да образложим у наредна два дела. Зашто, дакле, шестојануарску диктатуру сматрам вододелницом у животу прве Југославије. На овом месту образложење ће бити сасвим кратко, јер би оно што је изречено у виду тезе требало да буде објашњено у ономе што следи.

Ако је прва Југославија била у функцији српско-хрватског спора, онда можемо издвојити две фазе ове државе, које дели догађај и краткотрајни процес шестојануарске диктатуре – од 6. јануара 1929. до формалног укидања диктатуре доношењем Устава од 3. септембра 1931.⁶⁵ Период пре диктатуре посматраћемо као време кад је српска страна спора давала тон политичком животу посредством стварања и очувања унитарног карактера државе. Хрватска страна томе се жестоко опирала, али није могла да преокрене главни ток на своју страну. Спор је достигао врхунац који је саму државу довео у питање. То је био, упрашћено казано, узрок краљевог завођења диктатуре.

Нови устав био је симболички почетак промене главне политичке тенденције у држави. Условно, нова фаза прве Југославије почиње тзв. Загребачким пунктацијама (новембар 1932), откад хрватска страна преузима иницијативу и почиње да користи државу у функцији својих политичких циљева. У тој мери, обрнуто

⁶⁵ Овај устав није донео никакво побољшање које би диктатуру приближило уставном и демократском поретку. Облик владавине после његовог усвајања и даље је била (нешто ублажена) апсолутна монархија. У његовом члану 29 стоји: „Краљ је заточник народног јединства и државне целине. Он је чувар њихових свагдашњих интереса“. *Устав...*, нав. текст, у Петрановић–Зечевић, стр. 307. То „заточништво“ било је окончано краљевим убиством 9. октобра 1934. у Марсељу. Али овај датум не може се узети као вододелница двају периода политичке употребе државе, будући да је већ краљ Александар, почевши од јесени 1931, започео сепаратне, тајне и полујавне преговоре с хрватском страном, чиме је стварно дошло до промене главног тока политичких догађаја у држави.

пропорционално, српска страна почиње да игра реактивну улогу. Тај период промењене главне политичке тенденције у држави посматраћемо као *последицу* шестојануарске диктатуре.

Оба су периода трајала по десетак година. Диктатура је у свом формалном облику трајала нешто мање од две године. Она је привремено сачувала државу, али је отворила процес који је државу дефинитивно разорио. Тад више није било никога да је спасе, макар и увођењем диктатуре.

Други део

ПОЛИТИЧКА ПРЕТЕЖНОСТ ЦЕНТРАЛИСТИЧКОГ СТАНОВИШТА КАО УЗРОК ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

У својој првој деценији, од оснивања (1. децембра 1918) до шестојануарске диктатуре (1929), Југославија је споља деловала као суверена држава, а изнутра као недовршена држава. У овом другом погледу, један од њена три државна титулара, представљен хомогеним националним блоком, није признавао њено државно уређење, а најчешће ни облик владавине. Реч је о хрватском политичком корпусу, оличеном у Хрватској сељачкој странци, чија се политичка једначина није мерила учешћем у власти, већ свеобухватом једног националног покрета који је безусловно тражио свој замишљени државни еквивалент. Политичка противтежа овој тенденцији било је централистичко уређење земље, на којем су инсистирали српски политички чиниоци, двор и најјаче странке – Радикална и Демократска. У дубљем политичком слоју, испод ове равнотеже све време кувала је лава недовршене државе, која је готово у сваком тренутку могла избити и спалити државну зграду. Поменута политичка равнотежа била је, дакле, површна, чак привидна, тако да је и преовлађујући централизам⁶⁶ државног уређења био практично ломан, као нека врста гипсаног монолита.

⁶⁶ Занимљиво је да је реч „централизам“ крајње уобичајена као квалификатив државног уређења у литератури о међуратној Југославији. Уставно гледано, она је била унитарна држава. То је алтернативни појам федеративној држави, с којом чини пар у теорији о државном уређењу (облику

Али у трагању за објашњењем природе српско-хрватског спора, ми ћемо нужно морати да се крећемо путевима феномена и на њима да распознајемо знаке унутрашњих токова који тој држави никад нису допустили да пружи довољно дубок корен.

У анализи ћемо поћи од става британско-српског историчара Косте Ст. Павловића из једног његовог рада: „Оба национализма (српски и хрватски, нап. С. С.) користили су југословенство за ширење сопствених аспирација, и оба су очекивала спровођење уједињења на свој начин, у оквиру сопствених политичких планова.“⁶⁷ У овом ставу битно је да је „југословенство“ служило као средство за остварење специфичних циљева политичких представника двају народа – Срба и Хрвата. Може се, надаље, извести закључак да је средство било идентично, али да су циљеви били сасвим различити, тј. међусобно супротни, чак противречни. Стога су, надаље, ова два супарничка блока користила то јединствено средство на различите начине.

Ова линија става с високим степеном општости може се пратити на емпиријском материјалу настанка и функционисања међуратне Југославије. На основу наше темпоралне поделе те државе, овде ћемо се задржати на првом периоду, до завођења шестојануарске диктатуре.

Дан рођења југословенске државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био је исход тешких порођајних мука. Ту муку довели су српско-хрватски спорови готово непосредно после релативно лаког зачећа заједничке државе. Тај чин можемо сместити

државе). Унитаризам није исто што и централизам, што се емпиријски може показати на примерима. Постоје државе које су унитарне по уређењу али прилично *децентрализоване* (рецимо, Уједињено Краљевство или, у новије време, све више Француска), док нека федеративна држава може бити прилично централизована, на пример, Аустрија. Централизам (и децентрализација) није својство облика државе, него врсте јавне управе. Без обзира на ово појашњење, ми ћемо се најчешће држати термина „централизам“, јер је управо он био у центру жестоких политичких спорова, па га је тако узимала и историографска литература.

⁶⁷ Kosta St. Pavlovich, *The First World War and the Unification of Yugoslavia*, у зборнику: *Yugoslavism – History of a Failed Idea*, ed. By Dejan Djokic, C. Hurst&Co, London 2003, p 21

у усвајање Крфске декларације 20. јуна 1917. године, дакле у јеку Великог рата. Документ су потписали председник српске владе Никола Пашић и председник Југословенског одбора (ЈО) Анте Трумбић. Делегацију Одбора сачињавали су интелектуалци и политичари из Аустроугарске – четири Хрвата, један Србин и један Словенац, који су ову организацију основали као емигранти у Паризу 1915. године.

Чланови Одбора успоставили су везу са српском владом убрзо после оснивања имајући у виду неколико важних околности. *Прво*, имали су у виду важан документ, Декларацију Краљевске владе од 7. децембра 1914. (тзв. Нишку декларацију), у којој постоји став, касније с правом тумачен као ратни циљ Србије: „Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра својим најглавнијим и у овим судобоносним тренуцима јединим задатком да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борба за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца.”⁶⁸ *Друго*, Лондонски пакт од 26. априла 1915. изазвао је панику унутар редова Одбора, будући да су њиме силе Антанте у редове свог ратног савезништва увукле Италију великим обећањима кад дође час закључења мира.⁶⁹ О стању духова међу члановима Одбора тим поводом сликовито говори историчар Иво Банац: „Гласови о одредбама овог пакта, по којему су тисуће Хрвата и Словенаца препуштене Италији, били су довољни да ублаже критичност Југословенског одбора према Србији, будући да је сад било јасно да уједињење Хрвата и Словенаца више но икад овиси

⁶⁸ Декларација у https://sr.m.wikisource.org/sr-ec/Нишка_декларација_од_7._децембра_1914.

⁶⁹ Реч је, разуме се, о јадранској обали, иако не целој, будући да у документу стоји и обавеза трију великих савезника према двама ратујућим странама, Србији и Црној Гори (уз њих се помиње и Хрватска). Види документ у: <https://www.kcns.org.rs/agora/tajni-londonski-ugovor-iz-1915-godine-propustena-sansa-ili-neutemeljeno-nadanje/>, посебно Примедба уз чл. 5.

о успјесима Србије.⁷⁰ И *треће*, чланови Одбора држали су на уму још једну иницијативу, тзв. Мајску декларацију, коју је усвојила група посланика Хрватског сабора у Бечу 30. маја 1917. године. У њој су изнети захтеви њиховог Југословенског клуба с циљем да се обезбеди већа аутономија словенског становништва у Аустро-угарској.⁷¹ Својом сарадњом са српском владом и, коначно, потписивањем Крфске декларације, Југословенски одбор изложио је југословенско опредељење које ће следити наведене ратне циљеве Србије.

Крфска декларација утврдила је основна начела будуће заједничке државе, што је учењено општом сагласношћу између представника српске владе и Југословенског одбора. Кад је реч о начелима која утемељују будућу државу, можемо истаћи следаћа:

- Пошто је у тексту претходно утврђено да Срби, Хрвати и Словенци представљају један троимени народ, одлучено је да будућа држава носи име Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (т. 2). Тако је заједничком политичком вољом прејудициран облик владавине – монархија;
- Врста државног уређења суштински је остављена за послератно одлучивање, док је у овој области изричито одређено да ће држава бити „уставна, демократска и парламентарна монархија с династијом Карађорђевића на челу“ (т. 1). Тиме је декларативно промовисана и конкретна династија заједничке државе;
- Питање о државном уређењу треба да реши будући устав који ће после закључивања мира донети Уставотворна скуп-

⁷⁰ Ivo Banas, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, nav. delo, str. 120. Овај мотив попуштања Хрвата пред захтевима Срба у вези с уређењем заједничке државе поновио се више пута кад су њихови представници схватили да је улога Србије од егзистенцијалне важности за остварење њихових виталних националних интереса.

⁷¹ Вредно је напоменути да два члана Југословенског клуба нису потписала ову декларацију. Реч је посланицима Србима. Види Марко Павловић, *Југословенска држава и право*, нав. дело, стр. 23.

штина, изабрана на основу општег, једнаког, непосредног и тајног права гласа (т. 14, ст. 1);

- Устав је неопходно усвојити у целини у Уставотворној скупштини, а за то је потребна „бројно квалификована већина“ (т. 14, ст. 3);
- Ступање устава и других закона на снагу следи по њиховом „санкционисању“ од стране краља (т. 14, ст. 4).⁷²

Практично прихватање ове декларације пред крај рата, кад су се догађаји убрзали и усложнили, било је с хрватске стране крајње неодлучно. Почетком октобра (5. и 6) формирано је Народно веће Словенаца, Хрвата и Срба, које ће до краја месеца преузети представничку улогу Хрватског сабора и (29. октобра) и прогласити Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Ови процеси охрабрили су најјачи, хрватски чинилац унутар ове политичке структуре – да у својим захтевима превазиђе начела Крфске декларације и Србији испостави услове као да је реч о правој држави, услове који треба да предодреде будуће државно уређење заједничке државе. Томе је послужио тродневни скуп у Женеви (6. до 9. новембра) којем су присуствовали Никола Пашић у име тадашње српске владе, чланови ЈО (њих тројица) с Антом Трумбићем на челу, представници Народне скупштине Србије (њих тројица) и заступници Народног већа у Загребу (њих тројица). Основне тачке двају женевских докумената – Записника конференције у Женеви и Декларације – биле су следеће:

- Србија треба да призна Народно веће СХС као представника независне државе, па самим тим и „Државу СХС“;
- Две независне државе треба да формирају заједничко министарство, које ће преузети послове прелазне владе до крајњег регулисања државног уређења. Министарство се формира на паритетној основи (6 + 6 чланова);
- Министри из Србије положиће заклетву „свом владару“, а они из Хрватске председнику Народног већа;

⁷² Текст Крфске декларације у зборнику докуманата Петровић–Зечевић, нав. дело, стр. 36–38

- Заједничко министарство одржаваће односе са српском владом и Народним већем у Загребу;
- Заједничко министарство представљаће провизорну државу и у њеним спољним пословима;
- Овај привремени режим трајаће до конституисања Уставотворне скупштине, која ће одредити „дефинитивно устројство државе“.⁷³

Документе су потписали сви присутни, што је додатно отежало положај Николе Пашића, који је био против њиховог садржаја, иако их је потписао. По повратку у Београд, он и регент Александар одбили су резултате ове конференције, јер су они били у супротности с начелима Крфске конференције. Да су неким случајем само Крфска и Женевска декларација биле меродавне за одлучивање о конституисању заједничке државе, до тога не би ни дошло. Та два документа, иако оба само општег карактера, и пре рођења државе манифестовала су антиномични карактер целог подухвата „уједињења“. Први је наговештавао централистички, а други двојни – реалноунијски – карактер нове политичке творевине. Гледано само по садржини и по политичким последицама могуће реализације тих докумената, међу њима би тешко било направити компромис у виду неког државоликог хибрида, чак и као прелазно решење према одрживој држави или дефинитивном раскиду.

Али судбину ових докумената није одредила њихова садржина, него реални ток догађаја. Он је ишао у корист Крфске декларације. Новембар 1918. године био је интензивно испуњен догађајима који су одлучили исход прећутног спора између две декларације, тј. две стратегије изградње заједничке државе. Док је у Загребу Народно веће СХС настојало да заједно с одлазећим Сабором замени Крфску декларацију својом формулом уједињења, широм оног простора Аустроугарске који ће касније заузети Краљевина СХС бујали су покрети и иницијативе за *присаједиње-*

⁷³ Види два документа у Петрановић–Зечевић, нав. дело, стр. 59–63. Главна начела одлука женевског састанка извео сам из оба документа.

ње или уједињење с Краљевином Србијом. Хронолошки то изгледа овако: Далматински огранак Народног већа СХС 16. новембра поставља услов од пет дана за уједињење са Србијом под претњом изласка из НВСХС и женевског акта приступања Србији. У Црној Гори 21. новембра обављају се избори за Подгоричку скупштину, која потом заседа три дана и доноси одлуку о уједињењу са Србијом 26. новембра. Дан раније, Валика народна скупштина у Новом Саду доноси истоветну одлуку за подручја Баната, Бачке и Барање. Два дана потом (27. новембра), Народно веће у Бањалуци доноси одлуку о присаједињењу после истоветних одлука у четрдесет локалних јединица широм Босне и Херцеговине. Тих дана на исти начин делују народна већа у Срему – или Краљевина СХС, или присаједињење Србији – као и Народно веће у Котору за Боку и приморје.

Истовремено с овим догађајима, у Загребу ври на други начин. Овде се расправља о начину уједињења који би спречио тенденцију ка нежељеном централистичком моделу. Та би тенденција, надаље, онемогућила настанак жељене двојне, или бар конфедералне привремене државе. Али догађаји на терену не иду у прилог оваквом хрватском погледу. Поред неповратних одлука широм простора који је требало да контролише Народно веће, на терену после аустроуграског повлачења влада неред. Средишња канцеларија Народног већа СХС у свом извештају од 2. новембра каже: „Народ се буну, влада потпуна дезорганизација. Ред може успоставити једино Антантина војска, и то српска. Народ пали и уништава, па не знам чиме ће се прехранити Далмација и Босна. Маса развлачи трговце, јер су власништва уништена. Људски иметак је уништен. Спас је једино српска војска.“⁷⁴ Најзад, Народном већу управо тих дана није пошло за руком ни да код савезника, ратних победника, добије статус владе у прогонству, по угледу на Чехословачку.⁷⁵ Југословенски одбор никако није могао бити признат као „влада у прогонству“, а остатак Народног већа, који

⁷⁴ Преузето из Ivo Banas, нав дело, стр. 130.

⁷⁵ Види нав. дело, стр, 131. Стога аутор закључује: „Изолирано, непризнато од савезника, а на јадранској обали потиснуто и онемогућено од Талија-

се састојао од заступника у Хрватском или Угарском сабору, рат је провео у границама поражене Аустроугарске.

Готово независно од ових рђавих околности, Народно веће је на својој седници од 24. новембра донело *закључке* о начину уједињења и пратећа *упутства* својој делегацији која би у Београду потписала акт о уједињењу.⁷⁶ У упутству, између осталог, стоји:

„Коначну организацију нове државе може одредити само свеопћа народна уставотворна скупштина свега уједињеног народа Срба, Хрвата и Словенаца с већином од двије трећине гласова. Конституанта се мора састати шест мјесеци послје склопљеног мира.

Изријеком придржава се Конституанти право да одреди а) устав, разумијевајући овдје државну форму (монархија или република), унутрашње државно устројство и основна права држављана; б) државну заставу; ц) сједиште владе и других врховних државних органа.“⁷⁷

Овај документ изричито врши ревизију Крфске декларације онако како је то чинила Женевска декларација, рачунајући при томе и на модел прелазног периода до усвајања новог устава, с једном заједничком мешовитом владом и две одвојене „покрајинске“ владе. Но, поред ових закључака Народног већа од 24. новембра, можда је још значајнији био наступ већника и шефа ХПСС Стјепана Радића. Његово вехементно одбијање да делегација На-

на, Народно вијеће све је више било тјерано у положај да тражи србијанску интервенцију.“

⁷⁶ У коментару ових докумената Фердо Чулиновић скреће пажњу на њихову садржинску разлику. Док су *закључци* донекле кореспондирали Крфској декларацији, *упутство* за делегацију Народног већа у Београду било је сасвим на трагу Женевске декларације. Види Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, друга knjiga, Školska knjiga, Zagreb, 1954, стр. 213. Блиско је претпоставити да су на први документ више утицали српски, словеначки и далматински чланови Већа, а на други хрватски.

⁷⁷ Документи у: нав. дело, стр. 212

родног већа уопште пође у Београд и потпише било какав акт о уједињењу, чак ни под условима о којим је било речи, у савременој хрватској историографији сматра се „пророчким“.⁷⁸ Радићев говор киптао је од критике и одбијања намере да се без шире и легитимније одлуке у којој би учествовали и заступници Сабора (који је тад већ био распуштен, а чију је улогу пореузело Народно веће) не иде у Београд. Он ватрено промовише „федеративну републику“, уз изједначавање „републиканства и демократије“, као безусловни модел за заједничку државу, као услов без којег нема ни уједињења.⁷⁹ Радић негодује због „прилажења Београду“ Словенаца Антона Корошеца („да Загреб и Љубљана не буду уз Београд и с њим, него под њим“), а потом и „Далматинаца, Срба Војвођана и оних из Босне“. Говор завршава речима: „Господо, још није прекасно. Не срљајте као гуске у маглу.“⁸⁰

Делегација Народног већа у својој Адреси регенту Александру Карађорђевићу 1. децембра 1918. била је ближа закључку него упутствима Већа. Њен овлашћени говорник, др Анте Павелић Зубар, на свечаности тим поводом рекао је:

„...Закључак је Народног вијећа да владарску власт на читавом територију сада *јединствене државе* Срба, Хрвата и Словенаца врши Његово величанство краљ Петар, односно у његовој замјени као регент Ваше краљевско височанство, а уједно би се у споразуму с владом Вашег краљевског височанства и представницима свих народних странака у Србији и Црној Гори имала да образује *јединствена* парламентарна влада на подручју *југославенске државе* уз *јединствено* народно представништво...“⁸¹

⁷⁸ Види опширан предговор приређивача његових политичких списа Звонимира Кулунџића у Stjepan Radić, *Politički spisi*, Znanje, Zagreb, 1971, стр. 24.

⁷⁹ Види Stjepan Radić, *Govor na noćnoj sudbonosnoj sjednici Narodnoga vijeća dne 24. studenoga 1918*, у: *Politički spisi*, нав. дело, стр. 326–327.

⁸⁰ Ibid, стр. 329, 330, 334

⁸¹ У: F. Čulinović, нав. дело, стр. 214. Аутор (Ф. Чулиновић) на овом месту жестоко критикују делегацију НВ СХС, „која није била самосвојни су-

Акт уједињења, који се заснивао на једној адреси (делегације СХС) и једној прокламацији (регента Александра), предодредио је државно уређење Краљевине СХС, али и више од тога – врсту политичких спорова и сукоба до шестојануарске диктатуре. Спорови су се, више од облика владавине и врсте државног уређења, водили око питања смисла и опстанка саме државе. Генерално се може рећи да су прво полувреме овог меча добиле присталице централистичког уређења, али и да је ову победу непрекидно пратила сенка сепаратизма која се учврстила у осветничкој тачки Женевске декларације.

Формирање привремених органа власти најавило је централизацију управљања заједничком државом, што је као државни провизоријум имало одређено оправдање у самој природи таквог поретка. За хрватску страну, напротив, то је био сигуран знак трајног централистичког уређења, што се види из чињенице да растућа ХРСС није учествовала у политичким договорима поводом оснивања Привременог народног представништва и Привремене владе. Ти органи били су основани брзо по проглашењу заједничке државе, од средине јануара до почетка марта 1919. Скупштина је бројала 296 посланика, који нису били бирани, а нису ни обављали никакав законодавни или политички посао. Њен састав био је пропорционалан привременим областима из којих су посланици били именовани – на сваких 42.000 становника по један. Већ овај податак говори да су претходне покрајинске управе биле фактички расформиране како би се избегао етнички (тад се говорило: племенски) приступ организацији државног живота.

бјект преговарања, већ само изасланик и мандатор“, што је наводно поступила другачије од добијених инструкција. Надаље, „том својом ‘Адресом’ та је делегација објавила оно што, у ствари, загребачко Вијеће СХС није закључило: уједињење Државе СХС са Србијом у централистичку заједничку монархију“ (ibid). Аутор овде увелико превиђа чињеницу да се делегација НВ СХС изричито позвала на закључке тог тела са седнице од 24. новембра, које је иначе опширно цитирао на стр. 211–212. Ово не чуди, има ли се у виду да су ове две књиге *Državnopravne historije jugoslovenskih zemalja* биле објављене 1954. године, кад је у међуратном спору између државног централизма и дуализма после 1945. овај први једноставно одбачен и стављен *ad acta*.

Много важнији орган била је Привремена влада. Она је пак била именована краљевим указом, при чему се водило рачуна о „племенској“ основи. Од осамнаест министара, било је девет Срба (од тога двојица изван Србије), пет Хрвата, три Словенца и један муслиман. Регент Александар имао је јаког утицаја на персонални састав владе форсирањем самосталних радикала (потоњих демократа) и, коначно, заменом несуђеног премијера Николе Пашића далеко флексибилнијим Стојаном Протићем. Овакав избор регента био је последица губикта поверења у Пашића после очајне Женевске декларације, али и више од тога – регенту је у конкретном тренутку више одговарао састав мање чврстих српских централиста како би олакшао притисак осталих министара. Два важна државна ресурса – ресурсе спољне политике и унутрашњих послова – добили су Анте Трумбић и Светозар Прибићевић, Хрват и Србин из Народног већа СХС.⁸²

Привремено стање трајало је од оснивања заједничке државе 1. децембра 1918. до усвајања Видовданског устава 1921. године, дакле око две и по године. За релативно дуг период постоји више разлога, који се могу сматрати објективним. Мировни уговори који се тичу Србије и њене међународноправне наследнице, Краљевине СХС, били су потписани следећим редоследом: 28. јуна 1919 – Версајски, којим је успостављен мир између сила Антанте и Немачке; 10. септембра 1919 – Споразум из Сен Жермена, склопљен између сила Антанте и Аустрије, и 12. новембра 1920 – Рапалски споразум, успостављен између Италије и Краљевине СХС. Од ових споразума у знатној мери су зависиле границе нове заједничке државе. Непосредно после Рапалског споразума одржани су избори за Уставотворну скупштину (28. новембар 1920), након чега је уследила жива уставна расправа.⁸³ Имајући ове околности у виду, нови устав није се могао раније усвојити.

⁸² Види Марко Павловић, нав. дело, стр. 92.

⁸³ Најпоузданији приказ ове расправе, уз коментар свих уставних пројеката, у Слободан Јовановић, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, у Политичке и правне расправе II*, Геца Кон, Београд, 1932, стр. 185–430. Овај Јовановићев рад у нешто проширеном издању издавач је преузео из ње-

Нажалост, овај период државног провизоријума прошао је у прилично недемократском духу. Основни државни инструменти власти били су или регентови укази, или владине уредбе. Тиме се стварала навика да се јавним пословима управља преко амалгама регентове личне власти и уредбодавне делатности владе, што је услед перманентно нестабилних унутардржавних прилика прешло у навiku и после усвајања Устава и правног регулисања основних питања политичког поретка.⁸⁴ Врхунац оваквог стила владања било је усвајање пословника Уставотворне скупштине владином уредбом (8. децембар 1920), додуше, после расправе на седници одговарајућег одбора Привременог парламента, иако је то морао бити акт саме Конституанте. Тиме се Привремена влада директно умешала у питање унутрашње организације представничког и уставотворног тела које је требало да донесе основни државни акт.⁸⁵

Током припрема Устава и после његовог усвајања, главни протагонисти политичког живота прожетог великим расправама биле су политичке странке. Међу њима већ на први поглед постоји упадљива разлика у начину њиховог именовања. Ниједна странка са седиштем у Београду није у имену имала национални (или верски) предзнак, док су се све остале одликовале управо тиме:

гове књиге *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* из 1924. године.

⁸⁴ У раду под насловом *Нестајање закона* (Српски књижевни гласник, НС Београд, 2/1921), Слободан Јовановић крајње је јасно и врло критички описао ову тенденцију у државној управи на самом њеном почетку: „У нашој новој држави владино уредбовање вршило се и врши се без икаквог знака отпора од стране парламента. Привремени парламент, који смо имали пре Уставотворне скупштине, пуштао је да влада издаје какве хоће уредбе, пуштао је чак и да их она издаје и онда када је он био на окупу и кад се њихово издавање није могло правдати његовим одсуством. Тај парламент није ни најмање наваљивао да му се владине уредбе поднесу на накнадно одобрење и да тако спасе бар форму своје надмоћности, кад је суштину изгубио“. Преузето из: С. Ј. *Из историје књижевности I*, БИГЗ и други издавачи, Београд, 1991, стр. 403.

⁸⁵ Види исто, стр. 403–404.

Странке са седиштем у Београду: Народна радикална странка, Демократска странка, Савез земљорадника.

Остале странке: Хрватска сељачка (пучка/републиканска) странка, Хрватска странка права, Хрватска заједница, Словеначка људска (народна) странка (СЛС), Словенска кметијанска странка (СКС), Југославенска муслиманска организација, Џемијат.⁸⁶

Оваква подела не значи да су све странке с националним предзнаком изричито подржавале аутономистички приступ уређењу државе. Док су све хрватске странке изричито биле за неку врсту аутономизације – сепаратне или федералистичке, СЛС и ЈМО чешће су држале страну Београду него Загребу.⁸⁷ У сваком случају, странке са седиштем у Београду биле су склоне централизму с многим тактичким варијацијама радикала и демократа, и са

⁸⁶ Овде наводимо само странке које су имале довољне изборне резултате за улазак у скупштину и видљиво деловале у политичком животу. Узгред, постоји озбиљан разлог да се странке са седиштем у Београду не називају национално-етничко-верским именом, као све друге. То су, по саморазумевању, биле државне, а не националне странке. Али и објективно, све „београдске“ странке имале су чланове широм земље, и то не само Србе него и припаднике других народа.

⁸⁷ *Словеначка људска (народна) странка* основана је 1892. године као Католичка народна странка, која је потоње стално име добила 1905. године. Била је то изразито клерикална странка са снажном подршком у словеначком сељаштву. Године 1917. приступила је Мајској декларацији Југословенског клуба, да би се октобра 1918. окренула Народном већу СХС. На челу странке најдуже је био Антон Корошец (од 1917. до 1940). Међу свим политичарима прве Југославије, он је имао најдужи министарски стаж, што говори од његовој привржености Југославији, каткад у централистичком, каткад у аутономистичком кључу.

Југословенска муслиманска организација основана је у Сарајеву фебруара 1919. године. Она је истицала верску, а не националну припадност муслимана. Њен утицај у муслиманском свету прве Југославије био је доминантан. За то време (1918–1941) била је дуже у власти него у опозицији, а њен лидер Мехмед Спахо обављао је у више наврата министарску функцију. Године 1937, заједно са СЛС, приступила је савезу с радикалима Милана Стојадиновића, образујући Југословенску националну заједницу (ЈРЗ). Од 1938. до 1941. године, ЈМО била је у две последње владе прве Југославије, у Стојадиновићевој и у Цветковићевој. Угасила се 1941. године.

сталном спремношћу земљорадника да уско сарађују с хрватским странкама, пре свега, са Х(Р)СС, у трагању за компромисним решењем. У овом контексту вредно је поменути и Самосталну демократску странку Светозара Прибићевића, која је у периоду о којем је реч (1919–1929) имала и централистичку и аутономистичку фазу.

Кад говоримо о главном, српско-хрватском спору, он је добрим делом био детерминисан различитим политичким искуствима држава у којима су странке претходно деловале. Београдске странке биле су политички активне у својој српској држави, док су хрватске странке деловале у Аустроугарској, којој су биле лојалне првенствено силом историјских околности. Београдске странке налазиле су се у оквирима правног поретка независне и самосталне Србије, док су се хрватске странке руководиле идејом о хрватском историјском државном праву у царевини која је поседовала сопствени правни поредак. Пошто су Краљевину СХС разумеваале као наставак независне Србије, београдске странке или нису прихватале, или нису разумеваале идеју о историјском државном праву, па самим тим ни потребу хрватских политичара да је готово на истовеатан начин практикују у новој држави. Док су једни ту државу узимали не само као своју него и као заједничку, други су је узимали као привремено прибежиште и оквир за зрење сопствене националне државе. Странке са седиштем у Београду веровале су да је чином уједињења и усвајањем Устава дефинитивно потврђен суверени статус заједничке државе, која и у унутрашњим и у међународним релацијама наставља суверени статус Краљевине Србије, док су хрватске странке нову државу сматрале уговорном творевином која ће увек зависити од начина на који се уговор прихвата. Стога су први настојали да воде нормалан политички живот у старом-новом државно-политичком окружењу, док су други били спремни да непрекидно врше етнизацију политичких тема и питања, и да раде на њиховом решавању искључиво са свог становишта.⁸⁸

⁸⁸ Различито квалификовање природе нове државе добро илуструје разлике у њеном политичком третману код београдских и хрватских страна-

Разуме се да и поред ових антиномија, којима су тон давале странке, слика о суштини спорова није била црно-бела. У позадини расправа о централизацији или аутономизацији државе стајали су *стратешки национални интереси* двеју страна, а обема је у конкретной историјској констелацији идеја о југословенској држави не само одговарала него и била најбоља прилика. По распаду Аустроуграске монархије, Хрватима је Југославија била једина шанса за политички опстанак, али и за политичко позиционирање идеје о историјском и државном праву у виду њиховог иреверзибилног државног статуса. Неуспех приликом оснивања и првих година Краљевине СХС прилично их је политички фрустрирао, али, како ће се видети, није их и одвратио од тога да се политички боре за своје циљеве. Отуд њихово перманентно радикално држање, за шта им је конкретну подлогу давао покрет за пуно национално ослобођење под вођством Х(Р)СС.

Кад је о српској страни реч, посматрано из угла политичког живота коме су тон давале странке, она је заједничку државу заиста посматрала као наставак Србије која треба да оствари историјски циљ максималног обухватања Срба под једним државним кровом. Зато ће Слободан Јовановић у својој студији готово саморазумљиво рећи: „Сва три нацрта устава, и Протићев, и Веснићев, и Пашићев, имала су за основу српски Устав од 1903“.⁸⁹ Зато ће Стојан Протић запрепашћеном Трумбићу јануара 1919. рећи: „Краљевина Србија као државнопрана јединица не постоји; она се стопила у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, а то исто важи, у државноправном погледу, и за све остале јединице и делове наше нове краљевине.“⁹⁰ С Трумбићевог становишта, ово је могло имати само два значења: или његов српски саговорник шифро-

ка: код првих имамо уобичајени израз „народно и државно јединство“, а код других „уговорна држава“. Види Љ. Димић, *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 109, 110.

⁸⁹ Сл. Јовановић, *Краљевина Срба Хрвата и Слованаца*, нав. дело, стр. 350

⁹⁰ Наведено према: Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1914–1941*, нав. дело, стр. 100. Ову епизоду помиње и Љ. Димић, *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 63

вано говори о новој држави као великосрпском пројекту, или је реч о политичком фантасту. Са становишта овог, чак умеренијег хрватског политичара, ни једно ни друго није добро за будућност земље која је тек почела да се гради, тако рећи *ab ovo*. Али, као треће, и иза Протићевих речи стајале су неке реалије које је добро формулисао историчар Коста Павловић: „Србија је такође имала мале шансе, осим да захтева аранжман с Националним већем. Да је одгурнула југословенску опцију у корист Велике Србије, имала би проблеме да пред савезницима оправда пуни обим својих територијалних захтева, остављајући незавршеном своју националну интеграцију с много Срба који би остали да као мањина живе у Италији, Мађарској и остатку Хрватске.“⁹¹

Усвајање првог устава заједничке државе био је процес који је додатно заострио појединачне позиције двеју страна у спору. Избори за Уствотворну скупштину одржани су 28. новембра 1920, на основу изборног закона донетог 7. септембра. По њему, скупштина би требало да има 419 посланика изабраних у малим изборним јединицама од око 30.000 бирача. Резултати су били следећи:

- Демократска странка: 92 мандата
- Народна радикална странка: 91 мандат
- Комунистичка партија Југославије: 58 мандата
- Хрватска републиканска сељачка странка: 50 мандата
- Савез земљорадника: 39 мандата
- Словеначка људска странка: 27 мандата
- Словенска кметијанска странка (СКС): 11 мандата
- Југословенска муслиманска организација: 24 мандата
- Џемијет (странка муслимана из јужне Србије): 12 мандата

Имајући у виду резултате гласања и бројчани распоред страначких места у скупштини, да је на Крфу лета 1917. године усвојен захтев хрватских чланова ЈО о двотрећинској квалификованој већини за изгласавање Устава, овај сигурно не би био усвојен. Исти

⁹¹ Kosta St. Pavlowich, *The First World War and the Unification of Yugoslavia*, нав. дело, стр. 41

захтев налазио се и у цитираном упутству Народног већа СХС делегацији која је пошла у Београд ради проглашења уједињења. Скупштински пословник, иако доведен у питање због начина доношења, није у овој ствари погрешно када је одредио „бројно квалификовану већину“ следећи слово Крфске декларације. Она је износила најмање 210 (од укупно 419) посланика за усвајање текста Устава; значи, половина плус један. Гласање је показало да су 223 посланика била за, 35 против, док 161 посланик није гласао. Посланици ХРСС (њих 50) бојкотовали су ово заседање, а ускоро ће се видети, и скупштину као такву.

Већина за изгласавање Видовданског устава била је обезбеђена пред само гласање. Више месеци пре овог чина, а непосредно после избора за Уставотворну скупштину, дошло је до промене Привремене владе. Регент је поверио мандат Николи Пашићу, а овај постигао договор с демократама – а посебно са Светозарем Прибићевићем – о формирању владе. Био је то увод у политичку офанзиву за усвајање унитаристичког предлога устава кад за то дође време. Ипак, све до самог изгласавања Устава 28. јуна 1921. године, тзв. бројна квалификована већина није била постигнута. Обезбеђена је серијом нагодби постигнутих међу већим бројем странака. Њихова договарања и погађања трајала су буквално до последњег дана.⁹²

Већина која је изгласала Устав састојала се од следећих група посланика:

- Посланици ДС: 89
- Посланици НРС: 87
- Посланици ЈМО: 23
- Посланици Џемијета: 11
- Посланици Словенске кметијанске странке: 10
- Посланици СЗ: 3
- **Укупно посланика: 223**

⁹² О овоме детаљније у Марко Павловић, *Југословенска држава и пораво...*, стр. 123–127, 130–132, 153–155.

И поред легално исправног изгласавања Устава, остала је сенка његове легитимности. С друге стране посматрано, да Устав тад није био усвојен, држава не би постојала ни онаква каква је била. Поред једног нелојалног елемента унутар ње у лику ХСС, избори су показали да постоји још једна политичка снага, Комунистичка партија Југославије, која се према држави поставља отворено непријатељски. Она је, следећи политику свог спољног патрона, Комунистичке интернационале (КИ), деловала на разбијању Краљевине СХС следећи његове инструкције о тзв. националном питању, те у томе максимално подржавала политичко деловање ХРСС.

Уставно-легалистички почетак државе показао је политичку претежност централистичког приступа. У томе се манифестовала стретешка сагласност двеју најјачих странака у држави – Радикалне и Демократске – и опортунистичка сагласност странака словеначког и муслиманског предзнака. На другој страни остало је хрватско аутономистичко опредељење, све више окупљено око ХРСС.

Иако је Уставом утврђено унитарно уређење Краљевине СХС с елементима локалне самоуправе, у самом поретку остала је празнина нелојалности која се није могла испунити сарадњом појединих хрватских политичара с режимом. Није прошло много времена од проглашења заједничке државе, а политички утицај ХРСС и њеног вође Стјепана Радића порастао је до мере која више није познавала друге хрватске страначке представнике. Све је јасније било да име државе не одговара стварности њеног формалног поретка, бар на нивоу политичке репрезентације хрватског народа („племена“). Радићева радикална политика одбијања, независно од често несасгласне опортунистичке тактике, давала је добре резултате у хрватском бирачком телу. Иако је наружио одлуку Народног већа СХС од 24. новембра 1918. да уопште пошаље делегацију у Београд, иако је у међувремену до избора за Уставотворну скупштину много тога рекао и написао *против* уједињења, Стјепан Радић није се либио да са својом странком изађе на изборе 28. новембра 1920. За њега су ти избори били прилика да покаже колико је странка утемељена у хрватском бирачком телу. Није желео да испусти прву историјску прилику хрватских бирача да, користећи опште право

гласа, покажу коју политичку опцију подржавају. Број гласова који је ХРСС добила (280.590) и број парламентарних мандата (50) били су овој странци важнији од утиска да тим чином ова странка ипак прихвата ову невољену државу. Тој врсти политичког опортунизма одговара и одлука да се бојкотује рад исте скупштине и да се не учествује у њеном одлучивању. Комбинацију чврстог стратешког опредељења и крајњег тактичког опортунизма – Радић ће практиковати све до своје трагичне смрти, а потом ће то бити траса које ће се његови наследници чврсто држати.

За разлику од почетне позиције странака са седиштем у Београду, која је садржана у стварности предратне међународно признате државе – Краљевине Србије, Стјепан Радић је позицију своје странке градио на свеколикој конструкцији хрватске државе. У контексту уједињења, реч је о две не само различите него и прилично неравноправне позиције. Ако се томе дода и велика предност српске државе у времену мировних споразума као, између осталих, ратне победнице, с једне, и Хрватске као јединице унутар поражене коалиције, с друге стране, било би крајње нереално очекивати стварну једнакост у конституисању заједничне државе и њеном функционисању бар до њене стабилизације.⁹³ Док је ову реалност поштовала двадесетседмочлана делегација Народног већа СХС долазећи првог децембра 1918. на чин уједињења, код Стјепана Радића и његове странке то није било тако. Њихово деловање после оснивања заједничке државе однело је знатну превагу у хрватском политичком корпусу уз практиковање једне ултимативне политичке стратегије. Радићеви политички иступи и писани ра-

⁹³ Било је више покушаја да се хрватска страна пред победницама Великог рата прикаже као лојални подржавалац, па чак и учесник на њиховој страни. Најпре, такав покушај учинило је Народно веће СХС у тражењу да се Југословенском одбору после рата призна статус који су имале чешка и пољска емигрантска влада (вид. Ivo Banas, нав. дело, стр. 131). Потом, преко Меморандума хрватског народног заступништва Друштву народа у Женеви од 13. августа 1922. (види Меморандум... у: Stjepan Radić, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 402–409). Најзад, ХСС преко Меморандума Аугуста Кошутића и Јураја Крњевића Друштву народа у Женеви од 25. јануара 1930. (вид Меморандум...у: Петрановић–Зечевић, нав. дело, стр. 317–318). Сви ови покушаји су пропали.

дови у назначеном правцу били су необично доследни на стратешком нивоу, премда прилично недоследни на тактичком.

Непосредно пре акта уједињења, Радић у једном свом тексту (21. новембар 2018) јасно колико и нереално излаже позицију и захтев своје странке: „Ми с вама (Србима, нап. С. С.) хоћемо јединствену вањску међународну државну границу... али исто тако хоћемо и надаље задржати унутрашњу своју државну границу хрватску.“⁹⁴ Пре овог закључног става, аутор говори о *две краљевине*, српској и хрватској, које се припремају за обједињавање, при чему прва претендује на заједничку државу без посебних „племенских“ одлика, а друга управо те посебности хоће да задржи.

Исту политичку конструкцију у сасвим различитом државно-политичком окружењу Радић понавља у једној писаној поруци од 11. фебруара 1921. „регенту Србије“, иако је он већ неко време регент Краљевине СХС. Порука је послата после избора за Уставотворну скупштину, у јеку расправа поводом устава заједничке државе, а у њој, између осталог, стоји: „Хрватски државни сабор прогласио је, наиме, дне 29. listopada 1918. Хрватску, Славонију и Далмацију са Ријеком и Међумурјем посве независном државом и предао Народном вијећу само врховну власт без икаквог овлашћења да ту врховну власт даље преноси, те је уједно закључио да ступа само у такву заједницу – а нипошто јединствену – Словенаца, Хрвата и Срба, у којој ће конституанта посве слободно одредити облик државне владавине и у којој за нас Хрвате неће бити никакве мајоризације.“⁹⁵

Видљиво је да ХРСС и њен вођа Стјепан Радић не признају постојање заједничке државе на начин на који је она припремана и установљена. С тим ставом не слаже се чињеница да је порука „регенту Краљевине Србије“ стигла с адресе „народних заступника изабраних дне 20. студенога за Конституанту Срба, Хрвата и Словенаца, на државном територију банске Хрватске, као једи-

⁹⁴ Stjepan Radić, *Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu*, у: Stjepan Radić, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 321

⁹⁵ Stjepan Radić, *Poruka njegovom kraljevskom visočanstvu regentu Kraljevine Srbije Aleksandru, kao vrhovnom vojnom zapovjedniku u Beogradu*, нав. дело, стр. 347

них законитих заступника хрватске државе и као главних представника хрватског народа...“⁹⁶ Постоји темељно неслагање у чину непризнавања једне државе од стране оних који су постали „народни заступници“ изборима за Уставотворну скупштину исте државе. Колико год се сматрало да је држава недовршена све док се не донесе устав, она има више суштинских обележја државе од творевине на коју се позивају „народни заступници“ као на „хрватску државу“. Без обзира на њено било какво титулисање, она остаје у сфери политички замишљене, а не стварне државе.

Како би се ова конструкција државе одржала у реалној орбити политичке акције, „хрватски заступници“ су 26. маја 1921. објавили потпуни документ устава Хрватске под насловом Државно уређење или Устав Неутралне сељачке републике Хрватске. Тај документ није представљао неки од пројеката Устава Краљевине Југославије припреманих поводом Конституанте, већ је био независан уставни пројекат за независну државу. Да не би било забуне у вези с хрватским располагањем сопственом територијом и у вези с лојалношћу једне народне већине на њој, у чл. 2 ст. 1 дела А истиче се: „Државни териториј Неутралне сељачке републике Хрватске опсиже свих 8 жупанија банске Хрватске (Хрватске-Славоније са Међумурјем) како је тај териториј био под банском управом дне 28. студеног 1920, на којем је територију исти дан извршен републикански плебисцит са 280.000 републиканских гласова према 158.000 гласова монархистичких, те избором 59 републиканских заступника према 34 монархистичка.“⁹⁷

Ова одредба, која треба уставно да потврди територију државе на коју се односи, врши заправо футуристичку пројекцију простора уз одговорајућу замену чињеничних појмова за имагинарне. Најпре, ако је и било неке „банске управе“, од краја рата до 28. новембра 1920. године, она није била у стању да спроведе мир и елементарну административну контролу у хаосу поратног

⁹⁶ Ibid, стр. 346

⁹⁷ Državno uređenje ili Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske, у: Stjepan Radić, нав. дело, стр. 366

стања на простору „банске Хрватске“.⁹⁸ Потом, 28. новембра 1920. није био извршен „републикански плебисцит“, већ су били обављени општи и непосредни избори за Уставотворну скупштину. Надаље, изборно тело није гласало за републику или монархију, већ за Уставотворну скупштину, која, према начелу из Крфске декларације, није ни могла одлучивати о облику владавине. Најзад, из бројева који се наводе у погледу гласова за листу ХРСС и остале листе, као и из броја освојених мандата, види се да преостале листе, које су поднеле странке с централама у Београду, нису тако драстично заостајале за листом ХРСС да би се могао извести закључак о националној и политичкој хомогености назначеног простора. Пројектовани устав само би мајоризовао остатак бирача на много изричитiji начин него одбачени Видовдански устав.

Али ово ограђивање „државног простора“ независне Хрватске није завршено цитираном одредбом документа, већ тек наредном: „Темељем свеопће признатог начела о праву народног самоодређења овај се државни териториј може проширити само плебисцитом којег пограничног судбеног округа у Далмацији или Словенији, којег окружја у Босни-Херцеговини, или плебисцитом које жупаније у бившој јужној Угарској.“⁹⁹ Овим почетним ставовима (ст. 1 и ст. 2) из несудијеног Устава Неутралне сељачке републике Хрватске ударени су темељи хрватских циљних захтева у погледу државног питања и у погледу његовог територијалног аспекта. Све политичке активности ХРСС и потоње ХСС од тада до потписивања Споразума о Бановини Хрватске лета 1939 – биле су руковођене овим документом, с тим што се територијални вид хрватског државног питања мењао од прилике до прилике, било да је представљан као сепаратно или као федералистичко решење.

Чињеница да је хрватско становиште било јасно изложено и да је одговарајући национални покрет под вођством ХРСС јачао –

⁹⁸ Овим поводом поново упућујемо на опис стања у „банској Хрватској“ после Рата у књизи Ivo Banas, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, нав. дело, стр. 130, 131.

⁹⁹ Документ *Državno uređenje...*, део А, чл. 2, ст. 2, нав. дело, стр. 366

није првих година живота Краљевине СХС утицала на централистичку природу државног уређења. Већ је речено да је Видовдански устав утврдио унитарни облик државног уређења с локалном самоуправом у 33 области. У политичком животу заједничке државе, међутим, спор око уређења водио се у релацијама крајности – или централизам, или безобална аутономија – што је онемогућавало да се постојећи уставни систем практично развија ка децентрализованој унитарној држави. Такав развој био би у сагласности с уставним одредбама о самоуправи на обласним, среском и општинском нивоу.¹⁰⁰ Али две најјаче странке у држави – Радикална и Демократска – биле су гаранتي државног централизма, с тим што су и једни други били склони испитивању пута и начина да се ХРСС/ХСС уз одређене политичке концесије придобије за сарадњу и да се тако омогуће политичке претпоставке за стабилизацију државе. Те могуће концесије нису биле довољне хрватској страни, која никад није била задовољна степеном понуђене децентрализације, нити је имала поверења у политичка обећања друге стране. А ни друга страна није имала мање неповерења у било који степен децентрализације који не би водио у сепарацију дела државне територије.

Прва влада после усвајања Устава била је коалициона влада управо радикала и демократа, уз учешће једног броја министара из других странака које су обезбеђивале парламентарну већину.¹⁰¹ Председник те владе био је Никола Пашић. Држава је у то време имала велики проблем с привредном обновом и инфраструктурном реконструкцијом после ратних разарања (првенствено у Србији), али ни влада ни парламент нису успели да спрече појаве високе корупције, политичког клијентелизма и административне нестручности. За државу која има проблем са својом легитимно-

¹⁰⁰ Види Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, посебно део VIII – о „управној власти“, и чланове 96–103, који се односе на локалну самоуправу, а који су већином посвећени уређењу области. Устав у: file:///C:/Users/Boban/Downloads/aj_10_02_02_txt_ustav1921-1.pdf

¹⁰¹ Реч је о пет министара, од којих су двојица Словенаца били чланови Демократске странке, Хинко Кризман и Вјекослав Куковец из ДС; остали

шћу у једном свом националном корпусу, то би само по себи био довољан разлог за узбуркани политички живот. Овај главни проблем, међутим, био је праћен слабом функционалношћу државе с њеног уставног становишта. Важан разлог томе била је владалачка пракса регента, касније краља, коју је одликовало његово арбитражење у сваком важнијем државном питању.

Послевидовданска влада радикала и демократа није била другог века; коалиција се распала већ крајем децембра 1922. Од тада до краљевог завођења диктатуре, ове две странке браниле су државу на прилично чудан начин – улазећи готово из године у годину у најразличитије коалиције, само не више у међусобну. У својој књизи, један од радикалских првака, Лазар Марковић, крајње реалистично описује њихову прву и једину коалициону сарадњу: „Радикална и Демократска странка, од самог постанка ове последње¹⁰², биле су, међутим, у запетим односима, и само су нуждом и општом државном невољом биле принуђене да сарађују на заједничком послу.“¹⁰³ Њихово раздвајање крајем 1922. године није значило да су „нужда и општа државна невоља“ прошле, него *само* то да тако описано стање више није био довољан разлог за међусобну сарадњу. Обе су се усмериле на коалиционе сарадње с другим странкама, међу њима и са ХРСС, и тиме знатно допринеле државном нередом који је исходило диктатуром. У сваком случају, обе су биле убеђене да бране видовдански државни поредак, премда на различит начин.

Повод за распад српске централистичке коалиције био је „конгрес јавних радника“ у Загребу 10. септембра 1922, те њего-

су били Мехмед Спахо и Хамдија Карамехмедовић из ЈМО, Иван Пуцељ из СКС.

¹⁰² Демократска странка настала је 1919. године од Самосталне радикалне странке (СРС), групације лево-либерално оријентисаних политичара који су се одвојили од НРС 1901. и наредне године основали нову странку (СРС).

¹⁰³ Лазар Марковић, Рад на српско-хрватском споразуму, у књизи: *Југословенска држава и хрватско питање*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 227–248; цитат преузет из текста у зборнику *Историја једне утопије – сто година од стварања Југославије*, Catena mundi, Београд, 2018, стр. 426.

ва резолуција у којој је тражена ревизија Видовданског устава. Начелан пристанак на ову резолуцију дали су и учесници из ДС, Љуба Давидовић (председник странке) и Иван Рибар (тадашњи председник Народне скупштине).¹⁰⁴ Потоње објашњење двојице највиших функционера странке да су овим чином покушали да умање јачину Хрватског блока и ублаже дејство радикалне опозиције ХРСС – није било убедљиво радикалима, који су деловање демократских првака разумели као напуштање заједничке политике.¹⁰⁵ За њих је то био знак за припрему венредних избора и новог политичког окупљања око радикалске осовине. Коалиција двеју најјачих странака, крајње лојалних краљу и држави, била је дефинитивно завршена.¹⁰⁶

Од избора у марту 1923. надаље наступа период тоталне политичке конфузије, који траје све до краљевог завођења диктатуре. Хрватска републиканска сељачка странка излази на изборе као и 1920. године, више да би показала него да би измерила своју политичку снагу, овога пута и због очигледног раста њеног утицаја у хрватском бирачком телу. Добија готово двапут више гласова него пре две и по године (473.733), осваја 70 мандата и спремна је да уђе у скупштину. Две српско-југословенске странке падају у укупном броју мандата, што не доживљавају као проблем, буду-

¹⁰⁴ Текст резолуције објавила је *Политика* 11. септембра 1922. Документ се може наћи у зборнику Петрановић–Зечевић, нав. дело, стр. 228–230.

¹⁰⁵ Види Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, нав. дело, стр. 205.

¹⁰⁶ Лазар Марковић био је страначки пристрасан у својој оцени деловања демократа: „Давидовић није стварно мислио на решење хрватског проблема, него је хтео да српско-хрватски спор искористи и употреби у чисто партијске сврхе, за ојачање Демократске странке“; нав. дело, стр. 429. Отад неће проћи много времена до радикалских понуда Радићу за сарадњу. Стога је убедљив закључак историчара Б. Глигоријевића који се односи на неуспешни покушај двеју странака да у име опстанка државе делују коалиционо: „Онолико колико су у почетку били самоуверени у својој политичкој непогрешивости, толико су касније били безглаво попустљиви према захтевима Хрвата. Из те самоуверености и попустљивости проистекла је разједињеност српских политичких снага“; *Краљ Александар Карађорђевић* нав. дело, стр. 199.

ћи да у појединачном резултату једни, радикали, јачају (108 према 91 мандат из 1920), а други, демократе, знатно падају (51 према 92 из 1920). Изборни резултати пружили су радикалима одређени маневарски простор, који се стицајем изборног успеха ХРСС проширио и према овој странци. Сад је радикалима пало на памет да пацификују хрватску странку, као и демократама само шест месеци раније, због чега су развргли међусобну коалицију. Епизода са тзв. Загребачким протоколом сведочи о оваквој радикалној намери.

Реч је о послеизборном споразуму који су радикали закључили с представницима ХРСС, СЛС и ЈМО, премда у прилично комотном формату. Наиме, на дводневном састанку једанаест страначких представника, у име Радикалне странке наступили су председник њиховог посланичког клуба и секретар Главног одбора те странке.¹⁰⁷ Циљ састанка био је договор о обавези радикала да, као странка која ће формирати владу, испуне захтеве за побољшање државне управе у „Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини и Војводини“. Под тим условом, „представници ХРСС, СЛС, ЈМО у парламенту омогућиће својим држањем НРС избор привременог председика скупштине и састав радикалне хомогене владе“.¹⁰⁸ Више од захтева који се тичу промена у државној управи, ХРСС тражила је и добила означавање просто-ра на којима ће се промене извршити. Ентитети који се помињу у документу нису јасно дефинисане територије, па као такви не представљају категорије државне управе. Али и само њихово помињање значајно је за политичку стратегију коју ће ХРСС настојати да остварује. За почетак, може бити довољно то што је наговестила свој улазак у скупштину и тиме нову тактику своје политичке борбе. Што се Пашића тиче, он је поступио као и приликом Женевске декларације у новембру 1918. Најпре је прихва-

¹⁰⁷ Хрватску сељачку странку представљали су људи већег страначког формата, председник и потпредседник те странке Радић и Мачек, а и ЈМО председник М. Спахо.

¹⁰⁸ Види Записник и Коминике о преговорима – Марков протокол, у: зборнику Петрановић–Зечевић, стр.189–192.

тио споразум, а потом га је једноставно игнорисао. Два месеца касније објавио га је без одобрења друге стране.¹⁰⁹ Исход овог покушаја показао се беспредметним, има ли се у виду неповерење између две стране. Пашић је својим чином показао неверство колико и Радић притворство у својој политици ограђивања управног простора око Србије.

Пашићева влада после избора од марта 1923. била је фактички мањинска влада уз подршку неколико посланика Џемијата и немачке мањине. На власти се задржала још неко време захваљујући подршци Светозара Прибићевића. Овај је повукао своје присталице из ДС основавши нову Самосталну демократску странку (СДС). Њених петнаесет посланика чинило се довољним за оснивање нове владе 27. марта 1924. После одлуке посланика из Џемијата и немачке мањине да откажу подршку скупштинској већини, краљ је окончао ову нестабилну коалициону формулу дајући мандат Љуби Давидовићу да формира нову владу. Овог пута у партијску страну српско-хрватског спора умешао се сам краљ, тражећи од првака ДС да приволи Радића на коалициону сарадњу. Влада је формирана 27. јула 1924, с четири министра из ХРСС и уз сарадњу ЈМО и СЛС. Давидовић је Радићу обећао концесију у виду успостављања покрајинске управе за Хрватску и Славонију. Поред тога, требало је да оствари још један краљев захтев: да убеди Радића да се одрекне републиканства. Пошто у томе није успео, Давидовић је дао оставку у октобру исте године.¹¹⁰ На њено место дошла је претходна коалиција Пашића и Прибићевића, која ће само испунити кратко време до 8. фебруара 1925, за кад су били расписани ванредни избори.

За бурне догађаје друге половине 1924. године везује се и Радићев боравак у Москви у јулу, и приступање ХРСС Сељач-

¹⁰⁹ На Пашићево инсистирање, протокол је требало да остане у тајности све док обе стране не пристану на објављивање. Види Марко Павловић, нав. дело, стр. 175

¹¹⁰ Радићев републиканизам био је опортунистичке природе. У свом првом говору у Хрватском сабору 18. марта 1910. године, изразио је своју лојалност Аустроугарској царевини: „Ова странка, као што смо ми, прво и прво, стоји на свим темељима без којих се не би могао ни састати овај

кој интернационали. Њено оснивање било је део програма Петог конгреса Коминтерне, нама познатог по ставовима према Југославији. Једна од њених резолуција залагала се за укидање Југославије као империјалистичке, версајске творевине. Радићу то није сметало да своју странку укључи у организацију која је била фактички огранак Коминтерне. Том приликом он је рекао: „Само се по себи разумије и то да ће Хрватска републиканска сељачка странка за рјешење унутрашњих питања у Југославији и за збацавање садашње милитаристичке *буржоаске странке* прије свега подузети само мирна средства, а само у крајњем случају, када би се ова мирна средства показала безуспјешна, *ступит ће у револуцију*.“¹¹¹

Овај чин и говор догађају се неколико недеља пре уласка ХРСС у коалицију с демократама Љ. Давидовића. Пре боравка у Москви, Радић је посетио неколико западних престоница – Беч, Париз, Лондон – да би затражио подршку за своју сепаратистичку политику. Ови покушаји нису уродили плодом.¹¹² Утолико је било важније да добије разумевање Москве, тј. Коминтерне. То га је, међутим, стајало затвора због „сепаратизма и бољшевизма“, у јануару 1925. Али ни та казна није га спречила да као затвореник усмерава своју странку у предизборној кампањи и послеизборним погађањима око коалиције с „милитаристичком буржоаском странком“, те коначно склопи с њом коалициони споразум. Тај

државни сабор, нарочито на темељу уставног лојалитета, уставне вјерности и оданости нашој династији... Хрватска пучка сељачка странка држи, и овдје свечано изјављујем да је нама дужност, па да то од нас и политичка зрелост и разборитост тражи, а и интереси наши то траже – да будемо вјерни овој царевини.“ Stjepan Radić, *Politički spisi*, нав. дело, стр. 291, 293. У имену странке, придев „пучка“ замењен је 1920. у „републиканска“, као прилог њеном опозиционом ставу према Краљевини и њеној династији, а не због доктринарне и програмске верности републиканском уверењу. Најзад, кад је то било политички опортуно, приликом уласка у владу 1925. године, није јој био проблем да из свог имена избаци и придев „републиканска“.

¹¹¹ Радићев говор у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 244

¹¹² Види Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis*, нав. дело, стр. 84

чин не изненађује, има ли се у виду Радићева лењинистичка тактика практично од избора за Уставотворну скупштину.¹¹³

По резултатима избора из фебруара 1925. године може се рећи да су победу однеле две странке – НРС и ХРСС. Обе су освојиле више гласова него на претходним двама изборима (радикали 843.892, ХРСС 546.430), што је било преточено у 142 скупштинска места за радикале и 67 за ХРСС. И поред 21 мандата, колико су освојили радикалски изборни савезници, Прибићевићева СДС, ова странка није се могла уклопити у потоњу коалицију НРС и ХСС. Прибићевићев тврди централизам није био пожељан у новој коалиционој формули.

Следећи инструкције Стјепана Радића из затвора, његов братанац Павле 27. марта у Народној скупштини изјављује преокрет у политици њихове странке. Он предлаже „блок народног споруума и сељачке демократије“, а на нови политички олтар у име своје странке прилаже: признање Видовданског устава, прихватање династије Карађорђевића, одрицање од републиканства, одрицање од чланства у Сељачкој интернационали, сарадњу с преосталим водећим странкама у правцу „парламентарне демократије енглеског типа изражене у народној суверености“.¹¹⁴ Овај нови по-

¹¹³ Формално гледано, Радићев политички таленат био је лењинистичког типа. За њега је карактеристична разлика и истовремено савршени склад монолитне стратегије (крајњег циља) и крајње диверсификоване тактике (путева ка циљу). Томе припада и правило – за свети циљ допуштена су сва средства. Лењин је ову практичну технологију до детаља изградио још 1905. године, кад је учешће његове бољшевичке групе у револуцији било маргинално. Зато је прихватао деловање у оквиру револуционарних совјета, премда као најслабија страна. Али упоредо је давао својим саборцима бројне тактичке инструкције, које су упоредиве са Жолијевим (Морис Жоли) *Разговором у паклу између Макијавелија и Монтескјеа* (Градац, 1997). Једна Лењинова инструкција нарочито је карактеристична: „У демократској фази револуције савезника треба надзирати као непријатеља“. Види V. I. Lenjin, *Dve taktike socijaldemokratije u demokratskoj revoluciji*, у: *Dela*, IMRP, Београд, т. 8, стр. 347. Радићу, дакле, није било страно да зарад остваривања независне Хрватске уђе у савез с једним огранком Коминтерне, а ни да се пола године касније удружи с радикалима.

¹¹⁴ Говор Павла Радића у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 246–256

литички „блок“ непосредно после избора био је намењен сарадњи између ХРСС и опозиције, али га је Стјепан Радић после тајних разговора с Пашићем преокренуо у савез ХСС с радикалима.¹¹⁵ Непун месец дана касније, Стјепан Радић и лично је оверио програм из поменутог скупштинског говора једном својом изјавом.¹¹⁶ Непосредно после тога, странка ће из свог назива избацити придев „републиканска“, па ће њена скраћеница надаље бити ХСС.

После ове понуде била је суђена влада радикала са ХСС. Формирана је 17. јула 1925, а Хрватима је било поверено пет ресора, међу којима је Стјепан Радић добио ресор образовања. Разуме се, нешто раније био је пуштен из затвора, чиме је установљена револуционарна пракса: из затвора право у владу.

Нова коалициона влада, колико је у широј јавности будила очекивања да се може направити трајнији српско-хрватски договор, толико је унутар странака изазвала расправе и поделе. Радикалско руководство и чланство зазирало је од могућности лоших концесија хрватској страни, које би угрозиле постојеће државно уређење и статус династије. Посебно није било добро примљено жртвовање Прибићевићеве СДС, јер је она била гарант централистичког поретка и сигурности Срба ван Србије. Узгред, и међу демократама је било проблема због слабог изборног резултата (пад са 51 на свега 37 мандата) и унутрашњих спорова на линији централизам–аутономија. С друге стране, краљ Александар није марио за унутрашње проблеме двеју великих странака, јер њихова криза могла је само појачати потребу за његовим директним уплићањем у свакодневна политичка питања и тиме ојачати ње-

¹¹⁵ Види Dejan Đokić, *Nedostižni kompromisi*, нав. дело, стр. 86–88.

¹¹⁶ „Ми нијесмо постали монархисти од страха, или да се извучемо из затвора, јер већ смо ступили, као странка, у конструктивни период нашег стварања. То је главно. Ми бисмо, дакле, у том периоду прешли на монархистичко гледиште и онда да немамо тако тачних обавјештења о личности нашега краља...Зато ми сада и не тражимо ревизије Устава, већ прихватамо гледиште г. Пашића, нека се Устав проба, на годину, двије, три и више, па нека се онда мијења према народној потреби, ако се покаже да је то потребно“. Изјава С. Радића о прихватању монархије и централизма, у: зборник Петрановић–Зечевић, стр. 256

гов утицај. Током кризе, а и пре тога, имао је тактику окупљања око двора „млађих радикала“ и „дворских демократа“, активно слабећи унутрашњу снагу странака.¹¹⁷ Смрћу Николе Пашића у децембру 1926. године, НРС доживела је додатни удар од којег се никада више није опоравила. Од тада, обе странке у одбрани видовданског поретка, па и касније, током тридесетих година, играле су само реактивну улогу.

Радићев заокрет – који је, како ће се касније показати, био само тактичке природе – имао је и унутар његове странке ефекат подела. У страначкој централи нису сви чланови могли поднети Радићев стил који смо назвали „лењинистичка тактика“, те су страховали од председникових обећања радикалима и додворавања краљу. Ту врсту тактике нису никако могли повезати с прокламованим циљевима странке. Дошло је до збуњивања и у бирачком телу ХСС, што се умногоме одразило на његов приличан неуспех на наредним превременим изборима у септембру 1927: странка је са 546.430 пала на 376.570 гласова.¹¹⁸

Стрховања странаčkih функционера и активиста да би ова коалиција могла имати последице по темељне ставове једне или друге стране према држави – показала су се нереалним. Та влада и генерално је лоше функционисала. У главној ствари њеног окупљања није било ништа предузето, а било је унутрашњих миоилажења и у другим питањима, рецимо, у буџетској политици или што се тиче државне корупције. У априлу 1926. године, Пашић је поднео оставку, а краљ је дао мандат Николи Узуновићу, после чега су сви министри ХСС поднели оставке. Покушај да се њихови министри замене људима из СЛС није успео, после чега је и Узуновић поднео оставку, а краљ поверио мандат Велимиру Ву-

¹¹⁷ Види Љубодраг Димић, *Србија у Југославији...*, нав. дело, стр. 129, 130

¹¹⁸ Приређивач и писац увода у збирку *Политички списи* С. Радића тим поводом каже: „То су искористили многи, нарочито хрватски интелектуалци, према којима је Стјепан Радић често водио не само неправедну него и скроз погрешну политику. Сви ти елементи сад су прешли у офанзиву против њега као ренегата и ‘издајце свега што је хрватско’“; Zvonimir Kulundžić, *Stjepan Radić danas i ovdje*, нав. дело, стр. 27.

кићевићу. Овом није преостало ништа друго осим да припреми наредне превремене изборе.

У јако болесној држави избори су деловали као аспирин – постоји илузија о излечењу само док га пијеш. Резултати избора и влада настала из њих нису били обећавајући; све се вртело укруг. Радикали су пали на 117 посланика, ХСС била је на свом – 61 посланик и поред знатно мањег броја гласова, а демократе су са својих 59 посланика напредовале и у односу на изборе из 1923. У овој водећој тројци, међутим, није било коалиционе формуле, па су се радикали окренули познатом резервном правилу – позвати СЛС и ЈМО у владу.

Највећа послеизборна новина била је стварање Сељачко-демократске коалиције (СДК) у новембру исте (1927) године. Творци овог савеза били су С. Радић (ХСС) и Светозар Прибићевић (СДС), дотадашњи антиподи у идејама и политичкој пракси поводом државног уређења Краљевине СХС. Колико је Радић био склон великој, премда територијално неодређеној аутономији, толико је Прибићевић био првак централистичке политике. Такође, ниједном од њих двојице није недостајао горљив језик и страствени стил деловања у одбрани својих становишта. Близу је помисли да је Прибићевић пришао Радићу јер је био екстремно љут што га је Пашић искључио из владе кад је овај направио коалицију с Радићем. После избора у септембру 1927. године, радикалско вођство није га позвало у коалицију, настављајући тако Пашићев анимозитет према њему.

Значај оснивања групације СДК јесте у томе што она отад наступа с једном неутемељеном а опасном тезом. У њеној политичкој пропаганди, српско-хрватски спор премеће се у „србијанско-пречански“ спор. У новој амбалажи захтев за федерализацију земље, што представља кључни захтев ове коалиције, лакше се шири у јавни простор. На тај начин прикрива се порекло и суштина најдубљег проблема државе, који готово неприметно еволуира у однос већине народа и простора према експлоататорској мањини концентрисаној у мањем делу државе. Укратко, овде се симулира оправданост побуне свих против Србије узете у релацијама најпре кумановске, а потом и предкумановске Србије.

Пропагандна активност СДК ширила се целим југословенским простором некадашње Аустроугарске монархије, а, како ћемо видети, и даље од њега. Коалиција је основала тзв. скупштине у Загребу, Новом Саду, Љубљани, Сплиту, Сушаку и другде како би водила политичке кампање против владе, која је, иако прилично нерепрезентативна, симболизовала државу. Тако у једном напису од 14. марта 1928. Стјепан Радић каже: „Сад нас има свих скупа којих шест до седам милијуна, а с оним што је у Црној Гори и Македонији – и осам милијуна. Сада, уистину, и при најнасилнијим изборима, о којима не смије бити спомена, морамо добити далеко преко 100 заступника, а при слободним изборима и сами за себе – *јаку и јединствену, поштену и способну, напредну и радну већину сељачке демократије.*“¹¹⁹ Нешто касније, 13. маја на „скупштини“ СДК у Осијеку, Радић је рекао: „Сад се мора окренути: досад су владали они, зло без нас и упропашћивали државу, убудуће ћемо владати ми с њима, не без њих, и то добро радити за све нас док се сељак подигне.“¹²⁰

У истом политичком правцу, али језички много радикалније, иступао је Прибићевић. Његова антисрбијанска реторика била је разобручена до мере коју ни Радић није достигао. На „скупштини“ СДК у Загребу 22. јануара 1928. године, он је промовисао „фронт цивилизованог света против Београда“, у којем седе управљачи варвари. Ишао је до омаловажавања улоге српске војске у ослобађању земље, изједначавајући њен допринос с „југословенским добровољцима“ из Аустроугарске.¹²¹ Са овог скупа послао

¹¹⁹ Stjepan Radić, *Teška i strašna borba nas Hrvata i prečanskih Srba*, у: S.R. *Politički spisi*, nav. delo str. 462

¹²⁰ Ibid. ctr. 477

¹²¹ Овај став не само што је провоцирао реакцију Срба него је и ишао низ длаку бројним покушајима Радића и Трумбића, касније и Кошутића и Крњевића, да пред версајске преговоре и Друштво народа изнесу тезу о Хрватској као „ратујућој страни“ на страни сила Антанте, позивајући се на „југословенске добровољачке јединице“. Чедомир Попов у својој књизи износи податке о величини и саставу ових јединица. Позивајући се на податке српске владе, ове јединице образовала је српска Врховна команда. Од укупно 21.000 бораца 1918. године – 95% били су Срби, и то 6.853

је по злу чувене речи: „Колико кошта та ваша српска крв, па да је платимо?“¹²² Ако је неко усавршио хрватски пропагандни стереотип против „Београда“ и „Србије“, био је то Прибићевић, делујући у савезу СДК. Лако су му излазили изрази о србијанском хегемонизму, великосрпству и пљачкашкој природи државе под вођством „србијанских“ странака и краља. У пропагандним походи-ма СДК по свим крајевима земље, сем по Србији, Прибићевић је највише инсистирао на „пречанским крајевима“, од којих треба сачинити федералне јединице. То су биле: Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Војводина, Македонија и Црна Гора. Ако њима додамо и преткумановску Србију, добићемо састав будуће конфедерације с којом је Мачек изашао поред краља 4. и 5. јануара 1928, очи његовог завођења диктатуре.

Политичка атмосфера коју је по земљи ширила СДК пренета је у скупштину, где су поводом готово сваке тачке дневног реда севале варнице. Краљ је учинио још неколико покушаја комбиновања владе како би умирио запаљиву ситуацију. У фебруару 1928. године, владајућа коалиција НРС, СЛС, ЈМО приширена је демократама, које су пре оснивања СДК и његовог деловања, биле склоне споразумевању са ХСС. Радилакизација хрватских захтева опоменула је и демократе да је овде на дневном реду спас саме државе. Експлозија узаврелог котла у скупштини 20. јуна 1928. показала је да је оваквој држави дошао крај. Њен једини спас од преране смрти био је у вештачком дисању које јој је дао краљ Александар 6. јануара 1929. године.

из Босне и Херцеговине, 5.189 из Бачке и Баната, 2.141 из Срема, 1.325 из Славоније, 2.083 из Лике, 455 из Далмације и 219 из Црне Горе. Види Ч. Попов, *Велика Србија – стварност и мит*, нав. дело, стр. 168, 169.

¹²² Изводи из говора у Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић – српско-хрватски спор*, нав. дело, стр. 301

Трећи део

ПОЛИТИЧКО РАСТАКАЊЕ ДРЖАВЕ КАО ПОСЛЕДИЦА ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Већ (у првом делу рада) речено је да избори од 3. септембра 1931. године нису уродили никаквим плодом. Изборни услови нису гарантовали поштен изборни процес, што је нарочито сметало странкама с централама у Београду. Осим тога, изборни закон није допуштао странке етничког, регионалног или верског карактера, што посебно није одговарало ХСС. Ипак, за разлику од београдских странака, ХСС размишљала је о изласку, док су ове друге чврсто биле за бојкот.¹²³

Исход ове изборне трке с једним коњем – очекивана победа ЈРСД с генералом Петром Живковићем – није задовољио краља Александра, али не због критичког става београдских странака, него због за њега нелагодне стагнације „хрватског питања“. Стога краљ окреће нови лист књиге са овом темом и започиње серију посредних, тајних и полујавних контаката с првацима ХСС, Трумбићем и Мачеком. Тиме се отвара нова фаза у српско-хрватском спору, која се завршава Споразумом о Бановини Хрватској, потписаним 26. августа 1939. године. Ту фазу карактеришу:

- Учестале, најпре посредне, а после убиства краља Александра и непосредне везе челника ХСС с двором.
- Секундарни значај политичких споразума ХСС с опозиционим странкама југословенско-српске провенијенције,

¹²³ Види Љ. Димић, нав. дело, стр. 145, М. Павловић, нав. дело, стр. 270, Ch. A. Nielsen, loc. cit. p. 217, D. Đokić, нав. дело, стр. 115.

самим тим и другоразредни значај избора од 1935. и 1938. године.

- Деволуција странака с централама у Београду и рапидно губљење њиховог програмског идентитета, самим тим и општег политичког утицаја на битна збивања у држави.
- Трајна немогућност ових странака да формулишу делатну политичку стратегију нарастујућег „српског питања“ и стога њихова дезоријентација у конкретном политичком простору.
- Најзад, постепено растакања државе као политичког и правног поретка задуженог за управљање сферама јавног живота.

Кратко време после избора 1931, краљ Александар настоји да ступи у везу с Трумбићем као неформалним вођом ХСС, што је било остварено преко посредника.¹²⁴ Неколико година касније, крајем 1933. и током 1934. године, краљ преко Ивана Шубашића и Ивана Мештровића држи крајње озбиљну комуникацију с Мачеком, који се у то време налазио у затвору.¹²⁵ Према сведочењима посредника, главна тема било је будуће преговарање о „југословенском уговору“, рачунајући и ново територијално уређење државе. По Мештровићевим речима, краљ је обећао да ће „подијелити земљу на двије половине: српску и хрватску. Ова друга обухватит ће Савску, Приморску и Врбаску бановину, покрајину Барању и хрватски дио покрајине Бачке са Суботицом. Неке коректуре бит ће учињене у Сријему, али се у Хрватску неће укључити Земун, који је прекопута Београда, а који др Мачек такође тражи. Хрватска ће имати властити парламент и слат ће своје представнике на састанке заједничке делегације, која ће се бавити заједничким пословима.“¹²⁶

¹²⁴ Види стр. 38, напомена 50.

¹²⁵ Мачек је био ухапшен у јануару 1933. и осуђен на четири године затвора после објављивања декларације СДК познате као Загребачке пунктације (новембар 1932). Декларацију је режим оценио као антидржавни документ, а Мачеково настојање да је представи европским политичарима – као антидржавну делатност.

¹²⁶ Цитирано према Dejan Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitawe...*, нав. дело, стр. 126.

Белико је питање веродостојности Мештровићевог сведочења, не само стога што садржај више личи на познате максималистичке хрватске захтеве већ и зато што краљ у свом тестаменту од краја 1933. године наводи да се југословенски курс мора одржати у унутрашњој политици, а да партикуларизам и сепаратизам треба спречити.¹²⁷ Али овде није реч о садржају краљевих разговора с Мачековим посредницима, него о прилично нелегитимним настојању да основно државно питање измести из правне процедуре и демократске политике (странке и парламент) у тамну сферу директних нагодби. У том смислу, више него Мештровићево сећање, убедљиво делује Шубашићево сведочење с последњег састанка који је имао с краљем пред његов одлазак у Француску октобра 1934. Крајем септембра краљ је Шубашићу рекао: „Реците Мачеку да ћу га пустити из затвора чим се вратим из Француске. Али овај пут лично ћу с њим преговарати.“¹²⁸

Ова епизода, иако најављује преокрет у начину и стилу решавања „хрватског питања“, бизарна је по свом емпиријском контексту. Краљ, као уставни „заточник Југославије“, преговара с несуђеним „заточником“ Хрватске. Овај лежи у затвору незавршене диктатуре истог краља, и то због једног документа (тзв. Загребачких пунктација) чији је аутор легална СДК, а у којем се тражи промена државног уређења. Тема краљевих разговора с ухапшениковим посредницима управо је промена државног уређења, што је био разлог самом хапшењу.

Каква ли је мука натерала краља Александра да направи овај *salto mortale*? Он прихвата политику коју је четири године раније вехементно одбио и завео диктатуру! Је ли краљ искрен у својој намери да прихвати хрватске услове? Је ли се краљ уплашио јавних протеста у неким градовима Хрватске и Далмације поводом таласа хапшења у јануару 1933. и осетио потребу за тактичким омекшавањем? Опажа ли опасно лавирање српских странака

¹²⁷ Види нав. дело, стр. 127

¹²⁸ Ibid, стр. 126; извор овог разговора јесу сећања самог Мачека објављена у књизи *In the Struggle for Freedom*, University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1957.

овим поводом, па хоће да узме ствар у своје руке? Можда примећује страначку попустљивост према хрватским захтевима, па жели да преузме њихово место у овом важном питању? На ова питање нико не може да одговори, јер краљ је свој наум понео у гроб. Али са сигурношћу се може тврдити да се представницима хрватских интереса указала бреша у коју су они радо улетели. Одсад па надаље, Мачеку су отворена сва врата – двора, опозиционих и владиних странака и њихових првака, избора, посланичких места, владиних министарстава, јавних и тајних преговора – уопште један солидан шведски сто с кога су се он и челници ХСС могли послужити према тренутном апетиту.

Повод за раздражљиву реакцију режима и краљеву сасвим супротну тајну интервенцију био је манифест Одбора СДК, тзв. Загребачке пунктације, који је настао после тродневног већања свих важнијих политичких првака из Хрватске (5–7. новембар 1932). Документ је садржао радикалне дијагнозе стања у земљи и познате предлоге за решавања проблема у духу класичних хрватских захтева. У тачки 3 констатује се „чињеница“ да се „србијанска хегемонија“ наметнула Хрватској и „свим нашим земљама с ове стране Дрине, Саве и Дунава“, те да је то стање „постигло врхунац под апсолутистичким режимом од 6. јануара 1929“. Стога се у наредној тачки 4 захтева враћање на годину 1918. као на „изворну тачку“. Томе следи тачка 5 са овлашном пројекцијом „новог уређења државне заједнице“. Она се излаже као „асоцијација интереса основана на слободној вољи њених чланова“.¹²⁹

Околност што су потписници овог манифеста били и српски челници СДС у оквиру СДК говори о форсирању тактике „србијанско-пречанског спора“. Ако се томе дода и чињеница да је овом документу следио низ сличних манифеста из Љубљане, Новог Сада и Сарајева, постаје јасна одредба у загребачком документу која говори о истоветној угрожености „свих наших земаља с ове стране Дрине, Саве и Дунава“.

¹²⁹ Види Загребачке пунктације у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 322–333.

На Загребачке пунктације стигао је одговор Демократске странке у виду Декларације Љубомира Давидовића (фебруар 1933). У уводном делу аутор није штедео речи критике на рачун режима, а посебно шестојануарске диктатуре. Из неког политичког обзира, аутор није истакао да је његова критика истоветна оној коју је поводом диктатуре изрекао на њеном самом почетку, за разлику од главних потписника загребачког меморандума, који су је јавно поздравили. То је и позадина само начелног слагања челника ДС с иницијативом из Загреба. Али његов прилог има знатно другачији садржај. Чег нема у Пунктацијама, има у Давидовићевом тексту: „Једини могући систем јесте: доследна и искрена парламентарна владавина као нашим приликама најподеснија примена народне суверености.“ Потом аутор предлаже „прелазни режим“ и да „у његовом извођењу учествују равном мером све групе задружене у блоку опозиције“. Циљ прелазне управе јесте „да се заведе нов уставни поредак“. Као прилог демократском карактеру свог настојања, Давидовић се залаже за „широку и изведену самоуправу у великим областима (истакао С. С.), које су у природним и економским условима и са живљењем социјалним упућене на тешњу сарадњу“. Конкретизујући ову замисао у релацијама „сложене државе“ (израз који користи аутор), он говори о „слободном развоју културно-историјских посебности Срба, Хрвата и Словенаца“. Њихове „велике заједнице“ заокружују се око великих национално-културних центара у Београду, Загребу и Љубљани. Њима прикључује и четврту, која „отклања опасност одсечног и грубог територијалног разграничења између Срба и Хрвата.“ Реч је, разуме се, о Босни и Херцеговини.¹³⁰

Овде је видљиво кретање ДС према федеративном решењу државног облика Југославије, кретање које је у овој странци започето још пре увођења диктатуре. И по томе, рекло би се, нема начелне разлике између планова ХСС и реформских предлога ДС. Оно по чему се два приступа суштински разликују јесте пут и начин достизања жељеног оптималног решења. У тој ствари ХСС не

¹³⁰ Декларација Љубомира Давидовића, у зборнику Петрановић–Зечевић, нав. дело, стр. 327–331

бира средства, али преферира недемократска, нелегална и нејавна средства. Демократска странка овде је доследна демократском путу у демократско уређење, у шта спада и пут деволуције унитарне државе ка федерацији. Пошто је НРС кренула правцем разливања своје идеолошко-програмске основе и страначке структуре, а СЗ је увек говорио као мање утицајна странка, у политичком простору постдиктаторске државе остала је једино ДС као странка која је заступала интегралистичко а демократско становиште. Видеће се ускоро да ова странка, уз готово занемарљиву помоћ радикала, није у стању да парира растућем блоку ХСС и двора. Посебно после убиства краља Александра, у октобру 1934. у Марсељу.

Начелност демократа, међутим, није била у складу с тињајућим *српским питањем* у држави која се растаче. То питање, у новом контексту растућих изгледа *хрватског питања*, није било тематизовано ни онда кад је било видљиво да се урушава југословенски кров државне зграде у којој се окупио српски народ. Без обзира на потпуно различите погледе на смисао и историјску сврху југословенске државе, политичка сабраност Хрвата око ХСС и политичка разложеност српског народног корпуса деловали су као тоталне супротности.¹³¹ Док је све до увођења диктатуре овакво стање политичких духова било само израз различитих политичких менталитета двају народа, у последиктаторском периоду та разлика претворила се у однос једне хиперактивне и једне реактивне политике. Наиме, постојала је илузија да је двор по дефиницији српски чинилац у структури основног политичког спора. Али растакањем Југославије, идентификација српског чиниоца с њом постала је егзистенцијално ризична. По преузимању намеништва, кнез Павле био је све само не пристрасни српски чинилац. Он је све време настојао да игра улогу непристрасног медијатора, што му није полазило за руком само зато што је заправо био незаинтересовани медијатор. Тек се из тог контингентног разлога могло добро видети колико је страначка сцена на југословенско-

¹³¹ „Али ни двадесетих ни тридесетих година није постојао српски еквивалент ХСС који би представљао национални покрет.“ D. Ђокић, нав. дело, стр. 82

српској страни била неспремна и недорасла новонасталој ситуацији.¹³² Ова констатација требало би да одговара политичким догађајима у периоду од 1934. до 1939. године.

Једна од првих одлука намесништва¹³³ било је пуштање В. Мачека из затвора крајем децембра 1934. Отад па надаље тече њихова посредна и непосредна комуникација без треће стране – председника владе или страначких челника. Њихова прва комуникација уследила је свега неколико дана после избора, а први сусрет месец и по дана после избора (21. јуна 1935). С овим сусретом временски се поклапа одлука кнеза намесника да распусти кабинет носиоца победничке листе Богољуба Јевтића и преда мандат за формирање владе Милану Стојадиновићу. Иначе, Мачек је искористио прилику да кнезу намеснику изложи свој познати план о укидању Устава, изборима за Уставотворну скупштину и нестраначкој влади у којој за председника преферира генерала Петра Живковића.¹³⁴ Не рачунајући територијални аспект хрватског питања, овакав предлог изложио је још 5. јануара 1929. краљу Александру.

Избори одржани 5. маја нису ималу никакву додирну тачку с упоредном комуникацијом између кнеза Павла и Мачека. Та чињеница може навести на недоумицу, има ли се у виду да је управо Мачек био носилац листе Удружене опозиције, коју су сачињавали СДК (ХСС и СДС), ДС, СЗ (лево крило Драгољуба Јовановића) и ЈМО. Вођа ХСС осигурао се овим двоструким колосеком за случај да Удружена опозиција остане у опозицији, тако да хрватска политичка опција остане у вези барем с једном владајућом инстанцом – кнезом намесником. Испало је да је добро типовао, будући да Милан Стојадиновић није био пресклон Мачековим

¹³² У том смислу упутан је коментар Љубодрага Димића: „За разлику од српских политичких партија, које су, тражећи модус с хрватским покретом, из видокруга изгубиле Србију, В. Мачек јасно је видео њене обриси с оне стране трију река“. *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 168

¹³³ Намесништво си чинили кнез Павле, Раденко Станковић и Иво Перовић. Пошто се друга двојица нису много питали, у историографији је остао само израз „намесник кнез Павле“.

¹³⁴ Види Д. Ђокић, нав. дело, стр. 139, 140.

плановима. Стојадиновић је крајем јула формирао владу од НРС, СЛО и ЈМО, премда је ова последња странка била део поражене Удружене опозиције. Штавише, од овог страначког састава створио је нову странку – Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ).¹³⁵

Изгледа да је једини прави победник ових избора био В. Мачек. На победу владине листе пала је сенка тешких нерегуларности, због чега су ширим земље избијали нереди. Можда је и због тога кнез намесник предао мандат Стојадиновићу уместо носиоцу изборне листе. Свеједно, та влада није се могла похвалити неким легитимитетом. Избори су показали да се одржала чврста структура ХСС са стабилним бирачким телом, тако да су челници те странке поново ове изборе назвали народним плебисцитом. Истовремено, српско-југословенски страначки корпус надаље се дробило, што је исходило хазардним расипањем српских националих гласова. Они су били подељени између демократа, који су ишли под Мачекову листу; радикала, који су се утопили у нову, вештачку „југословенску“ странку; самосталних демократа, који су упали у „пречанску“ клопку, и левих земљорадника, који су такође своје гласове поклонили ХСС. С таквим резултатом, Мачек је и проширио и продубио свој маневарски простор према кнезу намеснику.

Нормално је претпоставити да су и влада и југословенско-српска опозиција биле свесне паралелне политике ХСС. Ако о првом састанку између кнеза Павла и Мачека није било јавних извештавања, о оном другом, који се збио 8. новембра 1936. у кнежевом зимовнику на Брду код Крања, јавност је била обавештена. Додуше, само о састанку, не и о садржају разговора.¹³⁶ А тај садржај није био по Мачековој жељи, оној која му се отворила после првог састанка с кнезом намесником. Наиме, Мачек је пре другог састанка одбио Стојадиновићеву понуду да ХСС уђе у владу ЈРЗ,

¹³⁵ Резултати ових избора били су следећи: владина листа Богољуба Јевтића – 60,6% (1.748.024 гласова), Удружена опозиција – 37,4% (1.075.389 гласова), листе Б. Максимовића и Д. Љотића (Југословенски народни покрет Збор), остале су испод цензуса.

¹³⁶ Види Д. Ђокић, нав. дело, стр. 144.

а на састанку с кнезом Павлом рекао је да би прихватио такву могућност уколико би та влада одмах расписала изборе за Уставотворну скупштину. Ово је био превелик залогај и за владу и за кнеза намесника, тако да је предлог био одбијен, бар до пунолетства краљевића Петра.¹³⁷ Време ће показати да ће, напредовањем директних нагодби између Мачека, кнеза Павла и потоњег председника владе Драгише Цветковића, ова уставна препрека бити волшебно прескочена у пролеће 1939, позивом на члан 116 постојећег устава. У сваком случају, крајем 1936. Влатко Мачек био је незадовољан половичним ставом кнеза Павла, те се вратио другој сигурној кући – „удруженој опозицији“.

Ова Мачекова комоција прелетања с власти на опозицију и обратно није имала одговор српске стране. Наиме, таква „страна“ у политичкој форми није ни постојала, иако је било видљиво да држава срља у егзистенцијалну неизвесност, а с њом у политички запуштено и акутно српско питање. Идејно-програмска форма овог питања постављена је тек почетком 1937. године, оснивањем Српског културног клуба (СКК), али ова политичка организација није могла створити масовну националну странку, или одговарајући политички покрет способан да произведе делатну српску алтернативу хрватском сепаратизму.¹³⁸ Отприлике две године пре оснивања Српског културног круга, један доскорашњи ватрени Југословен, писац и дипломата Милош Црњански, отвориће далекосежну тему о *српском становишту*.

Велику тему о *југословенском табуу* српског питања нису отворили политичари, нити научници из круга друштвених дисциплина, него један књижевник. Он је први у Краљевини раздвојио то нераздвојно двојство, чврсти амалгам српства и југословенства. То је учинио сводећи тај однос на чисто питање националног интереса. Дакле, *српство* није политички интерес, него *политичко становиште*, нека врста историјског светоназора, а југословенство је управо ствар интереса. Тиме је Црњански отворио тему о положају српског чиниоца у Југославији онако како су

¹³⁷ Ibid, стр. 143

¹³⁸ На делатност ове организације нужно ћемо се вратити.

то од самог почетка чинили политички предстваници Хрвата и Словенаца за своје народе.

У неколико својих радова објављених у часопису *Идеје*, Црњански је најпре утврдио стање односа трију народа у Југославији – на културном, образовном, економском и политичком плану – да би констатовао разлику у приступу заједничкој држави. На једној страни стални рачун користи и губитака, на другој поглед на државну целину као вредност по себи. „У политичким стварима српских партија, при слому Аустрије, слаба је тачка одсуство егоизма, принципа да се од свога ништа не даје ако се не добија. Сразмерно лако, њима је било наметнуто мишљење да је све што се ради корисно за њих, а жртвовано од друге стране. Створена је читава скала иметка који је као бајаги друга страна уносила у брак, док је, у ствари, та српска страна и те како могла поживети и без тога.“¹³⁹ За писца ових редова, деценија и по државе у којој хрватски народ постојано развија своју унутрашњу државност, а српски постојно губи државу коју је имао зарад једног државног привизоријума, исувише је дуго време да би се историјски надокнадило. Стога он предлаже: „Да би српски елемент, на добро ове државе, опет био снажан као некад, никаква му помоћ, сем повратка своме, није потребна, чак ни ‘братска’“.¹⁴⁰ Најзад, аутор упозорава на то да „марсељска трагедија треба да буде у нашој патњи последња тачка“.¹⁴¹

¹³⁹ Милош Црњански, *Теза и антитеза, Идеје*, 1. јун, 1935. Рад преузет из зборника *Милош Црњански, Политички списи 1919–1939*, нав. дело, стр. 365.

¹⁴⁰ *Ibid*, стр. 366. На трагу Црњанског, врло је илустративна констатација историчара Чедомира Попова поводом Нишке декларације од 7. децембра 1914, документа који се генерално сматра местом објаве ратних циљева Србије. По том документу, борба за ослобођење Србије „постала је уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Тим поводом аутор каже: „Тиме је Србија начинила први али одлучујући корак у замени своје државне готовине у несигурни југословенски кредит.“ *Види Велика Србија – стварност и мит*, нав. дело, стр. 141

¹⁴¹ Црњански, *ibid*.

На трагу ових идеја, Црњански убрзо објављује текст под насловом *До тог мора доћи*, у ком образлаже своју идеју о *српском становишту*. „По нашем мишљењу, узимање таквог становишта неизбежно је, и ситуација за њега је дошла... Потреба једног чистог гледишта на ствари, српског егоизма и скретања с осећајног и надземаљског расправљања ствари на реална гледишта и становишта, у складу са интересима српства. Иначе, трајаће и даље ова досадна комедија и завршиће се још једном као српска трагедија.“¹⁴²

Ако говори о „интересима српства“, аутор упућује на релацију према Југославији онако како је постављају представници других двају народа. Постоји и уважава се, сад и са српске стране, хијарархија између *интереса* и *самосвојности* (идентитета), а оно прво гледа се и вреднује само у односу на оно друго. Докле год српска страна не почне да оперише „захтевима“ по угледу на друге две, југословенство ће представљати љуску у којој расте друга државност. Постављањем српског чиниоца на позицију српског становишта, Југославија се демистификује и постаје оно што још једино може бити – арена за отворену политичку борбу, ако не по правилима, онда за решавање посебних државних питања на сваки начин. Зато аутор, поводом праксе сталног постављања посебних захтева, каже: „Поставимо их и ми! Без југословенства, савремених парола државе и економије и социјалних потреба, према словеначким и хрватским пароллама, хрватске културе, хрватског мора, народног и државног индивидуалитета, итд. Вратимо се и ми Србији.“¹⁴³

Црњански није био политичар, нити научник друштвених дисциплина, да би идеолошко-програмски или аналитичко-синтетички изложио једну идеју. Није то учинио ни литерарно, ни

¹⁴² Црњански, *До тог мора доћи*, нав. зборник, стр. 368.

¹⁴³ Ibid, стр. 369. Не треба да зеведе последња реченица, „Вратимо се и ми Србији“, у правцу некаквог ауторовог „србијанства“. Овде је реч „Србија“ употребљена у државном, а не у националном смислу. У истом тексту, Црњански ће противницима који му пребацују „србијанство“ одговорити: „Ја се осећам да сам се вратио, после неколико векова, и после петнаест година горких самообмана, не Србијанцима, него Србима, српству...“

књижевно-есејистички. Ако гледамо форму изложеног погледа, она је најпре памфлетска, дакле у добром смислу речи. Он констатује један крајње озбиљан феномен и позива на другачије поступање јавних делатника, не само политичара, поводом њега. Видећемо да су чланови Српског културног круга пошли од говорног истоветних премиса, премда се нико од њих није позивао на Црњанског. А њихово предузеће уследило је свега две године после ових прилога. Они ће питање које је поставио Црњански решавати неупоредиво детаљније и систематичније – и остаће по томе упамћени – не рачунајући на паузу од пет деценија комунистичке власти. Али без историјског печата у овој ствари није остао ни Црњански.¹⁴⁴

Основни проблем српске политике од 1935. до краја прве Југославије био је у томе што идеје које скидају вео зачараности са стварности ове државе нису имале свој политички одјек. Странке се ни тада, кад је свима била видљива Мачекова политика на два колосека, нису отресле јалове рутине сарадње са ХСС, све због илузије да ће се само преко те формуле спасти држава. С друге стране, Мачек је одмах после избора од маја 1935. континуирано настојао да одржи везу с кнезом намесником, па и невољно с председником владе М. Стојадиновићем.¹⁴⁵ У односу на ову могућност, његова сарадња са српским опозиционим странкама била је секундарна, иако повремено актуелна, кад је тиме требало

¹⁴⁴ Ово највише треба захвалити књижевном теоретичару Милу Ломпару. У својој књизи *Дух самопорицања*, прво издање Orpheus, Нови Сад, 2011, и више потоњих проширених издања, он је призвао сећање на овај јавни учинак М. Црњанског. Посебно, овде аутор говори о питању српског становишта као сталне потребе српске културне и политичке сцене после деценија заборавља оваког приступа у комунистичкој Југославији. Види нав. дело, стр. 415–475. Зато свој прилог о реактуализацији српског становишта започиње речима: „Како се догодило да наша јавна свест постане плод укрштања различитих културних политика од којих ниједна није српска. Зашто не постоји српска културна политика, већ постоји само понеки импулс који би је могао навестити“ (стр. 415).

¹⁴⁵ Недуго после избора од маја 1935, Стојадиновић је понудио Мачеку улазак у владу уз алузију да владина столица с три ноге (ЈРЗ, СЛС, ЈМО) тражи и четврту. Види Д. Ђокић, нав. дело стр. 147.

вршити притисак на двор и владу. Пре него што ће с три највеће српске странке поново закључити опозициони споразум, тзв. Споразум из Фаркашића (8. октобра 1937), Мачек је имао контакте и са Стојадиновићем и с кнезом Павлом (јануара исте године), а поменути споразум закључио је само зато што ови контакти нису уродили плодом поводом његових уобичајених захтева.

Споразум из Фаркашића (место близу Загреба) потписали су страначки прваци В. Мачек (ХСС), Адам Прибићевић (СДС), Аца Станојевић (НРС), Љуба Давидовић (ДС) и Јован Јовановић (СЗ). Овај релативно концизни текст од шест тачака најавио је борбу опозиције за ванредне изборе имајући у виду изразито недемократски карактер владавине намесништва и владе. Али више од класичних демократских захтева у тексту се осећао дух промене државног уређења. Четири српске странке потписнице прихватиле су радикалније захтеве једне хрватске чији су циљеви, садржани у документу, много далекосежнији. Тако, у тачки 4 тражи се прекид са „свим недемократским системима и режимима“, што би „омогућило Хрватима, Србима и Словенцима да споразумно организују своју државну заједницу“, на њихово подједнако задовољство. С тим циљем, у тачки 5 инсистира се на томе да „на државну управу дође једна народна влада састављена од представника свих политичких странака које стварно имају корена у народу“. Задатак те владе јесте да укине Устав и прогласи „привремени основни закон Југославије“, који ће важити до доношења новог устава. Тај устав треба да донесе Уставотворна скупштина „одлуком такве већине у којој ће бити већина Срба, већина Хрвата и већина Словенаца народних посланика Уставотворне скупштине“.¹⁴⁶

Последњи став наводи на враћање тока историје на новембар 1918. године и један од кључних захтева Женевске конференције. Српски потписници Споразума нису могли извести следећи закључак: ако једна странка коју сматрају релевантним партнером за наредне изборе захтева повратак на нулту тачку државе,

¹⁴⁶ Види Споразум у зборнику: Петрановић–Зечевић, стр. 380, 381.

то само значи да држава о којој је реч нема никаквог смисла и перспективе.

Без обзира на мањак осећаја за реалност, странке са седиштем у Београду формирају са СДК (коалиција између ХСС и СДС још од 1927) изборну коалицију, тзв. Блок народног споразума, засновану на одредбама Споразума из Фаркашића. То неће ограничавати Мачека да се отад па у наредних шест месеци још два пута сретне с кнезом намесником и стави му до знања да не држи много до ове коалиције кад је у питању његов главни политички циљ.¹⁴⁷ Ништа га неће ограничавати ни да у исто време наручи књигу од правника Рудолфа Бићанића у којој ће овај „доказати“ већ дуго излагане оптужбе ХСС о економској пљачки Хрватске и Хрвата у заједничкој држави, која се наводно спроводи од њеног самог почетка. Кад се књига појавила у пролеће 1938, Мачек је написао кратак предговор датиран јуном, у којем, између осталог, говорећи о „властодршцима Србије“, каже: „Не поступају с Хрватском и пречанским крајевима ни онако како цивилизована држава поступа са својим колонијама, него по прилици како је Турска у доба распадања Турског царства поступала са својим пашалуцима. И то не само у погледу политичком, него нарочито у погледу економском. Зато је та политика Хрватску и остале пречанске крајеве ставила у неприсбодобиво гори положај него што су га имали под бившом Аустроугарском монархијом, те их довела готово до руба господарске пропасти.“¹⁴⁸ Независно од политичко-пропагандног мотива за наруџбину рукописа с тим насловом и, посебно, начина на који је теза о наводној пљачки Хрватске доказивана, у Мачековом кратком предговору акценат је на „Хрватској и пречанским крајевима“, дакле на целокупном простору Аустроугарске који је припао првој Југославији. Тиме је уједно оцртана територија на коју ће ускоро у својим скровитим преговорима с кнезом Павлом Ка-

¹⁴⁷ Види Марко Павловић, *Југословенска држава и право*, нав. дело, стр. 314.

¹⁴⁸ Предговор Влатка Мачека, у Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004, стр. 35; прво издање, Загреб, 1938.

рађорђевићем и Драгишом Цветковићем претендовати Мачек и његова ХСС.¹⁴⁹

Опозициона изборна коалиција по имену Блок народног споразума фактички је била техничка коалиција, као и она сличног састава на претходним изборима 1935. године. Носилац заједничке листе поново је био В. Мачек. Изборна кампања била је двојна, колоквијално казано: хрватска и српска. „Хрватско вођство изборе је видело као ‘народни плебисцит’ и веровало да ће они Хрватима пружити прилику да гласају за право на самоопредељење... С друге стране, српска опозиција заснивала је кампању на споразуму из октобра 1937. године, који је обећавао демократизацију земље у случају да опозиција победи.“¹⁵⁰ То се, међутим, није догодило.

На изборе 17. децембра 1938. изашло је 74,48% гласача. Стојадиновићева листа однела је 54,09% гласова (1.643.783), а Мачекова 44,9% (1.364.524).¹⁵¹ Изражено у мандатима, победничка листа добила је 360 посланичких места, а поражена 67. Овај непропорционални исход у мандатима следи из изборног закона који је богато награђивао победнике, што је иначе било правило свих одржаних избора осим оних за Уставотворну скупштину 1920. године.

Што се тиче бирачке структуре по листама, Стојадиновићеву листу појачали су гласови бирача СЛС са око 170.000 гласова и бирачи ЈМО са око 135.000 гласова. Знатан допринос дали су гласови националних мањина, око 400.000. Већина од око 940.000

¹⁴⁹ Кад је реч о самој теми – „економска подлога“ – књига је добила стручно релевантан одговор у серији чланака српских економиста и правника објављених у часопису Српског културног клуба *Српски глас* током 1939. и 1940. године. Скупљени у посебну публикацију, чланци су објављени 1940. у Београду. Српска јавност упознала се с делом ових радова тек 1991. године, у зборнику *Јака Србија – јака Југославија*, који је приредио Миодрaг Јовичић (Научна књига, Београд). Сви прилози, најзад, објављени су у књизи *Истина о Економској подлози Хрватског питања Рудолфа Бићанића*, Академска књига, Београд, 2022, у избору и с уводном студијом Бошка Мијатовића.

¹⁵⁰ Dejan Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitanje...*, нав. дело, стр. 223.

¹⁵¹ Трећа изборна листа Димитрија Љотића (Збор) однела је занемарљивих тридесетак хиљада гласова.

гласова дошла је од српских гласача, највише на простору пред-ратне Србије и Црне Горе, тј. Дринске, Зетске, Дунавске, Моравске и Вардарске бановине.

Мачекову листу помогле су српске странке: демократе са око 150.000 гласова, самосталне демократе са око 129.000, земљорадници Д. Јовановића са око 113.000 и радикали са око 67.000 гласова. Велики број гласова овој листи донела је и ЈНС – око 130.000.¹⁵² Све у свему, око 600.000 српских гласова отишло је на Мачекову листу.¹⁵³ Она није само поновила плебисцитарни карактер избора с максималним бројем хрватских гласова (око 735.000) – већ је томе прикључила и велики број српских у корист Мачекове политике сепарације, која ће свој завршни чин добити непосредно после ових избора. Најзад, избори су показали тотални расап српског бирачког тела, за шта одговорност носе искључиво српске странке.

Изборни неуспех коалиције Блок народног споразума био је и резултат великих изборних нерегуларности, које су готово по правилу пратиле све изборе у међуратној (првој) Југославији. Та чињеница била је предмет велике послеизборне критике странака.¹⁵⁴ Али, за разлику од српских странака, ХСС имала је резервну позицију која у потпуности негира ту критику кад је реч о основном политичком циљу те странке. У поменутом Закључку... последњи став гласи: „Хрватско народно заступништво даје свом

¹⁵² ЈНС – готово заборављена Југословенска национална странка није формално припадала коалицији Блок народног споразума, али је, заједно са социјалдемократима Живка Топаловића, пред саме изборе дошла на листу. За странку је гласала верна југословенска изборна популација (не само српска), која је тако несвесно копала раку својој вољеној држави.

¹⁵³ Податке о структури гласова и гласача преузео сам из Љ. Димић, *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 181, 182.

¹⁵⁴ Види Закључак седишта Хрватског народног заступништва у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 502, као и документ Демократе о данашњем стању у земљи, у истом зорнику, стр. 538. Напомена: Хрватско народно заступништво је институција створена после првих избора за Уставотворну скупштину, коју чине изабрани посланици ХСС и других хрватских странака у Народној скупштини, без обзира на то да ли они у њој делују или је бојкотују. Као нека врста виртуелне националне репрезентативне државе.

предсједнику и вођи хрватског народа др. Влатку Мачеку неограничено повјерење и посве слободне руке, да у име његово предузме све потребно да се право самоодређења хрватског народа оствари.¹⁵⁵ С тим и вези, непосредно после избора, кнез Павле послао је свог фаворита Драгишу Цветковића у Загреб да припреми скорашње разговоре поводом Мачекових захтева и коначног решавања хрватског питања у Југославији. Тиме је дефинитивно завршен циклус изборног деловања у трагању за демократијом и, у том институционалном миљеу, решавања отворених питања статуса хрватског народа у држави. Влатко Мачек и ХСС више нису имали потребе за својом политиком непрестаног прелетања тамо-амо, након што су заузели став верности дворској страни. А ова је била врло благонаклона према њиховим прохтевима.

Колико је кнез намесник водио рачуна о изборним резултатима – говори податак да је већ у фебруару сменио М. Стојадиновића с места председника владе и на ту позицију поставио Драгишу Цветковића, исто као што је после избора 1935. Богољуба Јевтића заменио управо Миланом Стојадиновићем. Нову владу један савремени историчар државе и права назвао је „владом сумњивих анонимуса“.¹⁵⁶ То је била можда и најнижа цена за посао који су предузели кнез Павле и В. Мачек уз асистенцију новог председника владе. Од марта до августа 1939. године вођени су разговори на тему хрватских захтева на основу поретходно утврђених оквира које су сачињавали:

- став да је прихватљиво решење садржано у заснивању хрватске посебне политичке јединице унутар Југославије;
- став да та јединица добија одређене државне атрибуте – територију, надлежности, политичко представљање на општедржавном нивоу, елементе одбране (озакоњење већ постојеће Сељачке и радничке страже);
- став да је правни основ садржан у чл. 116 важећег устава.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Ibid, стр. 502.

¹⁵⁶ Види Марко Павловић, нав. дело, стр. 174.

¹⁵⁷ Овај оквир преговора није формално садржан у неком документу; он је изведен из историјског материјала и секундарних извора који говоре о

У преговорима који су на овој основи вођени до априла 1939. нису учествовали, нити су о њима били службено информисани ни политичке странке ни праламент, а посебно не јавност. Двадесет седмог априла преговори су застали напросто зато што је кнез Павле схватио да је Д. Цветковић изашао у сусрет Мачеку више него што је требало. Територијално, поред Савске и Приморске бановине, добио би котар Дубровник, сваки део Босне у којој су Хрвати живели, макар и у најмањем броју, а за Срем је тражио плебисцит. Надаље, Мачек је тражио да се заједничка држава сведе на неколико надлежности – спољна политика, одбрана и безбедност – па чак и да се питање безбедности регулише тако да хрватски војници служе војску у Хрватској, те да у војсци буде сразмеран број српских и хрватских официра. Најзад, захтевао је да се у централној влади нађу и хрватски министри.¹⁵⁸ „На сваки уступак Цветковићевог тима Мачеков табор одговарао је новим захтевом, и сваки застој у преговорима изазивао је нове претње ХСС да ће интернационализовати хрватски проблем.“¹⁵⁹

У вези с тим, у својим дневничким записима, један од правних експерата Д. Цветковића у преговарачком тиму, проф. Михаило Константиновић, пише: „Цветковић нам је рекао да ће Хрвате интересовати, пре свега, територијалне границе њиховог аутономног подручја, као и надлежност аутономних власти и њихов однос са средишњом владом.“¹⁶⁰ Питање је: А шта су друго очекивали, кад су се свесно подухватили овог легално и легитимацијски сумњивог посла? Занимљиво, Д. Цветковић, као човек без икаквог политичког значаја и угледа, имао је за саветнике врло важне и цењене професоре правног факултета – Михаила Илића, Ђорђа Тасића и Михаила Константиновића. У датој ситуацији, њихова улога била је слична улози кројача који има да сашије

припремама за коначно решење хрватског питања.

¹⁵⁸ Види D. Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitanje*...нав. дело, стр. 232, 233.

¹⁵⁹ Ibid, стр. 242

¹⁶⁰ Mihailo Konstatinović, *Politika sporazuma – Dnevničke beleške 1939–1941, 1944–1945*, Agencija „mir“, Novi Sad, 1998, стр. 13.

одело по муштеријиној наруџбини. Тако, како год га сашио, одело ће имати печат наруџбине, ако треба – и без било какавог укуса.

Поред оцене кнеза намесника да је хрватска страна претерала, кратком прекиду преговора допринеле су интервенције двају чланова владе – А. Корошеца и М. Спаха, чији је глас у датом политичком миљеу више значао него неки српски. Спахов иступ био је врло илустративан: „Двадесет година Мачек нас туца с правом, а сад би хтео да узме муслиманске срезове.“ Корошецева интервенција била је политички још жешћа: „Он се понаша као Хитлер, разбојнички: где види неколико својих, узима цео крај.“¹⁶¹

С данашњег гледишта, кад ово питање можемо сагледавати *sine ira et studio*, међу темељним ставовима за преговарање о решењу хрватског питања можда је најинтересантније питање правног основа независно од садржаја решења. Познато је да је хрватска страна током две деценије инсистирала на промени уставног оквира државне заједнице, што је био разлог за жестоко противљење српске стране и у њеном страначком, и у њеном дворском лику. А онда је смишљено волшебно правно решење позивом на члан 116 општеомраженог Устава из 1931. године. Решење је било „најзад нађено“ међу онима који су у личном међусобном односу пожелели *win-win* исход, у народу познат као изрека „И вук сит, и овце на броју.“ Реч је о двојцу кнез Павле – Мачек уз незаменљиву помоћ дворског преговарача Д. Цветковића и његових правних стручњака. Да пођемо од уставне изреке у чл. 116:

„У случају рата, мобилизације, нереда и побуне, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе, или кад су до те мере уопште угрожени јавни интереси, краљ може, у том изузетном случају, указом наредити да се привремено преузму све изванредне, неопходно потребне мере у целој Краљевини или у једном њеном делу независно од уставних и законских прописа.

Све изузетно предузете мере поднеће се накнадно Народном представништву на сагласност.“¹⁶²

¹⁶¹ Преузето из: Љ. Димић, *Србија у Југославији...*, нав. део, стр. 185.

¹⁶² Устав Краљевине Југославије, у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 310.

Није јасно где су у овој уставној формулацији учесници нашли разлог за предузимање „свих изванредних, неопходних мера“ за оснивање једног државног *corpus separatuma*? Још је мање јасно зашто су врсни правници пристали на то да у овој политичкој шиведби преузму улогу кројача.¹⁶³

После кратког прекида, преговори су настављени и доведени до финала крајем августа. Најпре је био објављен Споразум Цветковић–Мачек (23. август), а потом и Уредба о Бановини Хрватској (26. август). Истог дана објављена је и Одлука о распуштању Народне скупштине, као колатерална штета претходних аката. Одлуку су потписала три намесника и председник владе. О рутинској лежерности аутора ове одлуке говори и место њеног доношења – Брдо (код Крања), летњиковац принца Павла, где се тих судбоносних дана налазио његов власник. Уз ову одлуку следила је наредна, одлука о формирање нове владе са Д. Цветковићем као председником и В. Мачеком као потпредседником. У истом пакету било је и укључивање у владу четири министра из ХСС.

У Споразуму се налазе сви суштински садржаји потоње уредбе: територијално одређење нове државолике творевине – Бановине Хрватске (БХ), подела надлежности између БХ и остатка државе, финансијски извори за обављање надлежности БХ, носиоци њене законодавне, извршно-управне и судске функције.¹⁶⁴ Надаље ћемо укратко изложити садржај ових решења онако како су унета у Уредбу:

¹⁶³ На ово питање вратићемо се кад будемо говорили о Уредби о Бановини Хрватској. У ову сврху, довољно је навести речи Михаила Константиновића којима прилично индиферентно говори о употреби члана 116 Устава Краљевине Југославије: „Одмах смо се сложили да члан 116 Устава даје довољно могућности да се изађе у сусрет захтевима Хрвата, а да се не приступа отвореној ревизији Устава. Круна је надлежна да оцени јесу ли наступили услови предвиђени у члану 116, као и да оцени које мере ваља предузети. Примена члана 116 разликује се од ревизије, стварно, само у томе што мере које се на основу овог прописа предузимају остају привремене и морају бити поднесене Народном представништву на одобрење“, *Politika sporazuma*, нав. дело, стр. 13

¹⁶⁴ Види Споразум Цветковић–Мачек, у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 508–510.

- Територија БХ дефинисана је у члану 1, тачка 1. Њу чине Савска и Приморска бановина, као и срезови Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница;
- Надлежности државе пренете Бановини садржане су у члану 2: пољопривреда, трговина, индустрија, шуме, рудници, грађевина, социјална политика и народно здравље, физичко васпитање, правда, просвета и унутрашња управа. Иако у тачки 2 стоји општа клаузула: „сви остали послови остају у надлежности органа државних власти на целој државној територији“, наредна тачка 3 енумерише те „остале послове“. Разлог је то што је у многим од њих унета подела надлежности између државе и Бановине;
- Члан 3 регулише финансијску самосталност БХ имајући у виду њене самосталне изворе прихода;
- Члан 4 говори о подели власти у новој политичкој јединици државе. Законодавну власт у домену њених надлежности вршиће краљ и Сабор, управну власт краљ преко бана, судску власт судови. Будући да су законодавна и извршна власт одвојене и независне у односу на одговарајуће гране власти у остатку државе, није јасно да ли је тако и са судском влашћу у БХ.¹⁶⁵

Споразум и Уредба пуни су противречности и правних нејасноћа, тачније, примера кршења права. Поменућемо само оне најважније:

Прво, како је могуће уредбом регулисати уставну материју? Разуме се да то није правно могуће. Ни егзибиција са чл. 116 Устава уз симулирање ванредног стања не може бити оправдање, јер прописи и мере које држава доноси у тим околностима не смеју задирати у питање државног уређења. Овде постоје два проблема на које су указали српски правници тога времена. Прво, Лазар В. Костић, професор Правног факултета, преузимајући дефиницију ванредног стања на основу Шмитовог (Carl Schmitt) тумачења чл. 49 Вајмарског устава, у случају Уредбе о БХ закључио је следеће:

¹⁶⁵ Види Уредба о Бановини Хрватској, нав. зборник, стр. 514–516.

„Стање створено чл. 116 Устава не сме да се перпетуира, на основу њега не смеју се стварати сталне и стабилне ситуације, њиме се не може уставни поредак модификовати с трајним дејством. На основу чл. 116 Устава могу се само суспендовати извесне (а не све) уставне одредбе, могу се оне привремено ставити ван снаге, могу се обуставити. Али се мењати не могу никако.“¹⁶⁶ Друго, у свом прилогу за *Српски глас*, судија Касационог суда др Данило Динић довео је у питање легитимност позивања Мачека и ХСС на Устав од 1931, јер га они експлицитно нису признавали. „Устав до дана споразума за њих није вредео, они га нису признавали; то је био један октроисани устав, донесен једнострано, па према томе и неправилан, те као такав без вредности, а да не помињемо и то како се с њихове стране наводило да је он био срачунат против хрватског народа.“¹⁶⁷ Аутор је овај текст објавио реагујући на став у *Хрватском дневнику* од 5. марта о уставној природи Уредбе. Овај став био је готово уврежен у хрватској политичкој и правничкој јавности. Тако је први Бан ХБ Иван Шубашић у Годишњаку банске власти Бановине за 1940. годину написао: „Уредба о Бановини Хрватској, тај значајни *уставоправни акт* (истакао С. С.), положила је темеље слободне Хрватске и омогућила хрватском народу да у очувању и развијању своје народне индивидуалности добије заслужено и право место у заједничкој Југославији.“¹⁶⁸ Напротив, усвајање Споразума и Уредбе био је чист пример правног насиља, о чему говоре и наредне инхерентне противречности ових докумената.

Друго, одредба у ст. 2 чл. 116 Устава, да ће се све предузете мере дати накнадно Народној скупштини на сагласност, прекршена је Одлуком о распуштању Народне скупштине, која је директна последица Споразума и Уредбе. Начелно гледано, ту сагласност

¹⁶⁶ Наведено према: М. Павловић, *Југословенска држава и право...*, нав. дело, стр. 335.

¹⁶⁷ Данило Динић, Два мерила, *Српски глас*, бр. 17, 7. март, 1940. Преузето из зборника *Јако српство – јака Југославија* (прир. Миодраг Јовичић), Научна књига, Београд, 1991, стр. 142.

¹⁶⁸ Навод преузет од Д. Ђокић, *Српско-хрватско питање...*, нав. дело, стр. 208.

могла би да пружи новоформирана скупштина, али свима је јасно да се она није могла изабрати и почети да ради у догледно време. У временском правном вакууму, том безваздушном простору Уредбе, БХ функционисаће у пуном противправном капацитету. То ће створити фактичку ситуацију коју би било немогуће поништити евентуалним одбијањем новог сазива скупштине да накнадно потврди два документа. Као што је познато, скупштина није била изабрана до краја прве Југославије, више од годину и по после усвајања Споразума и Уредбе. Правно је недопустиво да се тако важне правне одлуке доносе у наметнитим *fait accompli* условима.

Треће, ни у једном од та два документа није наведен критеријум по којем је одређена унутрашња граница БХ. Током преговора, али и током свих претходних година, хрватска страна наводила је различите разлоге за своју сепаратну аутономију – етничке, историјске, политичке, економске, културне. У тим разлозима било је садржано све оно што је та страна сматрала повољним за коначно решење. Али сви ти разлози, с територијалног гледишта, били су међусобно неконзистентни и косили су се с истоветном врстом разлога других народа – с њиховим историјским детерминацијама, економским интересима и културним идентитетима. У својој *Историји Срба*, Владимир Ћоровић исправно је приметио да „разграничење Бановине Хрватске није извођено на основу једног начела, него на основу свих која су Хрватима била од користи.“¹⁶⁹ У свом прилогу за *Српски глас* изнео је податак да је овом непажљивом интервенцијом око 847.000 Срба остало у границама Бановине, а око 421.000 Хрвата у остатку државе.¹⁷⁰ Ако се узме у обзир да је на простору потоње Независне Државе Хрватске било још више Срба и да је тим простором било обухваћено намање девет десетина Хрвата који су после оснивања БХ живели и остатку Југославије, постаје јасно колико је ова унутрашња територијална подела била далекосежна за трагичну судбину Срба у НДХ. Бановина Хрватска, поред Савске и Приморске бановине,

¹⁶⁹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, нав дело, стр. 746.

¹⁷⁰ Види Владимир Ћоровић, Питање државног уређења, *Српски глас*, бр. 2, 23. новембар 1939, у нав. зборнику, стр. 19.

обеју мултиетничких, проширила се и на срезове Зетске, Врбаске, Дунавске и Дринске бановине, од којих је мањи број (Илок и Фојница) имао само релативну већину Хрвата.

Четврто, Споразум Цветковић–Мачек садржи један фалсификат који знатно утиче на разумевање њиме постигнутих хрватских циљева. Наиме, у њему су учесници Споразума били наведени као: председник краљевске владе Драгиша Цветковић и представник Хрватске сељачке странке и Сељачко-демократске коалиције др Влатко Мачек. Наиме, историографски је утврђено да представници Самосталне демократске странке нису учествовали у преговорима.¹⁷¹ Самим тим њихова странка није могла бити представљена као страна у Споразуму, што је Мачек без зазора учинио представљајући и СДК, чији је део била СДС. Могло се претпоставити да Срби у Савској и Приморској бановини не би никад прихватили „споразум“ који их политички и административно одваја од Београда. Споразумом је нестала бајка о „пречанима“, јер је њиме био довршен рок трајања те заводљиве приче.

Пето, Споразумом и Уредбом прекршена су сва демократска правила политичког деловања, чиме је доведен у питање легитимитет урађеног посла. Са српске стране учесници су били субјекти који нису имали никакав политички ауторитет нити кредибилност у политичком животу тадашње Југославије. С хрватске стране, главно начело учесника било је макијавелистичко начело *циљ оправдава свако средство*. Њихова злоупотреба српске опозиције као пуког средства у релацији према двору није могла да пружи никакав допринос увођењу демократских правила и механизма политичке акције. Ако је постојао избор између демократије и дворске аутократије, челници ХСС имали су оријентир само у односу на њихов ултимативни чин – стварање државе у држави. То се дефинитивно показало њиховим последњим избором персонално отуђеног двора као савезника и недемократског устава као квазиправног оквира за постизање крајњег циља. Показало се да је идеалан оквир њиховог политичког успеха диктатура, коју кнез намесних није желео да укине.

¹⁷¹ Вид. D. Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitanje...*, нав. дело, стр. 250, напомена 153.

Од београдских странака једино су демократе иступиле с озбиљном критиком Споразума и Уредбе. Критика је била темељна и искрена колико су то били бројни добронамерни покушаји сарадње демократа са ХСС, последњи пут приликом оснивања Блока народног споразума. Њихова стајна тачка била је уска веза између решавања хрватског питања и демократизације државе. Реакција демократа на споразум владе и ХСС представљала је коначно уверење да њихов савезник с њима није делио овај став, већ га примарно држао као тактичку резерву.

Већ 29. августа ужи Главни одбор ДС донео је резолуцију у којој истиче суштинску разлику између Народног споразума од 8. октобра 1938. и Споразума Цветковић–Мачек. Резолуција наводи пет тачака те разлике: 1) Издвајање само једног питања из великог програма Народног споразума – „преуређење хрватског дела земље“; 2) Свођење тог питања на његов искључиво територијални аспект, с утиском да је реч о „разграничењу Срба и Хрвата“; 3) Тиме су остављена нерешена бројна питања која произлазе из овог садржински крњег споразума; 4) Стављено је на страну „отворено питање утврђивања саме основе новог система у држави“; 5) Пренебрегавање питања демократије („народне владавине“); 6) Пренебрегавање потребе праве сагласности између српског и хрватског народа.

Децембра исте године демократе усвајају додатну резолуцију у којој констатују: „Већ по самом начину на који је дошло до споразума Цветковић–Мачек, од почетка је било јасно да се не ради о народном споразуму, него о једној нагодби између режима Јерезе и Хрватске сељачке странке.“¹⁷² Због тога они одбијају сваку легитимност Споразума и, коначно, окрећу лист према српском питању, које најзад узимају као главно. „Цела земља, међутим, ево већ осам месеци гледа како се уређење српско-хрватских односа у земљи решава без учешћа Срба.“¹⁷³

¹⁷² О резолуцији из августа 1939. види у Љ. Димић, нав. дело, стр 193. Резолуција из децембра исте године у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 533–545.

¹⁷³ Ibid, стр. 539

У тренутку кад демократе износе своју оцену Споразума Цветковић–Мачек, ове констатације тачне су онолико колико су политички бесплодне. Јер, српски политички корпус у том времену не поседује ни снагу ни вођство кадре да неутралишу снагу и вођство хрватског покрета. Српске странке нису само подељене већ су и међусобно завађене, посебно на релацији власт–опозиција. Владајућа ЈРЗ у савезу је с двором, који, у лику кнеза намењеника, ни вољно ни ментално није дорастао ситуацији у којој се земља изнутра распада. Опозиционе странке пак немају заједнички поглед на најтежа државна питања, што се може видети и по реакцији преосталих радикала на Споразум Цветковић–Мачек.

Народна радикална странка, после многих унутрашњих раздобоа, доживела је крах на изборима од 11. децембра 1938. са свега 75.000 освојених гласова. Пошто је изгубила државни политички компас, преостало јој је само да се бави собом, тј. својим опстанком. Она стога није, као странка, јавно реаговала на Споразум и Уредбу, али се њен став може реконструисати из једног говора упућеног страначким челницима и активистима средином децембра 1939. Говор је држао страначки угледник Лазар Марковић, који је свој став према проблему јавно манифестовао уласком у владу Д. Цветковића као министар правде. За разлику од демократа, радикалски првак налази праву линију између Народног споразума од 8. октобра 1938. и Споразума Цветковић–Мачек од 26. августа 1939. Овај други у континуитету с првим „довео је Хрвате у Београд. Збрисао је све оне разне оптужбе о хегемонији, оне оптужбе како Срби експлоатишу Хрвате, како их сматрају грађанима другог реда. Тај споразум довео је на одговорна места и Србе, и Хрвате, и Словенце“. Говорећи као човек који је уверен у добру перспективу државе после доброг решења хрватског питања, Л. Марковић убеђује руководство и чланство странке у њену обнову и повратак њеног старог сјаја.¹⁷⁴ Ово политичко слепило и

¹⁷⁴ Овај говор Лазара Марковића пренела је у целости *Политика* од 18. децембра 1939, а ми га преузимамо из зборника Петрановић–Зечевић, стр. 556–558.

невиђена страначка ускогрудост коначно су ставили тачку на богату историју ове странке. Она је умрла од срама.

На врхунцу постдиктаторског процеса, који је и сам био нека врста диктатуре, хрватско питање било је решено на оптималан начин.¹⁷⁵ Заглављено у изненада насталом југословенском провизоријуму, српско питање показало се као ургентно, али и као незрело, политички неосмишљено и стратешки запуштено. Пошто странке готово да нису ни парирале ХСС у њеној све агресивнијој ексклузиви националне акције, а двор изгубио сваки политички ауторитет, који је ипак имао за време краља Александра, једини покушај покретања и осмишавања српског питања пао је у задатак делу српске интелектуалне елите. Српски културни клуб (СКК), формиран почетком 1937. године, обављао је тај задатак најпре преко јавних трибина и посредством мреже огранака који су деловали широм земље. Од новембра 1937, Клуб је почео да издаје недељник *Српски глас*, у ком су излагани радови о бројним питањи-

¹⁷⁵ Будући да је Споразумом Цветковић–Мачек утврђена унутрашња сепарација Хрватске, то решење било је са становишта ХСС пожељније од федерације. Да је успостављен неки вид федерације, то би с хрватског гледишта било субоптимално решење. Имајући у виду стратегију хрватског националног покрета предвођеног ХСС – стварање независне државе – сепарација као оптимално решење ближе је крајњем циљу него субоптимално федералистичко решење. Тај коначни циљ, који можемо градирати као супраоптималан, биће релативно брзо постигнут стварањем Независне Државе Хрватске (10. април 1941). Наиме, у Бановини Хрватској, за време њеног кратког постојања, снажно је напредовало опредељење Католичке акције и њене наследнице Чисте католичке акције (тзв. франковци) ка успостављању независне државе по сваку цену, макар и силом (вид. Милорад Екмечић, *Дуго кретања од клања до орања*, Evro-Giunti, Београд, 2010, стр. 412–415). Овај, јавно све чешћи наступ био је близак већ развијеном усташком покрету Анте Павелића, чији су многи чланови-емигранти после потписивања Споразума били слободни да уђу у земљу, иако је влада располагала подацима о њиховим терористичко-оружаним припремама у Мађарској и Италији (вид. Д. Ђокић, нав. дело, стр. 261). Српско и југословенски опредељено становништво у Бановини Хрватској убрзо је искусило праксу насиља и претњи, при чему заштита нових управљачких структура Бановине није била одговарајућа (вид. Д. Ђокић, стр. 254–257, као и Др Страњаковић, *Српски глас*, бр. 7, 28. децембар, 1939, стр. 92,93).

ма јавног живота, с једним циљем – да се обликује и подигне ми-сао о специфично српском положају у Југославији и изнађе мирно решење питања српско-хрватских односа и опстанка државе. Ми ћемо се задржати само на питањима значајним за нашу тему.

Из те области, аутори су објавили више радова који за повод имају конкретну тему, а који су писани компетентно и, што је за политички утицај значајно, веома јасно. У овој групи тема преовлађује реакција на Споразум Цветковић–Мачек, који се разматра с више страна – уставне, државне, економске, националне, југословенске, српске и др. Велики број радова на ову тему или поводом ње не чуди, јер је Споразум био „час истине“ и за последњег „неверног Тому“, те прави аларм за реакцију нечелно-опозиционог типа. Има ли се у виду политичка учмалост и преовлађујући опортунизам српске владајуће и опозиционе сцене, радови из *Српског гласа*, иако нису покренули масовни отпор диктатури која разара државу, оставили су траг непосредног политичког са-знања о природи тог режима.¹⁷⁶

Већ уводник за први број *Гласа* отвара најкрупније политичко питање: „Историја Видовданског устава показала је да није могуће одржати једно уставно стање које је створено без учешћа Хрвата. Исто тако уставно стање које Срби не би сасвим условно примили било би унапред осуђено на пропаст.“¹⁷⁷ Аутор(и), слично једној од наших главних теза, однос Срба и Хрвата у његовом уставном облику поставља(ју) антиномично. Постављају се две легитимне позиције које стоје у међусобној супротности. С те начелне тачке посматрано, не само да Видовдански устав не решава то кључно питање – него суштинског решења и не може бити при датој интересној констелацији двају главних уставних

¹⁷⁶ Није стога чудно што је делатност СКК, а посебно његова редовна публикација, наилазила на драстичну цензорску реакцију режима. За кратко време излажења *Српског гласа*, од укупно објављена 32 броја – једанаест је било забрањено. Забраном броја од 30. јуна 1940. публикација је престала да излази. Поставља се питање: Кога је режим бранио, а кога забрањивао у то доба?

¹⁷⁷ Реч унапред, *Српски глас*, бр. 1, 16. новембар 1939, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*, нав. дело, стр. 7.

чинилица државе. У том смислу се и завршава текст уводника, констатацијом да Хрвати однос између Срба и Хрвата посматрају с националног, а Срби са страначког становишта. Полазећи од тог искуства прве Југославије, уредници предлажу да и српска страна пође истим путем као и хрватска, путем националног становишта. Тек се ту, по нашем мишљењу, дефинитивно затвара антиномични круг проблема.

У тексту уредништва у трећем броју Српског гласа (30. новембар 1939) истичу се два недостатка Споразума Цветковић–Мачек: он је привремен и непотпун. Кад је о првом недостатку реч, став уредништва врло је прецизан. Ако се Споразум позива на чл. 116. Устава и његову одредбу о обавези прибављања накнадне сагласности Народне скупштине, уредништво правно прецизно тврди да овде није реч о одступању Споразума од законских одредаба, него о одступању од уставних одредаба. Стога, (не)сагласност ове врсте не може утврдити нови сазив Народне скупштине, већ то може учинити само Конституанта.¹⁷⁸ Овим запажањем уредништво скреће пажњу не само на неуставност него и на неоправданост позива на давање сагласности скупштине, која не само што је распуштена него је и њен нови сазив нереално очекивати у разумном року. У таквом реалистичком духу, проф. Данило Динић у свом раду закључује свој прилог дискусији о уставности Уредбе о БХ: „Што је та уредба исто тако као и септембарски устав (Устав од 1931, нап. С. С.) октроисана, то сад ништа не значи, кад је њоме постигнуто оно што се с њихове стране и хтело, и кад су Хрвати постигли најзад тражено задовољење.“¹⁷⁹

¹⁷⁸ Ово је била једина уставна могућност оцене уставности Споразума и Уредбе о БХ, будући да два устава прве Југославије нису познавала институцију уставног суда. Занимљиво је, тим поводом, да је Споразум Цветковић–Мачек садржао одредбу о потреби оснивања уставног суда. У одговарајућој одредби тачке 5 Споразума стоји: „За решавање спорова надлежности између државе и Бановине, и за оцenu уставности закона – основаће се Уставни суд“. (Зборник Петрановић–Зечевић, Споразум Цветковић–Мачек, стр. 510). У документу који сасвим извесно крши постојећи устав – ова одредба делује врло необично.

¹⁷⁹ Данило Динић, Два мерила, СГ, бр. 17, 7. март 1940, нав. зборник, стр. 142.

Што се тиче другог недостатка Споразума – његове непотпуности – по ставу уредништва, он проистиче из чињенице да је њиме решено само питање Бановине Хрватске.¹⁸⁰ Тиме се наговештава тема којом ће се сарадници *Гласа* наредно бавити – питање српске етничке целине у држави Југославији.

Једно учестало место у више критичких прилога о Споразуму и Уредби гласи да у овом случају није реч о споразуму између Хрвата и Срба, како воле да кажу челници ХСС, него о споразуму Хрвата с представницима државе. Штавише, овим поводом више је на тапету критике режим него хрватска страна, будући да у прилозима провејава разумевање за њене разлоге, док за страну носилаца режима постоје само речи жестоке критике.

Поводом Споразума, у неколико ауторских прилога постоји очекивање и страх да хрватски територијални захтеви могу ићи и даље, има ли се у виду крајње опортунистичка политика владе и двора. Тако др Страњаковић у свом тексту у броју 7 од 28. децембра, критикујући изразито недемократски пут израде и усвајања двају докумената, наводи примере наставка пропаганде руководства ХСС у правцу нових територијалних проширења БХ. „Споразум је само први корак у борби за остварење слободне и независне хрватске домовине“, цитира аутор један позив из хрватске штампе.¹⁸¹

Имајући ову околност у виду, проф. Данило Динић у тексту под насловом *Провизоријум* расправља о питању (не)довршености стања државе јако асиметричног уређења, као што је Југославија после Споразума и Уредбе. То стање он одређује као *провизоријум* и стога размишља о начину изласка из њега. Тај начин, по аутору, не може бити „ни једностран ни остављен случају политичких догађаја и страначких компромиса“. Аутор стога упозорава на супротну тенденцију у БХ, где лист који изражава званичан став ХСС, *Хрватски дневник*, у броју од 30. марта 1940. заговара наставак процеса сепарације БХ „ликвидацијом“ нових питања

¹⁸⁰ Уводни текст у првом броју СГ, нав. зборник, стр. 30, 31.

¹⁸¹ Др Страњаковић, Хрвати и Споразум од 26. августа 1939. године, нав. зборник, стр. 92.

која „специјално интересирају Бановину Хрватску“. Дужи цитат из овог новинског текста завршава се речима: „Уредба о Бановини Хрватској предвиђала је да се на Бановину Хрватску могу преносити и неки послови који том уредбом на њу нису пренесени, јер су остали у компетенцији заједничких министарстава.“ Дакле, и с хрватске стране постојеће стање сматра се привременим, али, како проф. Динић каже, „само ако се тиче потпуног остварења њихових посебних послова и компетенција“. Стога уклањање овог провизоријума за аутора подразумева консултовања и српске стране, те он додаје: „Видећемо тад хоће ли то бити на бази федерализма или широких политичких аутономија, или на какав који му драго други самоуправни начин.“¹⁸²

На први поглед, став српског интелектуалца делује као позив на враћање на „нулто стање“ (на положај пре доношења Споразума и Уредбе). То подсећа на хрватски стални захтев, све до Споразума Цветковић–Мачек, да се ствари врате на нулти положај од пре 1. децембра 1918. и 28. јуна 1921. Такво поређење не би било одговарајуће. Хрватски захтев ишао је на поништење оснивачких аката Краљевине СХС и касније Југославије – Крфске декларације, Прокламације регента Александра и Видовданског устава. Став проф. Д. Динића јесте, напротив, став државног континуитета уз легитимно сазивање нове конституанте која би један уставноправни провизоријум вратила на ноге редовног стања. Зашто се то није догодило, познато нам је из емпиријске евиденције којој аутор природно није имао приступ. Оно што се поуздано може тврдити о стању ствари за време ових расправа јесте постојање разлике између политике насилних промена („решења“) и политике споразумевања. У тадашњој ситуацији победу је однела прва, али исход те победе био је унутрашњи распад државе.

Једна од учесталијих тема *Српског гласа* било је питање о успостављању српске територијалне јединице у држави. У свом прилогу под насловом *Југословнска мисао*, Слободан Јовановић

¹⁸² Данило Динић, Провизоријум, СГ бр. 21, 4. април 1940, у нав. зборнику, стр. 164, 165.

каже: „Кад се обележава хрватска етничка целина, онда се неминовно мора обележити и српска етничка целина.“ Али да би се овај став разликовао од хрватске политике безобзирне сепарације, Сл. Јовановић одмах појашњава пуни садржај српског захтева: „Али Срби би грешили ако би мислили да се њихов задатак састоји само у одбрани Српства. Они имају да брину још и о државној целини.“ Српски и хрватски национализам, по аутору, треба да буду „у функцији југословенске идеје“.¹⁸³

Став Слободана Јовановића после неколико бројева потврдиће и уреднички текст као илустрација заједничког становишта Српског културног клуба: „Питање српске јединице поставило се теоријски оног истог часа кад је створна посебна хрватска јединица и кад је усвојено начело племенског, ако се хоће, етничког омеђивања.“ После овог текста постало је сасвим јасно да је идеја о „српском етничком омеђивању“ реактиван став српских интелектуалаца, који они излажу у историјској изнудици и готово с одређеном нелагодом. Слободан Јовановић свој став брани подсећајући на то да овај изнуђени обрт не представља никакав историјски преседан. „У историји, међутим, има примера који јасно показују да се државна и национална идеја не морају потпуно подударати.“¹⁸⁴ У конкретном случају, међутим, проблем је у томе што су српски интелектуалци то прихватили тек онда кад је хрватски национални радикализам довео у питање целу државу. Споразум који они с правом и аргументовано нападају показао је да код Хрвата постоји јединство државе и нације етнички схваћене, што код Срба није случај ни кад се због такве политике доброно љуља цела државна зграда. Зато ће овај уреднички текст поновити професоров позив на Југославију: „И наше је дубоко уверење да једини спас и Срба, и Хрвата, и Словенаца лежи само у чврстој југословенској заједници.“¹⁸⁵

¹⁸³ Слободан Јовановић, Југословенска мисао, СГ, бр. 8, 4. јануар 1940, нав. зборник, стр. 95, 96.

¹⁸⁴ Ibid, str 196.

¹⁸⁵ Уреднички текст Српска јединица, СГ, бр. 11, 25. јануар 1940, у нав. зборнику, стр. 103, 104.

Овде није реч о политичком слепилу приликом посматрања стварности хрватске политике.¹⁸⁶ Овде је реч о доктринарној везаности интелектуалаца за Југославију, која није без основа, али која не може постићи свој практичан политички резултат. Зато не чуди што се ниједан аутор од многих сарадника *Српског гласа* није осврнуо на прилоге Милоша Црњанског о „српском становишту“ из 1935. Ти прилози нису поседовали разложност и дубину увида српских интелектуалаца, али су више интуитивно него рационално допрли до реалистичне слике југословенске стварности и, што је веома важно, на време, тј. у време кад су и у унутрашњим, а посебно у спољашњим околностима постојале боље шансе да се делује практично-политички на трагу српског становишта. Зато, на крају приказа о доприносу *Српског гласа* разумевању државне ситуације тога времена навешћемо један став Владимира Ђоровића који добро илуструје питање разлике између онога шта треба и онога шта се може учинити у конкретной историјској ситуацији: „Излишно је сад расправљати о томе да ли би било боље да је раније, већ 1918. године, цело стварање државе стављено на другу основу. Сигурно је само да би Срби, да су били више себични и уски, тад боље прошли.“¹⁸⁷

¹⁸⁶ У једном броју прилога јасно се говори не само о хрватском заокруживању своје државолике јединице него и о наставку пропагандног деловања челника ХСС и загребачке штампе у правцу дробљења преосталог простора Југославије, како би се умањила евентуална српска национална јединица. „Док је загребачка влада увела мање-више јасан централизам за хрватска подручја, њихови одговорни чиниоци за српски део препоручују аутономије с посебним отвореним областима“ (прилог Српска јединица, стр. 104). Или, после навођења низа података о настојањима да се код Словенаца, муслимана и мањинских народа подстакну захтеви за аутономије, у тексту уредништва *Противсрпски блок* од 15. фебруара 1940. каже се: „Настојање да се посеје раздор у редовима српског народа, затим да се против њега раздраже националне мањине, да се од њега одвоје једнокрвна браћа муслимани, као и Словенци – та настојања, та акција мора се спречити неодложно, она се даље не сме трпети“ (нав. зборник, стр. 118).

¹⁸⁷ Владимир Ђоровић, Питање државног уређења, СГ. бр. 1, 16. новембар 1939, нав. зборник, стр. 14.

Идеја о српској етничкој јединици унутар Југославије, коју је заступао СКК, није имала територијално одређење. Није искључено да би до тога дошло да је *Српски глас* преживео државну цензуру. Али своје територијално решење имао је концепт „српске земље“, који је поникао нигде другде до у самој Цветковићевој влади. Овај концепт и Нацрт уредбе о организацији српске земље израдили су исти стручњаци као и у случају Споразума и Уредбе о Бановини Хрватској. Међу њима, овога пута, проф. Михаило Константиновић у својству министра без портфеља. Аутори Нацрта до те су се мере уживели у уставну снагу Уредбе да су се овде позвали на Уредбу о проширењу прописа Уредбе о Бановини Хрватској на остале бановине од 26. августа 1939. У чл. 2 те уредбе стоји да се њени прописи могу „краљевим уредбама проширити и на остале бановине. Том приликом могу се бановине спајати, као што се и уопште њихов територијални обим може мењати“.¹⁸⁸ Ова иницијатива вредна је тек помена, јер она је одиграла само улогу лошег оправдања пред српском јавношћу с обзиром на учешће целог тима у тешком прекршају арканског преговарања и доношења Споразума Цетковић–Мачек и одговарајуће уредбе.¹⁸⁹

У члану 1 Нацрта стоји: „Бановине Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска спајају се у једно под заједничким именом Српске земље, чије је седиште у Скопљу.“ Кад је реч о преношењу надлежности с државе на нову територијалну јединицу, као и о њеној унутрашњој организацији власти (чл. 2 и 4), текст је готово истоветан оном у Споразуму и Уредби о БХ. Разлика је само у томе што је овај нацрт задржао претходне бановине као области с њиховима пословима и органима.¹⁹⁰ Овај концепт однео је превагу над другима, који су били много компликова-

¹⁸⁸ Види Уредба о проширењу прописа Уредбе о Бановини Хрватској на остале бановине, у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 516.

¹⁸⁹ О овом политичком пројекту опширније у: Љубомир Димић, *Србија у Југославији*, нав. дело, стр. 206–209, и у: Дејан Ђокић, *Српско-хрватко питање*, нав. дело, стр. 270–285.

¹⁹⁰ Види Нацрт уредбе о организацији српске земље, у зборнику Петрановић–Зечевић, стр. 569, 570.

нији.¹⁹¹ Али све то делује као техничка последица једне темељне политичке одлуке којом је држава толико оштећена да би било какав каснији покушај њене обнове с крова био крајње нереалан. У конкретном случају, ова иницијатива окончана је како и морала – на самом тексту Нацрта.

* * *

Шестојануарска диктатура није директно узроковала унутрашњи епилог прве југословенске државе – њен распад као политичког и правног поретка. Али она је променила правац решавања српско-хрватских спорова у односу на предиктаторски период. Та промена водила је растакању државе под притиском хрватских ексклузивних захтева који су исходили стварањем државног *corpus separatum*. Веза овог исхода са шестојануарском диктатуром има изглед једног континуума. Учешће двора у решавању тог питања повећавало се, а та учесталост добијала је корелациони карактер с постепеним испуњавањем хрватских захтева. За све то време, у трајању од седам до осам година, режим није мењао своју диктаторску природу, која је знатно допринела остваривању крајњег циља хрватског националног покрета у лику ХСС. Како то сликовито каже Слободан Јовановић, „диктаторски режим дезорганизовао је српске странке, али је појачао хрватски народни покрет.“¹⁹²

Начелно гледано, да је поредак био стабилнији и с претежно демократким обележјима, до шестојануарске диктатуре не би ни дошло. Али ово је непроверљива претпоставка. Прва Југославија основана је на различитим националним интересима које је диктирала предратна, ратна и послератна ситуација. Док су Хрвати

¹⁹¹ У дневничким белешкама Михаила Константиновића о томе пише: „24, петак, састанак с председником Цветковићем и М. Илићем у 10.30 часова. Потребна за преуређењем земље у смислу српске области. Излаже план трију области у оквиру једне српске. Ми смо за задржавање бановина у оквиру једне српске области“, *Politika sporazuma...*, нав. део, стр. 76.

¹⁹² Слободан Јовановић, Југословенство у прошлости и будућности, СГ, бр. 4, 7. децембар 1939, нав. зборник, стр. 47.

бежали од надређене Аустроугарске, а поготово од њеног ратног пораза, Србија је хрлила ка државном уједињењу свих Срба, прихватајући у пакету и хрватско национално питање. Врло брзо, и пре проглашења заједничке државе, могло се видети да ова два интереса у судару не погодују стварању нове политичке заједнице, те да они, као изворно различити, у једној држави ступају у односе супротности и, коначно, неразрешиве противречности. Као што смо у првом делу утврдили, Југославија је била првенствено терен за борбу двају непомирљивих политичких становишта. Она се под притиском сукоба изнутра расточила, и само је недостајао инострани чинилац да је докрајчи. Није се дуго чекало.

Закључак

ЈУГОСЛАВИЈА – ДРЖАВНИ ПРОВИЗОРИЈУМ

Краљ Александар Карађорђевић бранио је Југославију диктатуром. За њега, ако је видовдански пројекат државе пропао, није пропала сама држава – њу је било вредно бранити. У његовим очима, шестојанујарска диктатура била је функционална дикатура. Њен задатак био је да држава одахне док се страначке страсти не смире. Али страначке страсти биле су везане за слику државе која треба да буде у функцији њихових државних визија. А оне су биле суштински непомирљиве. Афористички изражено, српске странке посматрале су српско државно питање као југословенско, док су хрватске странке (у почетку у множини, касније у једнини) југословенско питање гледале као хрватско државно питање. Једино је за краља југословенско питање било супстантивно државно питање, и зато је полагао право да га брани и средствима отворене диктатуре.

Супстантивно значење државе задржало се код српских странака и народа само инерцијом (српске) монархије. После краљеве смрти изгубила се последња супстанца Југославије као државе. Она је наставила да живи без јасног државног уређења, у свом окрњеном облику монархије (монархије без монарха) и с основним политичким питањем нерешеним од њеног оснивања – српско-хрватским спором/сукобом. Тај сукоб одржавао је кондицију диктатуре као јединог оквира у којем се могло решавати хрватско питање. Оно, а не српско, било је у центру политичке пажње, и то првенствено двора, који је преузео иницијативу. Кад се у таквом аранжману хрватско питање најзад решило, за хрватску страну функционалност Југославије била је приведена крају. Тиме је аутоматски била доведена у питање и функционалност

државе за српску страну, јер је нестала Југославија какву су признавали. Али, за разлику од хрватског питања, које је било решено – српско се тек отворило. Из реалне перспективе, имајући у виду готово век и по модерне српске државности и статус победника у одлучујућем рату светских размера, такав исход – поновно отварање српског питања – раван је историјском поразу.

Историја је, међутим, показала да је друга Југославија израсла на пепелу прве. То, разуме се, није тема овог рада. Али чињеница да ни ова држава није била другачије судбине од прве изазива на поређење, не по линијама разлика, него по линијама сличности. За наше кратко разматрање, те сличне карактеристике биле су пресудне и за настанак и за нестанак обеју Југославија. Реч је о следећим, а колико су оне битне – нека пресуди читалац:

- И поред неких демократских обележја Видовданског устава, обе Југославије провеле су свој век у некој врсти диктатуре. Обе су имале свог суверена, носиоца личне власти – краља Александра и Јосипа Броза. Смрт обојице убрзала је распад државе;
- Обе државе започеле су свој живот као централистички уређене – Краљевина СХС као унитарна, а ДФЈ/ФНРЈ као централизована федеративна држава. У обе је до децентрализације дошло после неке врсте државног удара – у Краљевини увођењем краљеве диктатуре 1929, а у СФРЈ Брозовом политиком конфедерализације у неколико корака, почевши од 1967. године. У обе државе децентрализација је водила у правцу нефункционалне управе на државном нивоу. У обе је децентрализација изведена у форми асиметричног државног уређења, а последица тога у обе био је противречан уставни статус Србије;
- Како год биле уређене, политички циљ обеју држава било је решење националног питања бројно мањинских народа, који су били у спору с већинском српском нацијом. Ова друга била је манифестно или латентно, али увек политички циљано стигматизована као хегемонистичка;
- У обе државе, без обзира на економске показатеље, била је учестала политичка кампања о наводном централистичком

подстицању српске привреде у односу на хрватску и словеначку. Насупрот томе, у обе је искуство привредног развоја показивало да с протоком времена привреда у српским крајевима опада у поређењу с хрватским и словеначким крајевима;

- У обе Југославије хрватска званична политика била је усмерена на специфичан положај Хрватске и интересе тог дела државе, док је српска званична политика била примарно усмерена на функционисање државе и интересе њене целине;
- Лојалност бројно мањинских народа према држави била је у обе државе у обрнутој сразмери са задовољењем српских националних интереса. Кад су они стављани на дневни ред државне политике, почела је опадати лојалност бројно мањих народа према држави. У првој Југославији тако је било од 1918. до 1929, а у комунистичкој Југославији од 1986. до распада 1991. године;
- Обе Југославије имале су одлучујућу подршку западних сила приликом оснивања, све до промена кључних односа у Европи и свету, у првој до 1939, а у другој до 1989. године;
- И прва и друга Југославија биле су изразито мањкаве у погледу начела правне државе и демократије. Из тог угла, знатно су заостајале за својом државном претечом, Краљевином Србијом, посебно у поређењу с последњом деценијом њеног мирнодопског живота. Дуго трајање диктаторских механизма владавине у обе Југославије наводи на закључак да су и једна и друга неспојиве с идејама правне државе и демократије.

Закључак поводом општег учинка и последица шестојануарске диктатуре нема ни директне ни индиректне везе са судбином друге Југославије. Њу с првом Југославијом повезују дубље структурне карактеристике него што би то био један историјски догађај – шестојануарска диктатура и њене политичке последице. Упоредно посматрано, диктатура краља Александра представља јединствен догађај у веку прве Југославије, јер она сведочи о безусловној привржености владара свом историјском задатку. Друго је питање да ли је тај задатак био оправдан са ширег политичког

и историјског становишта. Ако објективна анализа историјског контекста може да укаже на критичне тачке његове политике, она мора, поред тога, и да констатује да је у једном тренутку краљ остао једини гарант опстанка државе. Та околност, међутим, није могла да задовољи минималне услове за перспективу државе, чија главна детерминанта не може бити краљева воља, већ њена шира и дубља легитимност. Краљева власт раздирала се између ове две стварности – монархове воље и недовољне свенародне подршке; и што је та власт бивала већа, то је раздор између две стварности постајао дубљи. Ту дилему решио је случај краљевог убиства, кад је и држава остала без свог безусловног браниоца и била препуштена стихији распадања.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ ДОКУМЕНАТА И АУТОРСКИХ РАДОВА

Документи

- 1914, Декларација Краљевске владе од 7. децембра 1914. (Нишка декларација), https://sr.m.wikisource.org/sr-ec/Нишка_декларација_од_7._децембра_1914.
- 1915, Лондонски пакт, <https://www.kcns.org.rs/agora/tajni-londonski-ugovor-iz-1915-godine-propustena-sansa-ili-neutemeljeno-nadanje/>
- 1917, Крфска декларација, у зборнику: Петрановић–Зечевић, *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, Том I, Просвета, Београд, 1987, стр. 36–38
- 1918, Записник конференције у Женеви и Декларација, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 59–63
- 1918, Proklamacija regenta Aleksandra Karađorđevića, у Ferdo Čulinović, *Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 1954, стр. 215
- 1921, Državno uređenje ili Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske, у: Stjepan Radić, *Politički spisi*, izbor i predgovor Zvonimir Kolundžić, Znanje, Zagreb, 1971.
- 1922, Резолуције Конгреса јавних радника, Загреб, зборник Петрановић–Зечевић, 228–230
- 1922, Меморандум хрватског народног заступништва Друштву народа у Женеви од 13. августа 1922, у Stjepan Radić, *Politički spisi*, izbor i predgovor Zvonimir Kolundžić, Znanje, Zagreb, 1971, стр. 402–409
- 1923, Записник и Коминике о преговорима – Марков протокол, зборник Петрановић–Зечевић, стр.189–192

- 1924, Говор Стјепана Радића на оснивању Сељачке интернационале, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 244
- 1925, Говор Павла Радића у Народној скупштини 27. марта, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 246–256
- 1929, Прокламација регента Александра, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 293–294
- 1929, Закон о краљевој власти и о Врховној државној управи, зборник Петрановић–Зечевић, *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, Том I, Просвета, Београд, 1987. стр. 295–297
- 1929, Закон о називу и подели краљевине на управна подручја, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 303
- 1929, Архив Југославије, ВЈМ, *Краљеви папири, ф. 18*; Извор: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар – српско-хрватски спор*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002, стр. 351.
- 1929, Закон о оснивању сокола Краљевине Југославије, зборник, стр. 305
- 1930: Меморандум А. Кошутића и Ј. Крњевића Лиги народа, зборник Петрановић–Зечевић, 317–318
1931. Устав Краљевине Југославије, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 306
- 1932, *Zagrebačke punktacije*, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 322–333
- 1933, Декларација Љубомира Давидовића, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 327–331
- 1934, Одлука IV земаљске конференције КПЈ, децембар 1934, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 589
- 1935, Одлука политбироа КПЈ о задацима КПЈ после VII конгреса Комунистичке интернационале, август 1935, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 600–602
- 1937, Резолуција Главног одбора Демократске странке од октобра 1937, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 382–384
- 1937, Споразум из Фаркашића (8. октобра 1937), у зборнику: Петрановић–Зечевић, стр. 380, 391
- 1938, Закључак седнице Хрватског народног заступништва, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 502
- 1939, Демократе о данашњем стању у земљи, зорник Петрновић–Зечевић, стр. 538

- 1939, Споразум Цветковић–Мачек, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 508–510
- 1939, Уредба о Бановини Хрватској, зборник, Петрановић–Зечевић, стр. 514–516
- 1939, Две резолуције Демократске странке, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 533–47
- 1939, Говор Лазара Марковића 17. децембра, Политика од 18. децембра 1939, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 556–558
- 1939, Уредба о проширењу прописа Уредбе о Бановини Хрватској на остале бановине, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 516
- 1939, Нацрт уредбе о организацији српске земље, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 56

Ауторски радови

- Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslav – Identity in King Alexander's Yugoslavia*, University of Toronto Press, 2014.
- Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988.
- Борис Беговић и Зоран С. Мирковић (прир.), *Сто година од уједињења – формирање државе и права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, 2020.
- Владимир Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана – оглед о београдском човеку*, Библиотека града Београда, 1992.
- Макс Вебер, *Привреда и друштво*, Просвета, Београд, 1976, први том
- Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић – српско-хрватски спор*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002.
- Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III Србија у Југославији, САНУ, Нови Сад, 2001.
- Данило Динић, Два мерила, *Српски глас*, бр. 17, 7. март 1940, у зборнику *Јако српство – јака Југославија* (прир. Миодраг Јовичић), Научна књига, Београд, 1991.
- Данило Динић, Два мерила, *Српски глас*, бр. 17, 7. март, 1940, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*
- Данило Динић, Провизоријум, *Српски гласник*, бр. 21, 4. април 1940, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*

- Милорад Екмечић, *Дуго кретања од клања до орања*, Evro-Giunti, Београд, 2010.
- Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (1924), Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
- Слободан Јовановић, *Нестајање закона* (Српски књижевни гласник, НС Београд, 2/19021), у: С. Ј. *Из историје књижевности I*, БИГЗ и други издавачи, Београд, 1991.
- Слободан Јовановић, *Посланичка неодговорност*, XI том *Сабраних дела – Из историје и књижевности I*, Српска књижевна задруга, 1991.
- Слободан Јовановић, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, у Политичке и правне расправе II*, Геца Кон, Београд, 1932.
- Слободан Јовановић, *Југословенска мисао*, *Српски гласник*, бр. 8, 4. јануар 1940, Слободан Јовановић, *Југословенска мисао*, СГ, бр. 8, 4. јануар 1940, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*
- Слободан Јовановић, *Југословенство у прошлости и будућности*, *Српски гласник*, бр. 4, 7. децембар 1939, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*
- Mihailo Konstatinović, *Politika sporazuma – Dnevničke beleške 1939–1941, 1944–1945*, Agencija „mir“, Novi Sad, 1998.
- Zvonimir Kulundžić, Stjepan Radić danas i ovdje, предговор за С. Р. *Политички списи*
- V. I. Lenjin, *Dve taktike socijaldemokratije u demokratskoj revoluciji*, у: *Dela*, IMRP, Beograd, т. 8
- Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, прво издање Orpheus, Нови Сад, 2011.
- Vlatko Maček, Predgovor у Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- Лазар Марковић, *Рад на српско-хрватском споразуму*, у књизи: *Југословенска држава и хрватско питање*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 227–248; у зборнику *Историја једне утопије – сто година од стварања Југославије*, Catena mundi, Београд, 2018.
- Лазар Марковић, *Југословенски уставни проблем*, зборник Патрановић–Зечевић, стр. 403–413
- Бошко Мијатовић (прир.), *Истина о Економској подлози Хрватског питања Рудолфа Бићанића*, Академска књига, Београд, 2022.
- Димитрије Митриновић, *Видовдан Југославије*, Политика, 28. јун 1930, стр. 2

- Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1914–1941*, Крагујевац, 2000.
- Kosta St. Pawlovich, The First World War and the Unification of Yugoslavia, у зборнику: *Yugoslavism – History of a Failed Idea*, ed. By Dejan Djokic, C. Hurst&Co, London 2003.
- Чедомир Попов *Влика Србија – стварност и мит*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловици, Нови Сад, 2007.
- Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952.
- R.W. Seton-Watson, *A short History of Yugoslavia*, Cambridge University Press, 1968.
- Stjepan Radić, *Politički spisi*, izbor i predgovor Zvonimir Kolundžić, Znanje, Zagreb, 1971.
- Стјепан Радић, С. М. Браловићу, Дописнику лондонских дневника, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 219–224
- Др Страњаковић, Хрвати и Споразум од 26. августа 1939, *Српски глас*, бр. 7, 28. децембар 1939.
- Ђорђе Тасић, Југословенски проблем у светлости идеологије о односу народа и државе, Напред, 26. април 1939.
- Ante Trumbić, Nekoliko riječi o Krfskoj deklaraciji, зборник Петрановић–Зечевић, стр. 42–44
- Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Логос арт, Београд, 2006.
- Владимир Ђоровић, Питање државног уређења, *Српски глас*, бр. 2, 23. новембар 1939, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*
- Владимир Ђоровић, Питање државног уређења, *Српски глас*, бр. 1, 16. новембар 1939, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*
- Dejan Đokić, *Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji – Nedostožni kompromis*, Fabrika knjige, Beograd, 2010.
- Милош Црњански, Теза и антитеза, *Идеје*, 1. јун 1935, у зборнику Милош Црњански, *Политички списи 1919–1939*.
- Милош Црњански, До тог мора доћи, у зборнику Милош Црњански, *Политички списи 1919–1939*.
- Милош Црњански, На дан народног уједињења, у *Политички чланци 1919–1939*, Задужбине Милоша Црњанског и Катена мунди, Београд, 2017.

Иван Чоловић, *Smrt na Kosovu polju – istorija kosovskog mita*, Библиотека XX век, Београд, 2017.

Ferdo Čulinović, *Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 1954.

Уредништво, Реч унапред, *Српски глас*, бр. 1, 16. новембар 1939, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*

Уредништво, Уводни текст у првом броју *Српског гласника*, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*

Уредништво, Српска јединица, СГ, бр. 11, 25. јануар 1940, у зборнику *Јако српство – јака Југославија*

Морис Жоли, *Разговори у паклу између Макијавелија и Монтесјкеа*, Градац, 1997.

ШЕСТОЈАНУАРСКА ДИКТАТУРА

Изабрани документи
и ауторски радови

ДОКУМЕНТИ

КРФСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Декларација

20/7. јула 1917.

На конференцији чланова прошлог коалиционог и садањег кабинета Краљевине Србије и представника Југословенског одбора са седиштем у Лондону, који су до сада паралелно радили, а у присуству и уз сарадњу председника Народне скупштине, измењане су мисли о свима питањима која су скопчана са будућим заједничким државним животом Срба, Хрвата и Словенаца.

Срећни смо што и овом приликом можемо констатовати да је међу члановима конференције и овога пута владала једнодушност у свима питањима будућег заједничког државног живота.

Пре свега, представници Срба, Хрвата и Словенаца поново и најодлучније наглашавају да је овај наш троимени народ један исти по крви, по језику говорном и писаном, по осећајима свога јединства, по континуитету и целини територије, на којој не-подвојено живи, и по заједничким животним интересима свога националног опстанка и свестраног развитка свога моралног и материјалног живота.

Идеја о његовом националном јединству никада се није гасила, ма да је сва моћ, умна и физичка, националног му непријатеља била управљена противу његовог јединства, његове слободе и националног опстанка. Био је подвојен у више држава, а у самој Аустроугарској издељен, не на три племенска имена, него на једанаест покрајинских управа и тринаест законодавства. Осећај његовог националног јединства и дух за слободом и независношћу – одржавали су га у непрекидним вековним борбама, на истоку са Турцима, а на западу са Немцима и са Мађарима.

...Наш троимени народ, који је највише страдао од грубе силе и неправде, који је за своје право слободног самоопредељења поднео највеће жртве, прихватио је са одушевљењем тај узвишени принцип као главни циљ ове страшне борбе, у коју је гурнуло цео свет непоштовање права самоопредељења народа.

И ауторизовани представници Срба, Хрвата и Словенаца, констатујући да је једини и неодступни захтев нашега народа, захтев који он поставља на основу начела слободног самоопредељења народа, да буде потпуно ослобођен сваког туђинског ропства и уједињен у једној слободној, националној и независној држави, сложили су се да та њихова заједничка држава буде заснована на овим модерним и демократским принципима:

1. Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих и под именом Јужних Словена или Југословена, бит ће слободна, независна Краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством. Она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија предвођена династијом Карађорђевића, која је дала доказа да се с идејама и осећањима не двоји од народа и да ставља народну слободу и вољу врх свега.
2. Држава ова зват ће се: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а владалац: Краљ Срба, Хрвата и Словенаца.
3. Она ће имати један државни грб, једну државну заставу и једну круну. Ови државни амблеми бит ће састављени из наших садањих посебних амблема. Државна целина обележават ће се државним грбом и државном заставом.

Државна застава, као симбол јединства, истицат ће се на свима надлештвима Краљевине.

4. Посебне заставе, српска, хрватска и словеначка, равноправне су и могу се истицати и слободно употребљавати у свима приликама. И грбови посебни могу се исто тако употребљавати слободно у свима приликама.
5. Сва три народна имена – Срби, Хрвати и Словенци – потпуно су равноправна на целој територији Краљевине, и свако их може слободно употребљавати у свима приликама јавног живота и код свих власти.

6. Обе азбуке, ћирилица и латиница, такођер су потпуно равноправне и свако их слободно може употребљавати на целој територији Краљевине. Све државне и самоуправне власти дужне су и у праву употребљавати и једну и другу азбуку, саображавајући се у томе жељи грађана.

7. Све признате вероисповести вршит ће се слободно и јавно. Православна, римокатоличка и мухамеданска вероисповест, које су по броју следбеника најјаче у нашем народу, бит ће једнаке и равноправне према држави.

На основу ових принципа законодавац ће се старати да се чува и одржава конфесионални мир, који одговара духу и прошлости целокупног нашег народа.

8. Календар треба што скорије изједначити.

9. Територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обухвата сву ону територију на којој живи наш троимени народ у компактној и непрекидној маси, и она се без повреде животних интереса целине не би смела крњити.

Наш народ не тражи ништа туђе; он тражи само своје и жели да се сав, као једна целина, ослободи и уједини. И зато он, свесно и одлучно, искључује свако делимично решење свога народног ослобођења и уједињења. Наш народ поставља као једну нераздвојну целину проблем свога ослобођења од Аустроугарске и његовог уједињења са Србијом и Црном Гором у једну државу.

По начелу слободног народног самоопредељења, ниједан део ове целине не може се правилно одвојити и присајединити другој којој држави без пристанка самога народа.

10. Јадранско море, у интересу слободе и равноправности свих народа, бит ће слободно и отворено свима и свакоме.

11. Сви грађани (држављани) на целој територији једнаки су и равноправни према држави и пред законом.

12. Изборно право за избор народних посланика за Народно представништво, као и изборно право за општине и друге управне јединице, једнако је и опште, и вршит ће се непосредним и тајним гласањем по општинама.

13. Устав, који ће после закључења мира донети Уставотворна скупштина, изабрана на основи општег и једнаког, непосредног и тајног права гласа, бит ће основа целом државном животу, извор и утока свих власти и права, и по њему ће се уређивати целокупни државни живот.

Устав ће дати народу и могућност да развија своје посебне енергије у самоуправним јединицама, обележеним природним, социјалним и економским приликама.

Устав се има примити у целини, у Уставотворној скупштини, бројно квалификованом већином.

И Устав и други закони које буде донела Уставотворна скупштина ступају у живот када их краљ санкционише.

*

Тако уједињени народ Срба, Хрвата и Словенаца састављао би државу која би бројала око 12 милиона држављана. Она би била гаранција народне независности и свестраног народног културног напретка, јак бедем против германског надирања, неразлучни савезник свих оних културних народа и држава које су истакле принцип права и слободе народа и принцип међународне правде, те достојан члан нове међународне заједнице.

Дана на Крфу 7. (20) јула 1917. године

Председник
Југословенског одбора:
Др Анте Трумбић

Председник
Министарског савета:
Ник. П. Пашић, министар
иностраних дела
Краљевине Србије

Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Зборник Југословенски федерализам – идеје и стварност*, Просвета, Београд, 1987, стр. 36–38 (надаље извор: Петрановић–Зечевић)

ОБЈАВА НАРОДНОГ ВИЈЕЋА СХС

Загреб, 19. октобра 1918.

Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба објављује из своје сједнице одржане 17, 18, 19. листопада ове године народу Словенаца, Хрвата и Срба да од овога часа, опуномоћено од свих народних странака и група, преузима у своје руке вођење народне политике. Од сада неће у опћим народним питањима ниједна странка, ни група ни парламентарна скупина више водити никакве посебне политике ни засебно ступити у преговоре са факторима изван народа, него ће у свим питањима убудуће једини представник и одлучни чинилац бити Народно вијеће.

Народно вијеће вођено великим идејама народног самоодређења и демократије, које су већ и прије рата прожимале читав наш народ, а које су развојем рата дошле до побједе у међународној политици, поставља за рјешење народног нашег питања ове темељне захтјеве:

1. Тражимо уједињење цјелокупног нашега народа, Словенаца, Хрвата и Срба, на читавом његовом етнографском територију, без обзира на покрајинске и државне границе у којима данас живи – у једну јединствену потпуно суверену државу уређену на начелима политичке, економске демократије, што у себи садржава докидање свих социјалних и економских неправда и неједнакости.
2. Тражимо да на будућој мировној међународној конференцији буде наш народ јединствено заступан по својим нарочитим изасланицима.
3. Према томе отклања Народно вијеће основу рјешења нашег народног питања, садржану у аустријском царском манифесту од 16. овог мјесеца, а исто тако и сваки будући приједлог, који би ишао за тим, да се наше народно питање ријеши дјеломично и да му се одузме његов међународни значај.

4. Народно вијеће држи да ће се једино остварењем ових захтјева и начела зајамчити трајни мир међу народима, удруженим у слободним државама, а тим омогућити савез народа и опће разоружање.
5. Народно вијеће изјављује да ће се, према опћим начелима демократије, свим инонародним мањинама у држави Словенаца, Хрвата и Срба осигурати слободни развој, а сусједним државама у залеђу омогућити и осигурати трговачко-прометни прилаз на море, а да то не дира у нашу територијалну цјелокупност и државну сувереност.

Народно вијеће позива цјелокупни наш народ једне крви и језика, једне душе и срца, да се за оживотворење ових захтјева и начела заложи с оном оданошћу и самопрегором које ово судбоносно вријеме тражи. Окупимо се, дакле, сви у једно велико, несаломиво народно коло, којему је пред очима само велики идеал народног уједињења, слободе и независности, да се тим покажемо достојни великога времена у ком живимо и великих задаћа које смо на себе преузели!

У Загребу дана 19. листопада 1918.

За Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба:
Др. Антун Павелић, др. Антун Корошец,
Светозар Прибићевић

Петрановић–Зечевић, стр. 55–57

ДЕКЛАРАЦИЈА

Женева, 9. новембра 1918.

Заједничким напором савезничких народа и Сједињених Држава Северне Америке, снагом народа Срба, Хрвата и Словенаца, сломљене су на бојним пољима и на мору све насилне препреке његовом уједињењу. Представници Владе Краљевине Србије и скупштинских политичких група, представници Народног већа у Загребу, представници Југословенског одбора у Лондону, скупљени у Женеви, вароши слободе, сретни су што могу једнодушно свечано и пред целим светом констатовати своје уједињење у државу Срба, Хрвата и Словенаца. Народ Црне Горе, коме је отворен наш братски загрљај, несумњиво ће похитати да поздрави и придружи се овом делу, које је одувек било његов највећи идеал.

Данашњим даном и овим актом нова држава се појављује и приказује као једна недељива државна целина и члан друштва слободних народа. Нема више граница које су нас раздвајале.

У свим спољним манифестацијама права, снаге и воље, ту државну заједницу представљаће заједничко министарство Срба, Хрвата и Словенаца, преко редовних органа, за то створено као и овај акт у духу истог. Састав те владе објављен је. Накнадно ће се објавити даљи делокруг њеног рада, јер су потпуним међусобним признањем свих националних фактора и органа, констатованом једнодушношћу у погледу њихових циљева и метода рада, уравнати путеви којима ће се кретати јавни, општи, заједнички послови нове државе.

Влада Краљевине Србије и Народно веће у Загребу продужит ће отправљати послове сваки у свом унутрашњем правном и територијалном делокругу на редован начин какав где постоји, док Велика скупштина уједињених Срба, Хрвата и Словенаца (Конституанта), изабрана општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих грађана, уставом не пропише дефинитивно устројство државе. Тај устав ће бити основа целом државном жи-

воту, извор и утока свих власти и права, и по њему ће се, у демократском духу, уређивати цео државни живот.

Границе државне према суседним државама повући ће се по начелу права народности и права самоопредељења сваког народа. У несаломљивом поуздању и вери нашег народа у своје право, у принципима правде прокламованим од наших Савезника, примљеним јавном савешћу целог просвећеног света – лежи јамство то.

Срби, Хрвати и Словенци!

Наш вековни сан је јава. Ми смо уједињени у слободи. Славимо ове велике дане највише народне среће и радости, и одржавајмо ред. Без реда нема снажне државе. Само снажна држава може на време обезбедити благостање грађана и испунити своје социјалне дужности и своју мисију, бринући се о општем развоју друштва, о заштити слабих, о породицама пострадалих и инвалидима.

Поштујмо успомену свих бораца који су пали за остварење нашег народног и људског идеала. Поклонимо се сви са поштовањем пред историјским подвизима наше војске и преносимо на будуће нараштаје наше срећне захвалности, које имамо за племените народе с којима смо извојевали победу у свету.

Југословени!

Нека вечито живи у части и слави међународна наша лепа, драга млада Отаџбина.

Женева, 9. новембра 1918.

Председник Министарског савета и министар иностраних дела: Никола П. Пашић.

Председник Народног већа у Загребу: Др. Антон Корошец.

Председник Југословенског одбора у Лондону: Др. Анте Трумбић.

Представници споразумних скупштинских група:

М. Трифковић, бив. мин. председник,

М. Драшковић, народни посланик,

Др. В. Маринковић, народни посланик,

Др. Мелко Чингрија, члан Народног већа у Загребу,

Др. Грегор Жерјав, новинар.
Чланови Југословенског одбора у Лондону:
Др. Густав Грегорин, нар. посланик,
Јован Бањанин,
Душан Васиљевић,
Др. Никола Стојановић, нар. посланик.

Петрановић–Зечевић, стр. 62–64

ПРОКЛАМАЦИЈА РЕГЕНТА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

(од 1. децембра 1918)

Ваш долазак у име Народнога већа Словенаца. Хрвата и Срба, достојнога представника широке народне мисли, и Ваше саопћење његове мисли, и Ваше саопћење његове хисторијске одлуке од 24. новембра, којом се проглашава државно уједињење свега народа и све наше миле, намучене али славне отаџбине, испунило ме је дубоком радошћу.

Примајући то саопћење, уверен сам да овим чином испуњавам своју владалачку дужност, јер њим само приводим коначно у дело оно што су најбољи синови наше крви, све три вере, сва три имена, с обје стране Дунава, Саве и Дрине, почели припремати још за владе блажене успомене мога дједа кнеза Александра I. и кнеза Михајла оно што одговара жељама и погледима мога народа, те у име Његова величанства краља Петра I проглашавам уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

Фердо Чулиновић, *Државно-правна хисторија југословенских земаља XIX и XX вијека*, Школска књига, Загреб, 1954, стр. 215

СТЈЕПАН РАДИЋ – С. М. БРАЛОВИЋУ,
ДОПИСНИКУ ЛОНДОНСКОГ ДНЕВНИКА
DAILY NEWS и *NEW YORK TRIBUNE*

Загреб, 26. јула 1922.

Штовани господине!

Ево Вам жељенога одговора на Ваша четири питања што ми их као енглески – дотично амерички дописник стављате у свом писму од 22. српња (јула) о. г.

I

На који начин би се могао омогућити долазак представника хрватскога народа у београдски парламенат, тј. под којим бисте условима Ви с Вашим друговима дошли у Београд?

Ево на то посвема јаснога одговора:

Признање хрватске државе на непрепорном хрватском политичком територију – Хрватске-Словеније-Далмације – сада неравски и с Међумурјем, с Каставштином (Кастав, Castua у Истри крај Ријеке) и с отоком Крком, тако да ова суверена Хрватска може придржати своју потпуну унутрашњу самосталност и да својој конфедеративној заједници са Србијом не треба препустити ништа друго него оно што слободном одлуком свога хрватскога народнога представништва у свом хрватском државном парламенту призна као заједничке послове за заједничку међународну јединственост са Србијом.

Не може, дакле, последице овога страховитог изкуства ових мало не четирију година, тј. последице све оне фелоније, свих вјероломства, свих насиља, свих нечовјечтва, свих безакоња, свега онога уништавања хрватске привреде и хрватске културе – а све то у име самовољно декретираног јединства измишљенога „троименога народа” насупрот тисућљетној непрекинутој хрватској политичкој и народној повијести и свијести и насупрот оному сјајному хрватском сељачкому републиканском плебисциту од

28. студена (новембра) 1920 – не може, велим, бити ни говора о том да у Београд дође циело хрватско народно заступство, него се разумно може расправљати само о том да на темељу поштености и праведнога споразума у облику савезнога уговора, који би стајао под заштитом Лиге народа, да на таквом темељу дође у Београд изасланство Хрватског државнога сабора, да постигнути споразум у Београду и формално утврди и да евентуално судјелује и у заједничком законодавном раду с обзиром на заједничке послове, код којих би ексекутива наравски имала бити у свим пословима препуштена Хрватској (за Хрватску).

Из овога логички слиједи да Хрватска и Србија могу – а ја велим – и морају имати заједничку обрану, али за то не морају, а послје споменутога страшнога искуства и не могу имати заједничке војске већ зато што оваква, тобоже заједничка, а заправо српска војска, каква је данас, сама себе парализује или чини немоћном, а онда и зато што хрватски народ у свом пацифизму и у својој апсолутној неутралности може, додуше, за обрану своје домовине Хрватске, а тим и за обрану своје уговорене заједнице са Србијом, учинити права чудеса, али не може и неће учинити ништа што би само и изгледало као империјализам против било којег од наших сусједа. Наш хрватски пацифизам није наиме дефетизам, него је потпуна негација старог прускога-аустријскога – а данас српског милитаризма, но уједно и снажна афирмација несаломиве воље и непромјенљиве одлуке једнога уистину суверенога народа, да најприје своју домовину, тј. сву своју културу и привреду, а онда и своју државу, тј. свој републикански устав брани од сваког вањског непријатеља свом својом моралном и материјалном снагом. Зато већ и нацрт нашега републиканскога устава за обрану домовине одређује ово: „Дужност да се брани домовина престаје само смрћу”, а посебним једним – у потанкости израђеним нацртом та је обрана, с обзиром на свеколико ратно искуство и у пракси већ проведена, тако да се ниједан инојезични сусјед не може Хрватској као непријатељ право ни приближити, а камоли је окупирати. Зато су примјерице остали безуспјешни сви покушаји мађарских карлиста да у своје коло повуку барем хрватско Међумурје и хрватску Подравину. Ту нама Хрватима много помаже уз наш ванредно повољни земљописни положај и та нео-

борива историјска чињеница да Горње Хрватске – од Драве до мора – није никада силом заузео, ни могао заузети ни Франак ни Нијемац, ни Мађар ни Млечанин, па ни исти Османлија, који си је подвргао готово читав Балкан и мало не цијело Подунавље заједно с Београдом и с Будимом.

Само се по себи разумије и то да потпуна унутрашња самосталност садржава и посве слободне хрватске финансије.

Оваквом конфедерацијом – и само њом – може изнова започети зближавање између Хрватске и Србије, између хрватскога и српског народа, те се природним развојем ствари овом конфедерацијом може с временом доћи и до федерације, у којој ће међународно државно јединство бити потпуно, како је то у америчкој Унији и у Швицарској, а како се, ево, развија у Њемачкој и у Русији. Сваки други пут – најпослије овај примитивни народождерски централизам – нас Хрвате, додуше, извргава тешким кушњама, ах вас Србе води у сигурну пропаст, тј. најприје у моралну, а онда и у фактичну изолацију (осамљеност) од свих сусједа, а тим и од свега просвјешћеног свијета.

Босна-Херцеговина, која имаде већину католичкога и муслиманскога пучанства и која ни по својој повијести, ни по свом земљописном положају, ни по резултату посљедњих парламентарних избора 28. студена 1920. (кад су од 63 заступника изабрана 24 муслимана – од којих се осим тројице сви признају Хрватима – 10 католичких Хрвата, 12 радикалних Срба, 12 Срба земљорадника, 3 комуниста и 2 Србина демократа) не могу бити сматране српским земљама (премда је њихово тобоже чисто српство било главним поводом, ако и не главним узроком свјетског рата), него се морају сматрати оним, што и јесу: за посебну моралну, господарску и политичку цјелину, у којој су и Хрвати и Срби отприлике једнако одлучни, те се хрватско-српски споразум има у Босни постићи међународним путем – посредовањем Лиге народа уз нарочито признање права самоодређења Босни и Херцеговини.

Бачка и Барања, које се данас с Банатом неразумно и нелогички називају Војводином (неразумно: јер то никад није била никаква војводина, а нелогично: јер војводина – колико је постојала – била је дјело царске бечке војничке политике, коју Београд тобоже неће ни у чему слиједити), у којој су Срби према Хрвати-

ма у посве незнатној мањини – не смију се управљати као чисто српске земље, него ту – на основу споразума између Хрватске и Србије – треба провести плебисцит под заштитом Лиге народа, а на питање: Србија – Београд или Хрватска – Загреб.

Свеколикому нехрватском пучанству на територију конфедериране државе хрватске, исто тако свеколикому несрпском пучанству на територију конфедериране државе српске, тј. свим славенским и неславенским народним мањинама ваља признати и осигурати потпуну вјерску и народну-просвјетну слободу.

Прије самих преговора ваља учинити крај барем свим оним дивљачким насиљима што их београдски властодржци чине у Хрватској (Хрватској-Славонији-Далмацији) по неодговорној својој жандармерији и по посебним својим плаћеницима, који – стојећи под посебном полицајном и војном заштитом – могу и усмено и писмено позивати на уморство хрватских политичких првака и на покољ Хрвата уопће, те би већ одавно било дошло и до грађанскога рата између Хрвата и Срба, да су ови плаћеници иоле бројнији, а да хрватски народ са својом сељачком републиканском већином и са својим политичким водством у Хрватском блоку није и у пракси пацифистичан, тако да сваки грађански рат још оштрије осуђује неголи редовити рат између организованих војски схваћајући сву дубину већ старе римске реченице: *bellum civile omnium pessimum* (домаћи је рат најгори од свих ратова).

II

Какво је ваше мишљење о будућим односима између наше државе и Бугарске?

Оваква „наша држава”, каква је данас, не може ни према једном сусједу – дакле ни према Бугарској – бити искрено мирољубива, будући да је овај данашњи режим заправо у непрекидном рату не само с читавим народом хрватским него и с великом већином осталог пучанства изван Хрватске, а на признатом територију Срба, Хрвата и Словенаца. Бугарској је, додуше, на челу искрени пријатељ Срба и по свом далековидном схваћању заправо један југославенски државник, Александар Стамболијски, који

би – знам то посве стално – одмах приступио конфедерацији Хрватске са Србијом, те бисмо тако имали у истину потпуну Југославију према првобитном европском схваћању најдалековидијих Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца, од којих ни један никада није био за оваково примитивно нивелирање (рушење) што га проводи централистички режим гг. Пашића и Прибићевића, а камоли би био за оваква звјерства против властитог народа, што их тај барбарски режим проводи у Македонији, у Црној Гори, у Херцег-Босни, па и у Хрватској.

Према тому, овакова „наша држава” не само да није никакво рјешење источнога питања на Балкану, него је то погоршање и отровање тога питања, што се најбоље види у данашњој напетости прама Бугарској, која би у другим приликама – тј. да су у Бугарској на влади бугарски Пашићи и Прибићевићи – била већ довела до поновнога мрцварења између Бугара и Срба, а тиме и до балканскога, а ваљда и до поновнога европскога рата.

III

Каквим се резултатима надате на будућим изборима?

Хрватска републиканска сељачка странка добила је на изборима дне 28. студенога (новембра) 1920. од 440.000 преданих гласова 230.660. Остале странке и групе, које се данас у Хрватском блоку купе око ХРСС, добиле су око 60.000 гласова. Прије оних избора имала је ХРСС мање од 1.000 организација с пол милијуна чланова (мушких и женских); сада ХРСС има близу 3.000 организација с близу милијун и пол чланова. Према тому, код будућих избора добит ће ХРСС преко девет десетина свих хрватских гласова и свих хрватских заступника. За њу ће гласовати и огромна већина изборника

Чеха и Словака и готово сви изборници Нијемци и Мађари. Има већ и читавих православних српских села која су у организацији ХРСС, а по правом унутрашњем увјерењу српског сељаштва у Хрватској ово је сељаштво Србе-демократе (Прибићевића) оставило са свим, Србе-радикале (Пашића) оставља сада, те дијелом постаје политички пасивно, дијелом прелази међу српске земљораднике, а дјеломице и у ХРСС.

IV

Да ли је могуће ријешити хрватско питање компромисом (споразумом) између Вас и данашњих властодржаца?

То је апсолутно немогуће, јер ти властодршци не само да не мисле паметно, него не мисле ни поштено; и не само да раде насилно, него раде управо злочиначки, и то баш највише против народа српског, који је од свих славенских народа данас најнесретнији зато што у часу, кад је српски народ стајао на врхунцу своје славе уз признање и удивљење великих западних демократија а кад је Хрватски сабор дне 29. listopada (октобра) 1918., прогласивши потпуну државну независност Хрватске од бивше Аустроугарске уједно једнодушно изјавио своју приправност да слободним споразумом оснује заједничку државу са Србијом и с Црном Гором – већ у том часу почеше Прибићевић и Пашић, противно свим својим писменим и усменим обвезама, радити на том – и преваром и силом, и лажима и новцем – да Хрватску обезглаве, и да хрватски народ деградирају најприје на пуко племе некаквога троименога народа, а онда на прости материјал за топове у погоршаном издању одвратног милитаризма скога.

У Загребу дне 26. српња (јула) 1922.

Стјефан Радић, председник ХРСС и ХБ.

Зечевић–Петрановић, стр. 219–224

ЗАГРЕБАЧКИ ИЛИ „МАРКОВ“ ПРОТОКОЛ

Записник од 13. травња 1923.

састављен између изасланика НРС, представника народа хрватскога и словенскога и ЈМО у Загребу, у просторијама клуба ХРСС.

Присутни:

За НРС гг. Марко Ђуричић, предсједник послан. клуба НРС

Др. Војислав Јанић, секретар Главног одбора НРС

За ХРСС гг. Стјепан Радић, предсједник ХРСС

Др. Владко Мачек, потпредсједник ХРСС

Др. Стјепан Кошутић, тајник ХРС

За СЛС гг. др. Јанко Брејц, нар. посланик

Др. Фрањо Смодеј, гл. уредник „Словенца“

За ЈМО гг. др. Мехмед Спахо, предсједник ЈМО

Др. Халидбаг Храсница, предсједник клуба ЈМО

Хамзалија Ајановић, нар. посл. и уредник „Правде“

За Буњевце: гг. Блашко Рајић, нар. посланик

У дужем опетованом разговору и претресању данашње политичке и парламентарне ситуације гореспоменути представници споразумели су се у овоме:

Предувјети споразума између гореспоменутих представника јесу промјена режима и администрације у Хрватској, Словенији и Босни.

НРС мора доказати чином да не мисли ниједно питање за уређење међусобних одношаја рјешавати силом.

За Хрватску потребно је учинити:

- 1) Сазив свих опћинских вијећа, да бирају своје начелнике и чиновнике према закону, а не према уредбама.
- 2) Извршити амнестију свих политичких осуђеника и војнополитичких.

- 3) Скупљену прехрану за народ у Далмацији, Босни и Херцеговини превести у одређена мјеста за помоћ оскудним крајевима.
- 4) Проведба укидања свих царских аустријских патената. Нитко се одсад не може под тим патентима судити. –
- 5) Потпуна успостава закона о имовним опћинама и безодвлачна предаја њихове имовине у руке за то избором овлашћених функционера.
- 6) Именовање намјесника и вел. жупана имаде се провести у споразуму са водством ХРСС.
- 7) Жандармерија нема ни у ком случају извршивати никаквог управног финансијског или судбеног уредовања самостално, него једино као асистенција појединим надлежним чиновницима. –
- 8) Повратак умировљених, скинутих и премјештених учитеља и професора у њихова звања.

За Војводину, уколико су у њој исте неподопштине као у Хрватској, имаду се извести исте промјене набоље.

Нарочито се имају са свих службених истакнутих мјеста макнути сви наметнути мађарони.

За Словенију важи што и за Хрватску, а специјално:

- 1) да се успостави покрајински намјесник у споразуму са СЛС
- 2) да се распусте и забране све терористичке организације а нарочито ОРЈУНа.
- 3) да се према споразуму са СЛС смијене сви необјективни шефови покрајинске управе за Словенију.
- 4) да се одобре потребни кредити за универзитет и школе, који нису предвиђени буџетом, а предвиђени су законом.

За Босну и Херцеговину.

- 1) да се на истакнутија управна мјеста поставе способнији и објективнији чиновници с потребним квалификацијама, који ће водити рачуна о потребама и расположењу читавог народа, а нарочито да се садањи покрајински намјесник (који је отворено заузео против већине народа у Босни и Херцеговини непријатељски став) замијени бољим и непристрасним.

- 2) да се размјештање чиновника врши по стварној потреби, а не из партијских разлога, те да се изврши исправка премјештања и отпуштања, која су у посљедној години због таквих разлога учињена. –
- 3) да се свим самоуправним тијелима (опћинама, трговачкој комори итд.) врати самоуправа и да се у ту сврху распишу одмах избори за све градске и организоване сеоске опћине те да се у још неорганизованим селима постављају сеоски главари избором.
- 4) да се привредне установе у Босни и Херцеговини и од стране владе и од стране Народне банке размјерно једнако помажу те да им се не чине као досале сметње у њиховом развоју.
- 5) да се поврсти отето оружје на које су власници имали оружане листове, те да се врате на своја мјеста свргнути сеоски главари.
- 6) да се сеоски народ у гладним и оскудним крајевима помогне храном и сјеменом, и да се то не дијели према вјерској или партијској припадности, већ према потреби и оскудици. –
- 7) да се обустави раздиоба опћинских пашњака те да се одузети пашњаци опћинама врате, а раздеоба државног земљишта које није опћинама потребно врши по стварној потреби.
- 8) да се повећају размјерно кредити за основне школе и уздржавање цеста те за изједначење додатака муслиманским свећеницима, с онима других вјероисповјести.

Коначно имаде се безувјетно обуставити започета парцелација како Хрватске, тако Словеније, те Босне и Херцеговине.

Представници ХРСС-а, СЛС-а и ЈМО-а у парламенту омогућит ће својим држањем НРС-у избор привременог предсједника скупштине и састав радикалне хомогене владе. – Исто тако омогућит ће горњи представници и верификацију свих мандата у верификационом одбору и Народној скупштини.–

У сврху дефинитивног споразума преговори се продужују. –
По прочитању закључено и потписано.

ПРОКЛАМАЦИЈА РЕГЕНТА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

6. јануара 1929.

... Наступио је час кад између народа и краља не може и не сме бити више посредника ...

Парламентарни ред и сав наш политички живот све више добијају негативно обележје, од чега народ и држава имају засад само штете. Све корисне установе у нашој држави, њихов напредак и развитак целокупног нашег народног живота, доведени су тиме у опасност.

Од таквог нездравог политичког стања у земљи страда не само унутарњи живот и напредак него и сређивање и развијање спољних односа наше државе, као и јачање нашег угледа и кредита у иностранству.

Парламентаризам, који је као политичко средство по традицијама од мога незаборављенога оца остао и мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери да је постао сметња за сваки плодни рад у држави.

Жалосни раздори и догађаји у Народној скупштини поколебали су код народа веру у корисност те установе. Споразуми, па и најобичнији односи између странака и људи, постали су апсолутно немогући.

Уместо да парламентаризам развија и јача дух народног и државног јединства, он – овакав какав је – почиње да доводи до духовног расула и народног разједињавања. Моја је света дужност да свим средствима чувам државно и народно јединство. И ја сам решен да ову дужност без колебања испуним до краја.

Чувати јединство народно и целину државну – то је највиши циљ моје владавине, а то мора бити и највећи закон за мене и свакога. То ми налаже моја одговорност пред народом и пред историјом. То ми налаже љубав према отаџбини и пијетет према безбројним драгоценим жртвама које падоше за тај идеал.

Тражити лека у том злу у досадашњим парламентарним променама владе или у новим законодавним изборима значило би губити драгоцено време у узалудним покушајима, који су нам већ однели неколико последњих година. Ми морамо тражити нове методе рада и крчити нове путеве...

Ради тога, решио сам и решавам да Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године престане важити. Сви земаљски закони остају у важности, док се, према потреби, мојим указом не укину. На исти начин доносиће се у будуће нови закони.

Народна скупштина изабрана 11. новембра 1927. године распушта се.

Петрановић–Зечевић, стр. 292–294

РЕЗОЛУЦИЈА СЕЉАЧКО-ДЕМОКРАТСКЕ КОАЛИЦИЈЕ, 1929.

Дне 10. студеног 1927. г. створена је Сељачко-демократска коалиција са циљем и задатком да легалном борбом у парламенту извојује промјену система у држави у томе смислу да се осигура и зајамчи једнакост и равноправност Хрватске и свих такозваних пречанских земаља са Србијом.

Систем хегемоније притијешњен борбом Сељачко-демократске коалиције послужио се организованим злочином дне 20 липња 1928 г. да би спријечио успјех законите борбе Сељачко-демократске коалиције, и тиме је уједно онемогућио Сељачко-демократској коалицији да парламентарним средствима, путем Народне скупштине, настави борбу за своје велике циљеве.

Прва је нужна посљедица стријељања хрватских народних заступника била та да су народни заступници СДК напустили београдски парламент, у коме је на овакав у историји народа беспримјеран начин онемогућено дјеловање и прекинути односи са странкама које представљају данашњу србијанску хегемонију која је и довела до катастрофе у Народној скупштини.

Предсједник Радић у споразуму са предсједником Прибићевићем предложио је Круни образовање неутралне владе, која ничим и ниуколико није ангажована у догађајима и која даје пуно јемство да ће својим неутицајем на ток истраге и суђење омогућити да буду казном осуђени како сви саучесници тако и интелектуални зачетници скупштинског злочина, и која ће расписивањем и спровођењем слободних избора створити могућност да се и народ слободно изјави о својој будућој судбини.

Противно овоме предлогу уз припомоћ свију пречанских странака које израбљују вјеру у политичке сврхе, поново је образована хегемонистичка влада србијанских странака, која је сазвала на сједнице Народну скупштину, у којој су извршена страшна убиства, да би та скупштина наставила рад и доносила законе цијелој држави уопће, а хрватском народу нарочито и напосе, без

његових законитих представника, којима није осигурана не само слобода ријечи него ни живот у тој истој Народној скупштини.

Утврдивши ову чињеницу, СДК закључује:

I Да краља Народна скупштина, сазвана у засједање за дан 1. коловоза 1928. г. у Београду, није овлаштена доносити никакве закључке за цијелу државу. Све закључке који би се створили, а нарочито финансијске обавезе, које би се наметнуле народу, проглашавамо ништавним и необавезним за народ у пречанским крајевима које представљамо и за хрватски народ напосе.

II Констатујући да су Краљевине Хрватска и Црна Гора и све народне индивидуалности представљене у Народном вијећу, приступиле у државну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца са Србијом, не одричући се својих историјско-државних односно народно-политичких индивидуалности у корист ма које од уједињених земаља него само у корист државне заједнице и да су акт од 1. децембра 1918. године и Устав од 1921. године употребљени за утврђивање хегемоније бивше Краљевине Србије над свим осталим земљама и народним дијеловима, изјављујемо да је у свијести народној досадашње државно уређење у цјелини поништено познатим догађајима и да ће повести најодлучнију борбу за ново државно уређење, које ће осигурати пуну равноправност свих поменутих индивидуалитета, а даље одлуке у овоме правцу донијет ће се на будућим сједницама кад предсједнику г. Стјепану Радићу буде могуће да судјелује.

III Сељачко-демократска коалиција позива све политичке странке и групе у пречанским крајевима да се придруже овој акцији у борби за једнакост и равноправност, а од сељачког народа у Србији очекујемо да својим држањем убрза побједу ових великих принципа који једино могу спасти државну заједницу.

Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Просвета, Београд, 1952, стр. 292–294

МЕМОРАНДУМ АУГУСТА КОШУТИЋА И ЈУРАЈА КРЊЕВИЋА ЛИГИ НАРОДА

25. јануара 1930.

...На цијелом хрватском државном територију уведен је апсолутистички режим *српског краља*, који *хрватском народу* ускраћује примарна народна права, која су иначе осигурана сваком народу. Тако је забрањена употреба имена хрватског народа, који је признат у међународним уговорима као међународни фактор, те који се није одрекао нити својег имена нити своје егзистенције у заједници народа. Забрањени су хрватски грб и застава хрватска. Распуштена су и дапаче забрањена хрватска културна и знанствена друштва. Истиснут је *хрватски језик* из школа и јавних служби. Кривотворена је и брисана повијест у школским књигама. Настоји се зауставити културни напредак хрватског народа, да се народу отуђе хрватске генерације, па да им се отуђи цјелокупна хрватска писана литература. Запоставља се *хрватска вјера*, а оштећују се *гробови* (нпр. у Загребу 1. студенога 1929). Самовољно су хрватске земље раздробљене и истодобно подвргнуте *српској превласти*. Забрањени су хисторијски државни називи, нпр. Хрватска и Босна. Самовољно су расписани порези и друга јавна подавања, који се силовито утјерују и без контроле троше већином у *Србији*.

Помоћу неограничене апсолутистичке силе настоји се из свијета макнути хрватска народна парламентарна репрезентација, премда је ова репрезентација – успркос разним прогонима и насиљу – била под водством Стјепана Радића бирана код свих досадашњих избора (28. студенога 1920., 18. ожујка 1923., 8. вељаче 1925. или рујна 1927.). Без обзира на душу хрватског народа и на његову јасно изражену вољу, настоји се репрезентација замијенити функционерима који су хрватском народу именовали по апсолутистичком краљу *Србије*.

На темељу измишљених окривљења и лажних исказа што их је изнудила полиција, затворен је предсједник народног заступ-

ства др. Владимир Мачек. Он је стављен пред изванредни суд, чије се расправе не објављују, те чије осуде падају без права на призив.

Хрватском је народу одузета свака могућност законите самоодбране, јер је укинута слобода штампе, одузето је право држања скупштине, забрањена је критика поступања владиних органа, уклоњена је неовисност судца, а основан је изванредни суд за политичке деликте...

Петрановић–Зечевић, стр. 317–308

ЗАГРЕБАЧКЕ ПУНКТАЦИЈЕ

Новембра 1932.

... У наставку рада Одбора Сељачко-демократске коалиције, након свестране измјене мишљења на састанку 5., 6. и 7. XI 1932., на којем су учествовали др Влатко Мачек из Загреба, као председник, др Душан Бошковић из Панчева, др Миле Будац из Загреба, прота Душан Кеџмановић из Бање Луке, Сава Н. Косановић из Плашког, др Хинко Кризман из Вараждина, Јосип Предавец из Дугог Села, др Јурај Шутеј из Сарајева, др Анте Трумбић из Сплита и Већеслав Вилдер из Загреба, сложили смо се потпуно у овим темељним закључцима:

- 1) Стојећи на принципу демократије, сматрамо народни суверенитет стожером сваке државне организације и народ сам јединим и искључивим извором сваког политичког ауторитета, сваке јавне власти.
- 2) Будући да је сељаштво као колективни појам носилац наше народне културе, економског живота, друштвене конструкције и моралне вриједности а сачињава још и огромну већину народа, стога сељаштво има да буде темељ организације нашег свеукупног живота.
- 3) Констатирамо чињеницу, да србијанска хегемонија, која се већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама с ове стране Дрине, Саве и Дунава, својом неспособношћу и помоћу насиља и неморалних метода, држећи у руци сву државну власт, дјелује деструктивно, уништавајући моралне вриједности за све наше напредне установе и тековине, материјалну имовину народа па и његов духовни мир. То стање је постигло врхунац под апсолутистичким режимом од 6. јануара 1929. год., који је, појачавши ту хегемонију, са свим њеним кобним посљедицама још докинуо грађанске и политичке слободе.

- 4) На темељу овако тешког искуства долазимо до неизбежног закључка да је, враћајући се на годину 1918, као изворну тачку, пријека потреба повести одлучну и што организованију борбу против те хегемоније с циљем да се она одстрани из свих наших крајева тако да се уклони одовуд свака власт и уплив те хегемоније са свим њеним представницима.
- 5) На тој претпоставци само може се приступити к новом уређењу државне заједнице која, не упуштајући се у овом часу у детаљно разрађивање те основе, имат ће за начелну подлогу мисао да та заједница, искључивши превласт једнога или више њених чланова над осталима, има бити једна асоцијација интереса, основана на слободној вољи њених чланова, тако да сваки члан у својој земљи као и сви удружени у заједничком сарађивању на пословима опћег интереса заједнице, који ће се споразумно утврдити, буду могли осигурати и посебне и скупне интересе те зајамчити напредак и процват моралног и материјалног живота народа српског, хрватског и народа словеначког. Посебни интереси језичких мањина потпуно ће се зајамчити.

ДЕКЛАРАЦИЈА ЉУБОМИРА ДАВИДОВИЋА

Фебруар 1933.

Драги пријатељу,

Упорно продужавање режима од 6. јануара, упркос и јавном расположењу и недаћама које је он нагомилао, довело је земљу до очајног стања. Од самог почетка, 6. јануара, режим диктатуре показао се не само неподношљиво насилан него – што је у данашњим тешким приликама још нарочито тешко пало – расипан, корумптиван и невиђено неспособан. Његови закони разорили су управу, његове реформе дотукле привреду, његова финансијска политика с порезима и таксама без краја исцрпила је последње изворе.

Стрмоглави ток у свима пословима настао је нарочито од Октроисаног устава, изборног закона и по њему извршених избора за Народну скупштину. Режим од 6. јануара обзнањен је био као привремен. Октроисани устав од 3. септембра 1931. открио је смер да се он устали као трајан. Земља је осетила да се, и поред већ доказаног злог искуства и свих недаћа, не апелује на вољу и широка плећа народа, који је једини у стању да тешкоће савлађује – и снагом, и вером и стрпљењем – кад је то он који свој посао ради, надгледа и одлучује. Народу је раније тешко било да гледа режим који рукује његовом судбином самовласно. Али му је сад још теже пало да слуша како се тај режим у самозваној Народној скупштини благосиља у име његово, а од стране људи које он ничим није овластио да то чине. Уз погоршања материјална, лажни парламентарни режим донео је дубока морална растројства и незадовољства...

Та лаж погоршала је расположење у свима крајевима земље. Код народа у Србији, привидна уставност, подсећајући на најмучнија времена из прошлости, узбудила је грађанску савест у

којој се већ стекло било уверење да су такви покушаји владања неповратно онемогућени. Народ у хрватским и осталим крајевима, који се раније с разлогом жалио да му централизам ускраћује право да сам управља својим пословима, доживео је сада да му диктатура, опет из Београда, забрањује и саму слободу мишљења. Умножавајући на тим странама незадовољства која су већ од уједињења изазивана погрешкама у којима су људи из свих крајева земље имали удела, режим од 6. јануара учинио је да се та незадовољства усредсреде сад против Београда и Србијанаца уопште. И данас се у застрањености тих покрајинских држања против Београда читаво зло набацује хегемонији Србијанаца, што ће рећи превласти и обести једног народа који никоме и никада до данас није био познат – па чак ни непријатељу у рату, као отимач и насилник. Упропашћујући једну по једну тековину тога народа, који је читав један век провео у борби за слободе, реакцијама му сада срамоти и само добро име. А с том љагом коју режим од 6. јануара навлачи у земљи и у иностранству на име Србије, он почиње да сеје сумњу у здраве темеље читаве државне заједнице. Пут за извођење земље из толиких недаћа данас нам указује не само наша демократска уверења него и сама лекција догађаја. Оволике тешкоће колике су данас пред нама могу се савладати само коренитом променом стања. Да народ за стварање бољег подметне своја леђа с вољом и вером, он треба да буде убеђен да та његова воља не може више бити насилљем угушивања и фалсификовања, и да оно што тешком муком и самопрегорењем привреди не може бити сутра опет самовољом упропашћено.

Једини могући систем јесте: доследна и искрена парламентарна владавина, као нашим приликама најподеснија примена народне суверености. Из искуства наших и туђих, и из потреба новог времена, могу и треба да дођу реформе система: али суштина – што потпунија владавина народне воље – мора бити идеја водиља сваке реформе.

Од прекида с данашњим стањем до успостављења новог уставног поретка, који ће дати на слободним изборима изабрана конституанта, неминован је један прелазан режим. Тај прекид с данашњим стањем, коренит и потпун, искључује извођење пре-

лазног режима у оквиру Октроисаног устава од 1931, са Скупштином и Сенатом, који изгледа произилазе, и с групама и личностима које су се за данашње стање zaloжиле.

За успех прелазног режима потребно је да у његовом извођењу учествују равном мером све групе задружне у блоку опозиције, и да оне уз пуну одговорност приме пуну власт. Прелазни режим може трајати само онолико колико је потребно за остварење његовог задатка: да се заведе нови уставни поредак.

Први посао прелазног стања мора бити: борба са неиздрживим економским и финансијским невољама које оставља данашњи режим. Настављајући разговоре започете већ одмах после 6. јануара, групе које сарађују у том прелазном стању треба да израде основне линије нацрта новог уставног поретка. И кад се у помиреном стању духова распишу избори, те групе, сагласне у тим основним линијама, треба да изађу споразумне пред народ на биралиште и пред Конституанту.

Нови устав треба да ујемчи нормално политичко стање да би се народ, умирен и успокојен, сав могао предати послу привредном и културном.

Убеђени да једино такав уставни поредак који одговара реалним снагама које у народу постоје може трајати и осигурати правилан ток државног и народног живота, ми демократи почели смо се залагати за реформе унутрашњег уређења већ одмах по изгласању Видовданског устава. Прилагођавајући наша гледишта необилазним стварним нужностима, ми и у овом тренутку у еволуцији наших гледања чинимо овај корак.

Разлози демократије као и разлози целисходне управе захтевају широкогрудност и изведену самоуправу у великим областима које су у природним, саобраћајним и економским условима и са живљењем социјалним упућене на тешњу сарадњу. Сваком таквом крају, социјално особно израженом а економски развијеном, самоуправа треба да оствари пуно народно самоуправљање (selfgovernment), у кругу његових непосредних дневних интереса, на самом терену његове привредне делатности, са избором службеника, меревањем терета и контролом издатака у том кругу послова. У данашњим невољама битни услови за умирење и

међусобно поверење за такво уређење у коме ће једни грађани што мање гледати у зубе другима.

Та самоуправа, општа и једнака, треба да задовољи углавном материјалне услове у новом уређењу: она треба да зајамчи народу самостално-аутономно пословање и газдовање у обласној заједници. Да се ти услови задовоље, потребно је државу поделити на, рецимо, 7, 8 или 9 таквих у истину самоуправних јединица.

По сили нашег подвојеног живота у прошлости, нарочито по сили грешења у садашњости, развила су се осећања потребе и за шира самовладања, шира и просторно и садржајно. Ту су сад у питању задовољења погодаба за слободан развој културно-историјских посебности Срба, Хрвата и Словенаца. Према томе мерилу повлачени, ти шири оквири треба, повезујући по две или три самоуправне области, да заокруже велике заједнице око великих национално-културних центара у Београду, Загребу и Љубљани, и између тих заједница још и једну четврту, у прелазној зони српско-хрватској, у којој се нераздељиво укрштају племена, вере и културни утицаји. Ова четврта заједница позвана је да врши двоструко благотворну улогу у решавању нашег националног проблема. Она прво отклања опасност одсечног и грубог територијалног разграничења између Срба и Хрвата. Друго, спречавајући организовање на искључиво племенској основи у Београду и Загребу, она и читавом државном устројству одузима племенску искључивост. На тај начин оваквом поделом највиших јединица, разлика у поређењу с дуализмом не појављује се само као разлика у броју него и у принципу. Обим оваквих највиших јединица њихов састав и драгоцени морални и материјални интереси које они постављају, опредељују већ сами собом и поделу надлежности као и правни однос између тих јединица (највиших) и самоуправних области, с једне стране, и државне заједнице, с друге стране. Јасно је већ по томе да ново уређење земље мора бити по обрасцу сложених државних организација. Али да тај механизам ради како ваља, он треба да с тим бољом вољом и сарадњом у аутономним јединицама оствари исто тако и бољу вољно здружену снагу народну у целини државној. Зато се мора искључити

уређење које би склопом тих саставних јединица или њиховим правним установама већ унапред било противно идеји духовне солидарности због које су Срби, Хрвати и Словенци створили једну државу...

Сложена држава уопште представљала би у половини земље велику новину, и није чудо што народу у Србији није лако загрејати се за ову или сличну реформу. Такво што, прво, не одговара простоти и јасноћи државног склопа у који се кроз читав један век уживљавао реални и рационални дух сељачког народа у Србији, који је стварао сам своју државу. Затим, тај сложени однос јединица у заједници изазива страховање од међусобних спорова. Бојазан је да у таквом механизму не буде више кочница него мотора.

Од почетка, и данас још увек и поред свих тешкоћа на које наилазимо, ми у споразуму блока опозиције гледамо једину дораслу снагу свима проблемима који су пред нама, и настојаћемо и даље упорно и с вером да тај блок оствари резултате које народ од њега очекује.

У народу се већ јављају нестрпљења, умор, и овде-онде, уз гнев на злу судбину, и готовост за примање најгорих решења само ако она, ма и привидно, треба да прекине друге расправе. У таквим безнадежним расположењима чују се изјашњавања, на пример, за тријализам и друга искључива племенска решења истог рода, која у суштини не решавају ниједан од најтежих данашњих проблема, па чак ни сам тај сентиментални племенски проблем, пошто ни те племенске јединице, ма како биле ограничене, не би могле бити племенски једноставне. Из рђавих расположења потичу и тежње у неким крајевима за неодмерена издвајања, преко стварних потреба једног здравог управног и финансијског аутономног живота...

Тешко стање у свету, свуда око нас, с толиким неизвесностима политичким, економским и социјалним, отежава и нашу бригу о нама самима. У тој општој несрећености, ми не бисмо били у стању створити што добро, па чак ни избећи од горега још од расула, како не бисмо умели довести у склад све посебне задатке племенске, покрајинске и партијске који су сви у суштини нераздељиво повезани са заједничким задацима заједнице.

Нов поредак политички: са народним суверенитетом у вођењу државе, и аутономним животом саставних јединица; нов економски поредак: с планом за рационалнију производњу срачунати на стварне потребе размене у земљи и са иностранством; са што широм применом задружних начела; и подешен да осигура равнотежу социјалну, нов целокупни начин нашег државног и друштвеног живота, размером правим могућностима једне сељачке земље. Све су то захтеви који су се стекли одједном.

Петрановић–Зечевић, 327–331

ПРЕДСТАВНИШТВА НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ, ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ, ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ СТРАНКЕ ОСУЂУЈУ РЕЖИМ

Београд, 23. априла 1933.

Пред Државним судом за заштиту државе у току је кривични поступак против др Владимира Мачека због резолуције Сељачко-демократске коалиције од 7. новембра 1932. г.

Представници Радикалне, Демократске и Земљорадничке странке протестују против овог политичког прогона који је једно ново насиље у низу насиља што их овај ненародни режим врши над целим народом.

Извођењем др В. Мачека, вође и представника Хрвата, на оптуженичку клупу, овај режим хоће да створи још већи јаз између Срба Хрвата и у исто време отежава решавање свих оних проблема народног и државног живота који се морају решавати споразумом и слободном вољом народа.

Решавати ово питање путем кривичних прогона значи применити она средства која су се у историји увек показала као кобна, и која су у противности с најлепшим традицијама нашег народа.

Представници Радикалне, Демократске и Земљорадничке странке осуђују прогоњење слободног изражавања мишљења о начину на који Хрвати гледају на свој положај и развој у држави, држави која мора бити основана на слободи, једнакости и равноправности.

Оваквим својим поступком режим погађа битне интересе државе и угрожава будућност народа.

ПРОТЕСТ ВОЂСТВА САМОСТАЛНЕ ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНКЕ ПРОТИВ ТЕКСТА СПОРАЗУМА ИЗМЕЋУ БЕОГРАДСКЕ УДРУЖЕНЕ ОПОЗИЦИЈЕ И ЗАГРЕБАЧКЕ СЕЉАЧКО-ДЕМОКРАТСКЕ КОАЛИЦИЈЕ

Београд, 11. октобра 1937.

Легитимно вођство бивше Самосталне демократске странке, стојећи на становишту потребе братског споразума Срба и Хрвата, протестује у име самосталних демократа из целе земље против текста споразума утврђеног између београдске УО и бивше С. Д. К. и осуђује га из следећих разлога:

- 1) Протестујемо против основне грешке овога споразума, јер из објављеног текста и његове форме излази да се споразум не прави између Хрвата и Срба, већ између Хрвата и такозваних Срба пречана, с једне стране, и Србијанаца, с друге преговарачке стране, под прећутном, али нетачном претпоставком да су Србијанци узурпирали власт у овој држави на рачун осталих покрајина.

За нас је овде јасна паклена тенденција извесних несрпских кругова да се *Српство поцепан на два дела омеђена нашим трима великим рекама*. Хрватско питање у својој суштини овим текстом не само да није решено, већ није ни додирнуто, пошто се нигде не истичу његови специфични захтеви, а ствара се једно ново непотребно и досад непознато питање такозваних Срба пречана.

Жалимо што су србијански преговарачи овоме лукавству невешто насели, а са индигнацијом протестујемо што је самозвано загребачко вођство бивше СДС омогућило ову подвалу Српству и задао овај тешки ударац Југославенству, а Србе хтело за сву будућност да подели на такозване пречане и Србијанце.

- 2) Протестујемо и осуђујемо демагошко декламаторство из тачке 3 текста тога споразума, где се говори о начелима на-

родне владавине и моли да се она дарује исто онако као што је дарован и Устав, чије се укидање тражи у тачки 1 тог истог текста, баш због тога што је дарован. Ми добро знамо како се до народне владавине долази, исто тако као што знају и потписници тога споразума, којима мора бити јасно да је брига за то народно добро у бољим рукама но што су њихове, те кад своје руке нису у стању да употребе на други начин, пружају их, да им се удели.

- 3) Протестујемо против захтева процедуре путем државних удара, свесни тога да они, били одоздо или одозго, доводе до бескрајних трзавица у држави и воде у опасне авантуре које омогућавају лов у мутној води, што се, изгледа, овим споразумом углавном и хтело. *Стога осуђујемо с огорчењем предлоге о укидању Устава од 3. септембра 1931. године као уопште све предлоге и сугестије које иду за државним ударом, јер нико ме у овој држави не признајемо да би био на такве поступке овлашћен и позван.*
- 4) Исто тако протестујемо што се ни из једног ретка овог текста споразума не види на који би се начин имало решити хрватско питање, *јер Хрвати нигде одређено не кажу чиме би се задовољили, нити Срби на шта би пристали.* Са таквом неизвесношћу жели се дати у руке онима за које се не зна шта хоће и какве опасне жеље крију у дубини својих душа – најопаснији политички инструменат, то јест Уставотворна скупштина, која никад и нигде није постала на овако олак начин, како се то овим кабинетским споразумом предвиђа.

Наш је протест утолико енергичнији што се у томе споразуму ниједном речју не спомиње статус наше војске, нити наших државних граница.

- 1) Осуђујемо принцип трију народа с три суверенитета, јер то у пракси значи разбијање државне целине и остварење планова наших спољних непријатеља, који већ годинама насућу на наше народно и државно јединство. Закључени споразум сматрамо највећом политичком погрешком коју су наше странке саговорнице у жељи за освајањем власти учиниле од 1918. године до данас.

А кад бисмо се заиста могли вратити на 1918. годину, ми бисмо се опет свом снагом zaloжили за стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца у најдубљем уверењу да се наш народ само у заједничкој држави може успешно и слободно развијати. Другим рецима, морали бисмо се вратити и на 1. децембар 1918. године.

- 2) Остајући доследни политици народног и државног јединства, изјављујемо да ћемо се отворено и без икакве резерве борити противу његових рушилаца, уверени да загребачко самозвано вођство није никад ни имало легитимацију да у име наше странке ради на рушењу наше заједничке државе, како ће се то и на првим слободним изборима показати.

Петрановић–Зечевић, 375–376

СПОРАЗУМ У ФАРКАШИЋУ

8. октобра 1937.

Народна радикална странка, Демократска странка, и Земљорадничка странка, и Хрватска сељачка странка, и Самостална демократска странка удружена у Сељачко-демократску коалицију, утврдиле су следећи споразум:

I Стојећи на принципу демократије, сматрамо народни суверенитет стожером сваке државне организације, и народ извором сваке државне власти.

II Устав од 28. јуна 1921. донет је без Хрвата. Устав од 3. септембра 1931. нема моралне вредности јер је у противности са основним демократским начелима, а донет је не само без Хрвата и против Хрвата него и без Срба и против Срба. Влада која се темељи на једнострано донетом Уставу, и која се ослања на један тобожњи парламент, нема никаквог ауторитета ни међу Хрватима ни међу Србима.

III Сагласни смо да је неопходно да се уведе нов уставни поредак који би био заснован на начелима народне владавине, а остварио би се као заједничко дело Срба, Хрвата и Словенаца.

IV Наше странке, свесне да заступају и српски народ и хрватски народ, стоје на становишту да је настао крајњи час да се једном заувек прекине са свима недемократским системима и режимима; и да се омогући и Хрватима, и Србима, и Словенцима да споразумно организују своју државну заједницу, на подједнако задовољство и Срба, и Хрвата, и Словенаца.

V Једини исправни пут ка томе циљу јесте да на државну управу дође једна народна влада састављена од представника свих политичких странака које стварно имају корена у народу. Оваква влада, у заједници с круном, имала би на дан ступања на управу:

1. Да прогласи привремени основни закон Југославије којим се у исто време укида Устав од 3. септембра 1931. Овај основни закон садржаће битне принципе државе који су ван спора, и

важиће до ступања на снагу новог Устава. У основни закон биће унете следеће одредбе: да је Југославија наследна, уставна и парламентарна монархија; да у Југославији влада краљ Петар II из династије Карађорђевићеве; да до пунолетства краљева краљевску власт врши Намесништво; да су грађанске и политичке слободе заштићене, и да је ујемчен парламентарни систем владавине; и да ће Уставотворна скупштина донети Устав одлуком такве већине у којој ће бити већина Срба, већина Хрвата и већина Словенаца народних посланика Уставотворне скупштине.

2. Да истог дана прогласи правичан и демократски изборни ред и распише изборе за Уставотворну скупштину. Влада мора остварити све гаранције да ће избори за Уставотворну скупштину бити спроведени слободно како би права народна воља дошла до пуног изражаја.

Влада ће бити одговорна пред Уставотворном скупштином по начелима парламентаризма.

VI Наведене странке, у духу ове сагласности, стварају један блок ради заједничке борбе за остварење и спровођење политичког и државног програма садржаног у овом споразуму.

Загреб–Београд, 8. октобра 1937.

Др. ВЛАТКО МАЧЕК с. р.
АДАМ ПРИБИЧЕВИЋ с. р.

АЦА СТАНОЈЕВИЋ с. р.
ЉУБА ДАВИДОВИЋ с. р.
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, с. р.

САОПШТЕЊЕ СА САСТАНКА ПРЕДСТАВНИКА БЛОКА НАРОДНОГ СПОРАЗУМА

Београд, 15. августа 1938.

Стојећи неодступно на начелу демократије и народног суверенитета, представници Блока народног споразума поздрављају акт од 8. октобра 1937. год. као историјско дело које ствара ново доба у односима између Срба и Хрвата. Овај споразум, донесен слободном вољом Срба и Хрвата, обезбеђује у пуној мери грађанске и политичке слободе и систем парламентарне владавине, као и то да се ново државно уређење у Уставотворној скупштини не може донети без сагласности већине Срба, већине Хрвата и већине Словенаца.

Развој догађаја код нас и око нас у свету даје нам за право и потврђује неопходност овог споразума.

Држава Срба, Хрвата и Словенаца створена је сопственим снагама и жртвама, уз помоћ великих западних демократија, и на основу принципа који су проглашени за коначни циљ светског рата – слободе, демократије и социјалне правде, и то на основу права народног самоодређења.

Према томе, имао је бити народни суверенитет извором државне организације и сваке јавне власти.

То, међутим, до данас није остварено, него се поступало против тих темељних демократских принципа. За то су доказ досадашњи основни закони, од којих је први, Устав од 1921. год., донет без Хрвата, а други, Устав од 1931. год., донет и без Хрвата и без Срба, како је то утврђено у акту Народног споразума од 8. октобра 1937. године.

Штавише, у Уставу од 3. септембра 1931. године отворено је наглашено да влада не сноси никакву одговорност пред Народним представништвом.

У борби народа против наметнуте и неодговорне владавине променило се од 6. јануара 1929. год. неколико режима, и то само

у сврху измене метода принципа апсолутистичке владавине, који је, међутим, остао кроз читаво време непромењен.

Тако је дошла пре три године на државну управу влада којој је на челу др Милан Стојадиновић. Та влада је у својим првим декларацијама објавила да је постављена ради ликвидације апсолутизма, ради прелаза на демократски режим, као и ради стварања предуслова за споразум с хрватским народом.

Од свих обећања није се остварило ништа.

За своје оправдање властодршци су поставили тврдњу да српски народ тобоже неће споразум с хрватским народом.

Кад су ипак све стране које представљају српски народ, уза све запреке власти, склопиле споразум од 8. октобра 1937. године, који је и са стране Хрвата ван дискусије ставио монархију и династију, требало је очекивати да ће властодршци једва дочекати такав народни споразум. Уместо тога видимо да се влада поставила на чело свих оних који су себи узели за задаћу да што дуже подржавају диктаторски насилнички режим од 6. јануара 1929. године, који је потпуно отео личну слободу човека, слободу говора и збора, слободу штампе и сва друга темељна права човека и народа, и који је увео беспримерну финансијску пљачку и расипање народне имовине без контроле, како је то већ изнесено у изјавама вође хрватског народа и шефова Удружене опозиције.

У оваквом стању живе и под оваквом владавином трпе и Хрвати и Срби данас кад су прилике око нас и у целом свету такве да могу променити постојећи поредак у Европи и да сваки час може избити један такав међународни сукоб који свима непосредно прети.

У таквом сукобу посве је јасно да догађаји неће оставити никога по страни, па ни нас.

Сви мали народи имају и имаће да бране свој опстанак и своју слободу. И зато је опасност да нас ти догађаји не затекну у овом стању нерешених односа између Срба и Хрвата, јер држава неће располагати снагом која јој је потребна. Једино у народном режиму и једино у сложном залагању и Срба и Хрвата држава може наћи и моралну, и политичку, и војну снагу, довољно да одоли искушењима која одасвуд наваљују.

Српски народ је кроз векове доказао да зна бранити свој опстанак и своју слободу, против свакога, па и против оних који су га хтели истребити, те је многе стране своје историје испунио беспримерним жртвама. Хрватски народ знао је у столетњим борбама очувати своју народну и политичку индивидуалност и одбранити се од свих покушаја уништења, ропства или подређености, те је преко тринаест векова знао очувати и свој политички териториј и свој народни утицај на мору.

Кад су ова два народа сваки за себе у разним временима и у неједнакој борби показали толико животне снаге, јасно је да они заједно могу имати довољно снаге да у сваком случају против свакога бране и одбране своју слободу и самосталност.

Потребно је стога да се одстране све запреке које спречавају слободну организацију народа, у слози, у једној уређеној и задовољној државној заједници.

И зато позивамо све Србе и Хрвате да збију своје редове, те да се једном одлучном, истрајном и непоколебљивом борбом уклони ова ненародна и наметнута владавина. Том борбом противу свих сметњи и запрека доказаћемо свим противницима Народног споразума праву истинску вољу Срба и Хрвата да, одстранивши наметнути Устав од 3. септембра 1931. године, у слободно изабраној Уставотворној скупштини својом заједничком вољом остваре потпуни народни споразум.

Само заједничка воља и пука солидарност и Срба и Хрвата јемства су боље будућности наше државне заједнице.

Оверавају:

Др. Владко Мачек с. г.
Др. Милан Костић с. р.

А. М. Станојевић с. р.
Љуб. М. Давидовић с. р.
Јов. М. Јовановић с. р.

МЕМОРАНДУМ СИТОН-ВОТСОНА

1936.

Претходна напомена

(Сљедећи меморандум је резултат импресија сакупљених у Југославији приликом једне кратке посјете, која је била претрпана састанцима. За вријеме мог боравка у Југославији имао сам разговоре политичког карактера са регентима, предсједником владе, министром унутрашњих дјела, двојицом других министара, предсједницима Српске и Југославенске академије, секретаром Српске матице, водећим професорима од три универзитета, надбискупом загребачким, пет-шест бивших министара, градским начелницима бившим и садашњим, загребачким баном и с другим официјелним личностима, неколико бивших диплома, пословним људима, журналистима и умјетницима. Вратио сам се у Југославију послвије одсуства од седам година, и то по хитним опетованим позивима и жељама мојих пријатеља из сасвим различитих политичких група, а пријем је био опћенито врло срдчан и пријатељски, добио сам многа повјерљива обавјештења врло интимног карактера, те сам присиљен да то споменем одмах у почетку, као што је само по себи знак промијењене атмосфере.)

I.

Кроз неколико посљедњих мјесеци атмосфера је била сношљивија него икад раније кроз осамнаест поратних година. У Београду нема више никаквих покушаја да се нијече постојање горућег хрватског питања, те да је српска политика према Хрватима банкротирала, и да је брз споразум хитно потребан колико из разлога унутарње толико исто из разлога вањске политике. Један врло паметан и угледан Србин рекао ми је, као једну илустрацију о банкротству диктатуре: „Што највише изненађује код диктатуре јест то да се краљ Александар надао да ће сломити пасивну резистенцију Хрвата, а резултат је био да су они постали јачи и

сложенији него икад раније. Он се исто тако надао да ће ојачати српски елеменат у држави, а резултат је био потпуно расуло српског политичког и партијског живота до те мјере да му се не може наћи примјер у новијој српској хисторији.” По мом мишљењу, ово је суђење сасвим тачно, и кад сам то приповиједао неколицини истакнутих особа, сви су се без разлике сложили да је томе тако.

На свим странама, од лијева надесно, отворено се признаје:

- 1) Хрвати су апсолутно сложни те су сви за доктора Мачека. (У разговору предсједник владе др Стојадиновић рекао је из властите побуде да их има 90%. Сасвим озбиљне особе кажу да то иде и до 95%, па и до 98%). Ја особно нисам могао да нађем трага никоме међу грађанством у Загребу, као и у провинцијским градовима Хрватске и Далмације, ко данас не би примао Мачеков програм.
- 2) Да он данас апсолутно држи у власти покрет (који је покрет, а није странка) и може да држи у шаху оба екстрема љевичаре комунисте) и десничаре (франковце à ла Павелић), али ако се ништа не догоди кроз идућих шест мјесеци, или ако преговори дефинитивно пропадну и он буде компромитиран, слиједит ће политички каос и моћи ће врло лако београдска влада рачунати са сасвим новим ђудима чија су различита имена можда сада сасвим непозната и које ће заузети много радикалнији и неумјеренији став. (У разговору са многим угледним људима у земљи, ја сам им предложио ову теорију у форми питања, питајући није ли то лакоумно претјеривање, било ми је одговорено напротив, да је то сасвим тачно.)
- 3) Да ово неријешено питање бива погоршано дугим периодом економске кризе и неваљаном администрацијом, те да дјелује чак и на досад најбоље уређену установу у Југославији, а то је војска, те ће јако ослабити њену офанзивну снагу у случају рата.

Данас је опћепризнато као доказано да је диктатура краља Александра банкротирала још прије његове смрти, те да је он потпуно увиђао (то је мени било потврђено од више особа које су имале блиских веза са њиме) и већ тражио пут за одступницу и промјену правца.

Садашњи је режим диктатура без диктатора. Они који су на власти налазе се пред проблемом како да ликвидирају режим 1929–1934. а да тиме јавно не покажу да бацају цијело дјело по којног краља (а с тиме и легалну базу на којој почива регенство).

Сасвим је сигурно да први регент сасвим одбија ауторитативни или фашистички систем и искрено жели повратак нормалном парламентарном режиму. Он је можда наклоњен да претјерује опасност од комунизма, али му је јасно да што дуже траје нутарња несрећеност, то реалније постају такве опасности. Други је регент мање либералан, опрезнији и ускогруднији Србин, признаје нужност попуштања, али изгледа да се не слаже у погледу ширине попуштања и у погледу етапа кроз које би се концесије давале, док трећи регент, који није човјек одлучног карактера, и који је случајно сам Хрват, признаје нужност попуштања према Хрватима.

Рекапитулирам: проблем пред којим се налази Југославија троструке је нарави – уставни, национални и економски.

- 1) Како се може претворити једна опасно претјерано централизирана држава у слободну федерацију и задржати јединство у свим најважнијим стварима државним, па тако успоставити парламентарне слобостине, тј. слободу ријечи, слободу удруживања, слободу штампе и избора, а при (томе) избјећи повратак великом броју малих странака са тенденцијама цјепкања.
- 2) Измирити нарочито Хрвате као и остале пречане осигуравајући свима минимум самоуправе, равноправности у држави са Србима из Србије и једнаке могућности напредовања у државној служби.
- 3) Успоставити економски напредак, особито међу сељачким масама, тј. подигнути цијене, па тако и куповну моћ, довршити праведно аграрну реформу (не мање мањинама него самим Југославенима) и развити стваран програм социјалне реформе (здравље, стамбене прилике итд.) који би уједно одвратио пажњу од националистичких ружакања и отупио привлачност комунистичке теорије.

II.

1. Династичко питање више није пријепорно, јер је др Мачек напустио стари захтјев, који је онерасположио бројне Србе против његовом претходнику Радићу, а то је било да је положај династије Карађорђевића прво питање које Конституанта треба да рјешава. Чињеница да ће носилац круне бити малољетан до 1941. године олакшала му је да попусти у овом питању.

С друге стране, извјесан број Срба настоји да изабљује династију у сврху да спријечи споразум – истичући да није могуће мијењати устав док је краљ малољетан. Ово је или опасно наивно, или смишљено измотавање, јер је јасно да момак од 18 година, кад постигне пунољетност, неће бити у стању да ријешити тако тежак проблем, па стога приговори против одлагања споразума само добивају на тежини, тим више што је споразум одавна већ пријекто нужан. Познато је да има извјестан број Срба који бране тезу одлагања, али они се налазе у главном међу присташама г. Јевтића и генерала Живковића, који немају подршке у народу, па је због тога једина тактика за државнике који желе споразум да о њима не воде рачуна („passer outre”).

2. Први и главни захтјев др Мачека јест прихватање принципа федерације, а то више није запрека између Београда и Загреба, јер је у теорији већ прихваћено (на страну појединости) у свим недавним разговорима између водства Хрватске сељачке странке и делегата ове и оне српске странке. Све је питање тумачења и ступња. То обухвата а) дефиницију што су то „заједнички послови” који треба да остану у компетенцији централног парламента у Београду, б) примање извјесног броја самоуправних федералних јединица, ц) раздиоба буџета удвоје: заједнички и аутономни – и утврђење једне скале или пропорције између њих. (Овдје постоји прецедент у споразуму од 1867. који је склопљен између Аустрије и Угарске те између Угарске и Хрватске – нагодбом од 1868. – види 1868. пар. 121 и 1889. пар. 1) Ова пропорција треба свакако да буде израђена између финансијских и уставних стручњака.

Обе су стране већ споразумне да би заједнички послови били сљедећи:

спољни послови (са дипломатским и конзуларним представништвом),

војска,

финанције, пошта, радио, царине, темељни закони и трговачко законодавство, мјере и утези, итд.

Прије неколико година била је тенденција од стране др Мачека да тражи засебну хрватску војску – а то је питање на које ниједан Србин, а нарочито српски генерал или високи официр, не би пристао ни под коју цијену. Изгледа да је др Мачек ово питање напустио, јер је, изгледа, свјестан тога да војска, како је сада састављена, не би била вољна да концедира чак ни разликовање између редовне војске и територијалне милиције, слично оному што је постојало између редовне војске и домобранства у старој Угарској (са Хрватском).

С друге стране, др Мачек остаје при томе и даје важност да се уведе пракса која је постојала у старој аустроугарској војсци, а та је била да је свако издржавао своју војну дужност на територијалној бази, Хрвати су служили у Хрватској, Словаци у Словачкој, Штајерци у Штајерској, итд. Он приговара методама које је увео краљ Александар, а по којима Словенци и Хрвати морају да уже у Македонији, Албанци и Македонци у Загребу, Мађари у Босни, итд. Ово изгледа да би могло нослужити као основа за праведан споразум, тако да се не би ослабило битно јединство војске, у којој главна команда и Генерални штаб неће допустити концесије.

Што се тиче а) и б) моји разговори са др Мачеком, др Трумбићем и другим дају ми повода да дођем до закључка да не би било тешкоћа да се постигне споразум, те да је питање под а) углавном питање стручњака да га они ријеше.

Као гаранција онима који се боје да ће кроз федеративни систем ослабити битна државна управа, могла би се новом уставу додати клаузула да питања која нису изричито урамљена у компетенцију локалних влада остају док се другачије не одреди у компетенцији централног парламента.

1. Усвојивши федерацију у принципу, питање броја федералних јединица још увијек представља велике потешкоће. Оп-

ћенито говорећи, Загреб тражи седам јединица (од запада к истоку, Словенија, Хрватска-Далмација, Босна-Херцеговина, Србија, Војводина, Македонија и Црна Гора), док је Београд вољан да прими само прве четири, а при томе Босну још тешка срца. Могуће је да би др Мачек пристао да одустане од посљедње двије зато што се то Хрвата и Словенаца тиче само индиректно, те да су територији о којима се ради прије рата били саставни дио предратних независних Краљевина. Он би се, међутим, ипак сматрао обвезним да тражи од Београда – ако би Београд одлучивао о Македонији и Црној Гори – да се обвеже да ће тим дијеловима дати неку административну аутономију у оквиру српске федералне јединице.

(У вези с тиме корисно је да се цитира промишљено гледиште професора Слободана Јовановића, предсједника Српске академије, који је најистакнутији ауторитет у погледу српског уставног права и историје, а који каже да се задовољавајуће рјешење проблема пред којим се налази југославенска држава не може постићи нити на чисто централистичкој нити на чисто федералистичкој бази, те да ће у извјесним правцима нека средња форма бити потребна. Замјеркама да би то могло довести до непотребних тешкоћа и компликација, одговор је био да је проблем пред којим се налазимо врло сложен, и да неће постати једноставнији ако се не буде водило рачуна о далекосежним разликама у развоју, географији и националном карактеру између појединих историјских покрајина од којих се састоји Југославија.) Нико не би покушао нијекати да постоји седам (или осам, ако се Далмација призна као засебна јединица, што би се можда могло оправдано истицати) јасно одређених историјских индивидуалности, свака са својом властитом традицијом и потребама.

Па док има наде да би др Мачек могао одустати од захтјева да се направи седам јединица, нема скоро никакве могућности да би он могао примити мање од пет јединица. Другим ријечима, спор је сведен на пету јединицу, Војводину, са којом Београд тражи да одлучује исто тако апсолутно као и са Македонијом и Црном Гором. Београд то оправдава двама разлозима, прво што је већина славенског пучанства српске народности и друго што им изгле-

да да би то било опасно с обзиром на присутност јаких мањина мађарских и њемачких.

Др Мачек не тражи уједињење Војводине са Хрватском јединицом (као што су то неки екстремни Хрвати тражили прије неколико година), него само њену аутономију. Он је спреман да се лојално приклони одлукама становника, ако би се то могло извести помоћу гарантираног плебисцита или другим начинима слободног гласовања, па ако би се пучанство изјаснило за Србију, он би сматрао то питање ријешеним. На приговоре у погледу мањина он има два одговора. 1) Он мисли да се симпатије Нијемаца и Мађара могу придобити путем праве демократије (ово више него оправдава чињеница да сада постоји уска сурадња између српских аутономиста у Војводини и признатих вођа Нијемаца и Мађара). 2) Он би био спреман да пристане да се Сријем, а можда и два славонска котара припоје војвођанској федералној јединици да би тиме дефинитивно осигурао славенску већину против сваке друге комбинације. С друге стране, он није никако приправан да се одрекне Сријема у корист српске јединице, ако је у њу већ укључена Војводина (изузетак чине град и предграђа Земунa, који су већ постали предграђе Београда, те укључује један велики аеродром).

Нашао сам код српске опозиције, па чак и код мојих демократских пријатеља – који су иначе присташе теорије самоодређења – жустрих приговора идејама др Мачека у погледу Војводине. Али кад сам им објаснио да др Мачек не тражи више Војводину за Хрватску (у ком бих случају и ја био 100% на српској страни) и да само тражи да Војводина одлучи сама о себи, они су зашутјели – са шутњом не из увјерења него зато што нису знали што да одговоре. Ја сам остао са дубоким увјерењем да су Србијанци свјесни тога да аутономистички покрет у Војводини укључује најмање 90% војвођанских Срба, а осим тога, да га подупиру словачке, русинске, њемачке и мађарске мањине.

У случају Војводине, још више него у случају других пречана, покретна снага није само национални осјећај и жеља да воде сами своје послове умјесто да буду преплављени хордом неспособних и неспремних чиновника из саме Србије, него је покретна снага жеља да прекину досадашњи систем по којем су најбогатији дије-

лови Југославије (велика житница Банат и Бачка) кроз осамнаест година били немилосрдно експлоатисани и до краја исцијеђени у корист претјерано изграђиване пријестолнице и у корист натражних дијелова саме Србије. Вођа аутономиста др. Бошковић саставио је статистику у погледу броја пучанства и доприноса који се убире у Војводини и онога у самој Србији, а бројке боду очи а цепови зебу.

Осим питања принципа, има и један други разлог из којег др Мачек не може да попусти у свом питању. Тај разлог није био за мене нов, али ме је импресионирао искреност с којом га је он изнио. Често се заборавља да др Мачек није само вођа Хрватске сељачке странке, него је он вођа коалиције у којој има и 25% српских демократа из Хрватске-Славоније (пристаоце покојног Светозара Прибићевића и његови колеге, Будисављевић, Вилдер, Косановић у уској сурадњи са Србима из Војводине). Кад би он напустио Србе из Војводине, он би аутоматски прекинуо солидност свог властитог фронта у Хрватској-Славонији, Далмацији и Босни. Он им је сам дао снажну предоцбу своје дилеме цитирајући примједбе једног истакнутог војвођанског Србина, који је раније био централистичког увјерења, а онда је прешао у аутономисте. Срби из Србије натјерали су нас у опозицију експлоатирањем и издали су нашу ствар. Ако нас сада и Загреб изда (мисли др Мачек и његов покрет), ми не ћемо имати другог избора него да се окренемо на траг у Будимпешту.

Из изложеног слиједи да би идеални компромис био: а) стварање пет федералних јединица (1. Словенија, 2. Хрватска-Далмација, 3. Босна-Херцеговина, 4. Војводина, 5. Србија, у којој би биле аутономне јужне Србије и Црна Гора). Међутим претпоставља се да би Сријем и дио Славоније био одијељен од Хрватске и приклоњен Војводини, а да би Дубровник, који је сада дио зетске бановине, и који је врло незадовољан експлоатацијом и управом на Цетињу, био поновно враћен Далмацији. Кад би се и постигао овај споразум, остало би још: 1. да се одреди компетенција централне и локалне власти, 2. да се нађу уставне гаранције да ће се нови систем провести и да се у њега неће дирати. Први проблем изгледа да је ствар уставних стручњака. Други је проблем много деликатније природе, а из моја три разговора са др Мачеком за-

пазио сам да и њега муче исте сумње које су мучиле Фрању Деака кад је закључио Аустроугарски споразум 1867. с Фрањом Јосипом. Деакова је главна брига била да спријечи опетовање неуставних експеримената у Угарској, па због тога, док је био врло опрезан у питању везивања новог устава са старим законодавством и настојао да текст буде што јаснији и дефитивнији, дотле је избјегавао све олакшице за његову ревизију.

* * *

Опћенито се признаје да преговори за уређење српско-хрватског спора падају у главне категорије, које су већ означене горе. – 1. делимитација федералних јединица, 2. релативна компетенција централне и провинцијске власти, 3. гаранција за извршење и одржање новог уређења. Сад остаје да се размотри практичан приступ рјешавању.

* * *

Извањским проматрачима, као што сам ја сам, изгледа да су преговори између др Мачека и повјереника владе једино могући пут да се зачарани круг разбије и да се једном крене с мртве тачке. Пуштајући по страни јалову контроверзију што садашњи предсједник владе представља, ми можемо да закључимо да садашња влада стварно представља више него свака поједина јединица с којом би се др Мачек могао надати преговорима, јер је она трострука коалиција 1. између врло способног страначког политичара (с обзиром на постојеће политичке методе у Југославији) који може рачунати на потпору знатног броја чиновништва; 2. једнога којему се признаје да представља све клерикалце из Словеније, тј. не мање од двије трећине Словенаца, те који ужива и знатне симпатије међу конзервативним хрватским круговима и 3. једног човјека који иза себе има муслимане скоро до посљедњег човјека, те врло знатну подршку са стране босанских Хрвата, па чак и Срба (тј. Стојадиновић-Корошец-Спахо). Кад би се ова тројица споразумјела са др Мачеком, њихова би се влада ослањала на неоспорну већину, а много би јој се и других елемената у Србији приближило.

С тактичког гледишта, моменат је повољан за споразум између др Мачека и владе. Једини разлог оклијевању је несигурна спољна ситуација, али ово је двобриди аргумент, те се може истичати као врло журан разлог за хитан споразум, без којег је немогућа унутарња консолидација.

* * *

Сваки принципијелни споразум у питањима која су већ претресена – што се тиче Хрвата – био би увјетован споразумом за изборе за Конституанту у што краћем року и б) давањем гаранција у погледу слободе избора. Ово покреће даље питање врло деликатне нарави. Многи Хрвати траже да је први предувјет споразума укидање диктаторског Устава од 1931. Овому се тражењу, међутим, може озбиљно приговорати. Стварно то значи тражити од регентства да одсијече грану на којој сједи, јер оно из тога Устава црпи све оне увјете законитости које посједује. Приговор против стварања *vacuum juris* морао би бити довољно увјерљив, па изгледа јасно да постојећи устав, иако је лош, треба да остане на снази до момента кад нови устав, прописно изгласан од Конституанте и ратифициран од регентства, стварно ступи на снагу. Може се оправдано тврдити да би ово био частан компромис између два гледишта – између оних који су стварно сматрали краљевски *coup d'état* протузаконитим, па према томе и безвриједним, те између оних који су увидјели да Устав од 1931. није само лош него и стварно неодржив, али ипак из оправданих разлога нису жељели да га се и јавно одрекну.

* * *

Има много озбиљних људи не само у Загребу него и у Београду који су врло скептични у погледу могућности стварно слободних избора у Црној Гори и Македонији, а има их који свој скептицизам протежу и на саму Србију у ужем смислу, али који мисле да, кад би се као резултат препуштања Македоније слободни избори постигли у осталој Југославији, резултат би био истинито представништво до најмање 75% до 80%, а то би имало одлучујући уплив на састав будућих парламената.

Остају да се размотре етапе у којима би се могао постићи споразум – а ове се могу згодно сумирати под следећим поглављима:

Постигнуће споразума између др Мачека и представника владе на бази: а) Федерације, б) дефиниција односних власти Централног парламента и федералних сабора, ц) хитно сазивање Конституанте да ратифицира нови устав, д) различите гаранције у погледу права гласа и слободе избора.

Овај споразум потписују три министра који представљају страначке организације (Стојадиновић, Корошец и Спахо), те др Мачек, који представља Хрватску демократску коалицију. Овај се споразум онда подноси на потпис вођама трију опозиционих група, радикалима, демократима и земљорадницима).

Споразум се онда одмах подноси малом редакционом одбору (Drafting Committee), који се именује *ad hoc* и који би требало да се састоји од ванстраначких уставних стручњака (под предсједанством професора Слободана Јовановића, чија је репутација као уставног историчара непријеорна). Они би се морали хитно састати и редигирати нови устав, који би укључивао утврђене принципе у форми законског приједлога који би се поднио будућој Конституанти.

Чим би се овај законски нацрт вратио његовим оригиналним потписницима и добио њихову потврду, скупштина би се распустила, а избори би били расписани по новом изборном реду, а истовремено би били објављени увјети споразума. Дискусија у штампи била би дозвољена, иако цензура не би била докинута.

Период прописан за изборну агитацију био би што краћи, све странке признате по постојећем уставу или које су постојале 1. јануара 1929. могле би да постављају своје кандидате, али би биле забрањене кандидатуре на комунистичком или сепаратистичком програму.

Пошто постоји нада да би вође свих странака потписале споразум, кандидати, којих би имена слиједила на партијским листама, били би неизбежно везани да поштују увјете споразума, а пошто би се у новој Конституанти најприје претресао нацрт новог устава, може се предмнијевати да би устав био изгласан без одговлачења.

Кад би устав био изгласан и ратифициран од регентства, он би аутоматски ступио на мјесто постојећег устава.

Садашња би влада остала на кормилу за вријеме избора, али би била реконструирана према изборним резултатима. Доктор Мачек био би обвезан, ако његова странка задржи повјерење изборника, да одмах ступи у владу, релативно бројчано учествовање његове странке, као и других странака у влади, зависило би од изборних резултата.

Закључак

1. По ријечима сер Џона Симона, након марсељског уморства, „југославенско је јединство и европски и британски интерес”.

2. Ово се јединство може одржати једино реформама у границама садашње државе. Те реформе треба да буду истовремено управљене српско-хрватском споразуму (измирењу) и слободнијим институцијама које ће имати подршку у народу.

3. Ако политичко измирење не успије, то би могло значити расуло. Хрватска држава тешко да би се могла сама одржати, па чак кад би била и уједињена са Словенијом, а Италија би скоро сигурно покушала да захвати Далмацију, а тиме би фатално промијенила равнотежу сила у Средоземном мору.

4. За вријеме санкционе кризе, Југославија је у пракси доказала своју жељу за сурадњом с Великом Британијом и своју вјеру у наше заједничке интересе. Јавни знак британског разумијевања и интереса ојачао би положај свих оних који раде у интересу измирења.

ИЗВЕШТАЈ В. Х. СИТОН-ВОТСОНА РОБЕРТУ ВАНСИТАРТУ

Април 1939.

Југославија, по своме географском положају, од знатног је интереса за западне силе, јер би у случају рата између Француске и Италије могла проузрочити неприлике за Италију, како на својој копненој граници, тако и стављањем јадранских лука на располагање некој, за Италију непријатељској поморској сили. Истовремено је дио дунавског воденог пута који пролази њеним територијем важан за Њемачку у њеном продору према Црном мору, које је важна база за даље ширење према јужној Русији или на линији Турска – Перзијски заљев. Припојење Аустрије и дјеломични Gleichschaltung Мађарске неизмјерно су повећали опасности положаја Југославије. Међутим, чак је важнији од тога, важнији и од недовољне материјалне опремљености југославенске војске, сукоб између националности које чине Југославију. Све док се не ријеша хрватско питање, Југославија неће бити у стању да игра било какву улогу у међународној политици, ни да помогне пријатељима, ни да импресионира непријатеље.

Хрватско је питање у стварности двоструки проблем. Ту је проблем регионалне аутономије и постављања граница између Хрватске и Србије и проблем политичке слободе за цијело краљевство. Када је др Мачек, вођа Хрватске сељачке странке, 14. коловоза 1938. дошао у Београд, говорио је скупу од 80.000 Срба из Београда и Шумадије (централна Србија) о неправдама у Хрватској, те споменуо један оток у Далмацији гдје влада неограничен терор полиције и упитао: „Може ли се очекивати да ће се ти далматински Хрвати борити у случају рата за ову државу?“, на што је скуп Срба одговорио: „Не, а не бисмо ни ми!“ Српски опозициони елементи сада сурађују с Хрватима, дјеломично због тога што желе ријешити питање регионализма да би створили национално јединство, али још више због тога што знају да ће Мачекова победа

у Хрватској значити њихову побједу у Србији, те да би једва било могуће дати Хрватској политичку слободу а да Србија из тога не извуче исту корист. Мачек је опетовано изјавио да жели споразум између Хрвата и цијелог српског народа, сматрајући да га владина коалициона странка ЈРЗ (Југословенска радикална заједница) никако не представља.

С друге стране, владина странка не жели изгубити свој монополистички положај у Србији. Један начин приступа хрватском питању јест стварање концентрационе владе, у којој би биле заступљене све политичке странке у Србији, која би донијела законе који би дозвољавали одговарајућу мјеру политичке слободе и тада прешла на поступне дискусије с Хрватима. Чини се да је то био први план Цветковића и о њему се много дискутирало у тједнима непосредно након Стојадиновићева пада. Њему се супротстављају: а) већина важнијих присташа ЈРЗ-е, који ће изгубити положаје од вриједности или престижа буде ли уништен политички монопол ЈРЗ-е у Србији, а нарочито посланици Парламента изабрани 11. просинца притиском и корупцијом на изборима и садашњим изборним законом који даје побједничкој странци умјетну већину, б) Принц Павле, који не жели било какав ступањ политичке слободе унутар Србије, јер вјерује да постоји акутна „бољшевичка опасност”, коју би допуштање слободе говора учинило неизбежним, ц) Корошец, бивши министар унутрашњих послова, који се боји да би што потпунији (too complete) споразум између Срба и Хрвата лишио Словенце, његов властити народ, повољне позиције коју им даје сукоб – а истовремено се, као католички свештеник екстремно реакционарних назора, противи било каквим концесијама у смислу политичке слободе, као могућем путу до „бољшевизма”.

Ако, дакле, принц Павле, прави диригент преговора на српској страни, хоће ријешити хрватско питање из државних разлога, ако жели избјећи концентрациону владу и давање политичке слободе, мора почети преговоре питањем одређивања граница између Хрватске и Србије. То је његов садашњи план, као што је то објаснио у особном разговору с Мачеком прије два тједна. Али то је управо најтеже питање од свију. У Хрватској постоје велики блокови Срба, а Хрвати сежу све до Земуна – насупрот Београду,

на другој страни Саве. Велик број Босанаца, нарочито муслимана, не зна јесу ли Срби или Хрвати. Српски ће шовинисти захтијевати да цијела Босна и велик дио Славоније буду под контролом Београда. Хрватски ће шовинисти тврдити да Загреб мора управљати свим територијална Југославије који су некад припадали Аустроугарској с изнимком Словеније. Ствари ће се убрзо развити у „*crise d'état*”, чему би Италија и Њемачка лако могле интервенирати. Тек кад обје стране узајамним концесијама покажу да су преговори заиста озбиљни, тек кад допуштање политичке слободе уклони напетост посљедњих десет година и кад се створи повјерење, било би могуће приступити рјешавању озбиљног проблема територијалног разграничења с надом у успјех. Поставити то питање као прво, разматрати га прије но што се припреми терен и постигне поступан успјех у једноставнијим питањима, значи изазивати катастрофу.

Истина је да је велика већина Хрвата, а и сам Мачек, одлучно против њемачког утјецаја. Али међу загребачком интелигенцијом има становит број непомирљивих који догађаје од ожујка сматрају тријумфом словачке независности и који би жељели постићи властиту „независност” истим средствима. Они су довољно бројни да створе језгро за њемачку акцију.

Њемачка је политика према Југославији посљедњих година врло спретна. Њемачки су представници опетовано увјеравали принца Павла да је јака Југославија нужно дио нове централне Европе коју би Њемачка жељела формирати, те да стога Југославија нема потребе да страхује од Њемачке за свој територијални интегритет. Најбољи начин да се створи тако јака Југославија, додају они, јест јачање централизације, сузбијање сваког „сепаратизма”, регионализма, свих демократских кретања, свих „субверзивних” идеја, сваког „бољшевизма”. Нијемци врло добро знају да таква политика, далеко од тога да би Југославију ојачала, она је слаби и поспјешује процес труљења изнутра, и да ју је довела до стања какво се открило у сцени 14. коловоза 1938, што сам споменуо на првој страни. То је оно што Њемачка жели. Тај ће процес досећи точку на којој ће брз њемачки ударац моћи разорити импресивну фасаду јединства и показати унутарњу празнину. Та унутарња политика централизације и диктаторства добила је главну подршку

од Њемачке и може завршити само у корист Њемачке. Истовремено се вањска политика Југославије већ четири године ослања углавном на двије силе које смјерају њено уништење – политика која, као што је истакао Цветковић приликом отварања скупштине, слиједи и слиједит ће досљедну линију коју је учртао принц регент, који је био и јест одговоран за њу. Сам принц регент, изгледа, има повјерења у Хитлерове ријечи, те када му његови подређени говоре о опасности те политике, он одговара да има свечано обећање њемачке владе. Мачек је потпуно свјестан како политика служи само циљевима Њемачке да сруши државу, што не би користило ни Хрватима, а ништа више ни Србима. Кад сам му изложио ову интерпретацију њемачке политике, он се изричито сложио. Али је истакао одговорност Београда, као и то да он сам не може преузети иницијативу.

Југославија је привлачан плијен из три разлога. Она не граничи с неком велесилом која би се могла бранити, као што би Русија могла, у крајњем случају и без обзира на британску помоћ, бранити Пољску или Румуњску. Она је слаба изнутра и на руководећим положајима постоји дефетизам, тако да чак има генерала који говоре о томе да ће пустити цијелу Хрватску и бранити само српске границе. И треће, влада води врло опасне дискусије и усвојила је врло опасну методу вођења тих дискусија. У овим увјетима не би било тешко искористити напетост на обим странама и изазвати „*crise d'état*”, у којој би била „дужност” њемачког вође да интервенира како би повратио ред и спријечио бољшевички каос.

Принц Павле, иако пријемљив за њемачку пропаганду и лично одговоран за недавну германофилску политику своје земље, има велико поштовање и симпатије за Велику Британију. Кад би британски министар у Београду могао употребити свој утјецај да савјетује принцу Павлу да нађе неку другу методу преговарања с Хрватима, то јест методу националне концентрације, умјерене политичке слободе и смиривања, принц регент можда би схватио опасност своје ситуације.

ЗАКЉУЧАК СЈЕДНИЦЕ ХРВАТСКОГ НАРОДНОГ ЗАСТУПСТВА

Загреб, 15. јануар 1939.

Хрватско народно заступство као једино легитимно представништво Хрватског народа изабрано дне 11. просинца 1938., састало се данас дне 15. сијечња 1939. у главном граду Загребу на вијећање под пресједањем свог предсједника др. Влатка Мачека. Након слушања извјештаја народних заступника, расправљена је свестрано политичка ситуација, па је Хрватско народно заступство дошло до следећих констатација и закључака.

Свјетски рат довршен је признањем принципа права народног самоодређења свим народима. Хрватски народ, али осим права народног самоодређења признатог принципијелно свим народима, има још и своје хрватско државно право, којему се је и прије свјетског рата увијек де јуре признавало и којег се никад није одрекао. То је право да буде господар сам на својем територију.

Међутим се силом и преваром прешло потпуно преко горе наређеног права хрватског народа. Посљедица тога је већ 20-годишња борба хрватског народа за оживотворење тога права, у чему је наилазио на стални отпор не само наметнуте државне власти него и осталих српских политичких фактора.

Прва фаза те борбе завршена је уморством хрватских народних заступника у београдској Народној скупштини дне 28. липња 1928. Међу уморенима био је и сам вођа и учитељ хрватског народа Стјепан Радић.

Кад се видјело да то све не може сломити воље хрватског народа за слободу, уведен је апсолутизам дне 6. сијечња 1929. Тај апсолутизам траје и данас, једино с том разликом што хоће апсолутистичку голотињу покрити и одвише прозирним велом парламентаризма.

Међутим је и српски народ – најприје у тзв. пречанским крајевима, а затим и у Србији – увидио да је живот у државној зајед-

ници с хрватским народом могућ само онда ако се у тој заједници хрватском надроду загарантира потпуна слобода и потпуна равноправност с народом српским.

Властодршци умјесто да објеручке прихвате ову згоду, да се најтежи проблем Југославије ријеши на задовољство Хрвата и Срба – тиме на корист и спас државне заједнице – подузимају све да продуже хегемонију над хрватским народом и против воље самога српског народа.

Расписани су због тога избори од 11. просинца по таквом закону, за који је тадањи и садањи предсједник владе године 1935. изјавио у свом службеном извјештају да је тај закон предао изборе у руке полицији. Доказима је утврђено да су ти избори били проведени терором и обманом, и корупцијом и фалсификацијама. Услијед тога, она већина коју је прогласио главни бирачки одбор у Београду дне 1. сирјечња 39 не може то сматрати народним представништвом. Овако састављено народно представништво није друго него даљи покушај да се наметнута апсолутистичка владавина прикрије неким плаштом парламентаризма и тако се што даље одржи на власти. Досљедно тому, Хрватско народно заступство одбија сваку сарадњу с таквим тобожњим представништвом.

Хрватско народно заступство не може признати законитом никакву наметнуту и хрватском народу туђу владу која није одговорна хрватском народу. Хрватско народно заступство проглашује ништетним и за хрватски народ необавезним све уговоре и све обвезе које хрватском народу неодговорне владе склапају и преузимају тобоже и у име хрватског народа.

Хрватски је народ дао много доказа да жели политичка питања рјешавати мирољубивим начином, макар и уз највеће жртве. Али је природно и разумљиво да просвјешћени народ не може без краја и мирно подносити да му се оспорава право на опстанак и слободу, те да му се силом ускраћује право да сам одреди своју судбину у слободној заједници слободних народа.

Хрватски је народ на свим изборима, као и у свим другим манифестацијама свога народног живота, стално наглашавао своје неутрњиво право на самоодређење, па то чини и овом згодом преко свог легитимног народног представништва.

Хрватско народно заступство, вршећи своју дужност, упозорава све одговорне факторе како ове државне заједнице, тако и свих европских држава, нарочито велевласти, на неодрживост и опасност данашњег стања. Принцип правде и слободе тражи, а савјест и дужност налажу да се у...

Хрватски се народ нада да неће бити присиљен поћи путем нужне обране у својој оправданој тежњи да живи у праведном миру, који му се ускраћује. У противном случају, хрватско народно заступство, у име хрватског народа, отклања одговорност за догађаје који би без његове кривње могли наступити у овом дијелу Европе.

Хрватско народно заступство даје свом предсједнику и вођи хрватског народа др. Влатку Мачеку неограничено повјерење и посве слободне руке да у име његово подузме све потребно да се право самоодређења хрватског народа оствари.

СПОРАЗУМ ЦВЕТКОВИЋ–МАЧЕК

23. августа 1939.

Сматрајући да је Југославија најбољи јамац независности и напретка Срба, Хрвата и Словенаца, у циљу што поузданијег и потпунијег очувања јавних интереса, председник краљевске владе Драгиша Цветковић и председник Хрватске сељачке странке и Сељачке демократске коалиције др Влатко Мачек, прилазећи решавању хрватског питања, после дужих већања, сложили су се у следећем:

I Потребно је образовати заједничку владу. Ова влада ће по пристанку меродавних фактора, а на основу члана 116 Устава, извршити образовање Бановине Хрватске, на њу са државе пренети одговарајуће надлежности и донети политичке законе. Она ће, у сагласности са меродавним факторима, припремити све што је потребно за преуређење државне заједнице.

II Савска и Приморска бановина, као и срезови Дубровник, Шид, Илок, Брчко (Дервента), Градачац, Травник и Фојница, спојиће се у једну која ће се звати Бановина Хрватска.

Дефинитивни опсег Бановине Хрватске одредиће се приликом преуређења државе; при томе ће се водити рачуна о економским географским и политичким околностима.

Том приликом издвојиће се из горенаведених срезова, који су припојени Бановини Хрватској, општине и села који немају хрватску већину.

III У новим јединицама, као и у држави, биће обезбеђена равноравност Срба, Хрвата и Словенаца, као и једнако поступање у погледу њиховог учешћа у вршењу јавне службе. Исто тако биће обезбеђена равноправност усвојених и признатих вероисповести. Уставом ће се зајемчити једнака основна грађанска и политичка права.

IV Пренеће се у надлежност Бановине Хрватске послови пољопривреде, трговине и индустрије, шума и рудника, грађевин-

на, социјалне политике, народног здравља, физичког васпитања, правде, просвете и унутрашње управе;

Сви остали послови остају у надлежности државне власти на целој државној територији.

Исто тако остају у надлежности државне власти и послови који су од особитог значаја по опште државне интересе, као што су: старање о државној безбедности, сузбијање антидржавне и разорне пропаганде, вршење полицијске обавештајне службе и осигурање јавног реда и мира; за давање држављанства надлежна је Бановина, осим држављанства изузетним путем и одузимања држављанства;

рударско законодавство и државна рударска предузећа. При давању рударских концесија које интересују народну одбрану, поступиће Бановина споразумно са војном управом. Ако не би дошло до споразума, одлучује Министарски савет;

изградња и одржавање државних саобраћајних средстава и осталих државних објеката;

послови вера;

међународни правни саобраћај, с тим да се правна помоћ у ванпарничким стварима врши директно преко судова; спољна трговина, као и трговина између бановина и осталих делова државе (јединство царинског и трговинског подручја); законодавство о мерама и теговима, о заштити индустријске својине, о словима приватног осигурања и осигуравајућим друштвима;

менично право, чековно право, трговачко право, стечајно право, облигационо право, поморско право, ауторско право;

прописивање казни за повреду прописа о предметима из надлежности државе;

постављање путем закона општих начела просветне политике, као и основних начела о локалним самоуправама;

општа начела радничког права и осигурања, као и општа начела водног права.

У циљу осигурања народне одбране обезбедиће се војној управи потребан утицај у области производње и саобраћаја.

Влада ће приступити и преношењу надлежности са државе на Бановину Хрватску одмах после образовања Бановине.

Бановини Хрватској, да би могла успешно свршавати послове своје надлежности, има се обезбедити потребна финансијска самосталност.

Дефинитивне компетенције Бановине Хрватске одредиће се приликом преуређења државе.

У Законодавну власт у стварима из надлежности Бановине Хрватске врше краљ и Сабор заједнички.

Сабор састављају заступници, које народ слободно бира општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем, с представништвом мањина.

Управну власт у стварима из надлежности Бановине Хрватске врши краљ преко бана.

Бана Бановине Хрватске именује и разрешава краљ.

Бан је одговоран краљу и Сабору.

Сваки писмени чин краљевске власти у пословима Бановине Хрватске премапотписује бан и сноси одговорност за исти.

Судску власт у Бановини Хрватској врше судови. Њихове пресуде и решења изричу се и извршавају у име краља, на основу закона.

Држави се обезбеђује надзор над извршењем Устава и државних закона од стране бановинских власти.

За решење спорова надлежности између државе и Бановине и за оцену уставности закона основаће се Уставни суд.

VI Опсег надлежности и положај Бановине Хрватске биће загарантовани и нарочитом уставном одредбом, која се неће моћи мењати без пристанка Бановине.

VII Влада ће донети нове прописе о штампи, о удружењима, зборовима и договорима, о избору народних посланика, као и о другим стварима, уколико је то потребно за спровођење споразума.

ДЕМОКРАТИ О ДАНАШЊЕМ СТАЊУ У ЗЕМЉИ

Београд, новембар 1939.

I

У резолуцији донетој 29. августа ове године, Ужи главни одбор Демократске странке под председништвом шефа странке Љубомира Давидовића констатовао је да споразум Цветковић–Мачек ни у духу ни у садржини не одговара Народном споразуму, склопљеном у октобру 1937. године између Сељачко-демократске коалиције у Загребу (Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке) и Удружене опозиције у Београду (Демократске, Радикалне и Земљорадничке странке). Јер је споразум Цветковић–Мачек:

- 1) Издвојио из великог програма Народног споразума (који је предвиђао укупно преуређење земље према потребама и расположењима српског и хрватског народа) само једно питање – преуређење хрватског дела земље.
- 2) Несрећно започео разговоре о споразуму са питањем поделе територије, свео читав проблем углавном на то питање, дао утисак у земљи на страни да се ради о разграничењу Срба и Хрвата, и тим утиском постакао врења, страсти и заблуде у масама.
- 3) Оставио као отворено питање сву осталу територију и оставио као отворено питање и однос већ издвојеног хрватског дела према тој преосталој територији, јер се у самом акту тога споразума Цветковић–Мачек каже да се нова Бановина Хрватска нема сматрати још као дефинитивно омеђена.
- 4) Оставио као отворено питање утврђивање и саме основе новог система у држави, од које је требало поћи.
- 5) Пренебрегао питање народне владавине у земљи, у којој су потписници Народног споразума од године 1937. гледали сву гаранцију за постављање једног трајног здравог стања у чи-

тавој земљи; и кад је пренебрегао народну владавину, сасвим природно.

- 6) Пренебрегао и потребу сагласности народа српског и хрватског о целом начину на који се уређују српско-хрватски односи и земља преуређује.

Као странка која је годинама радила на уређењу српско-хрватских односа, и по цену скупних жртава и кроз тешка искушења израдила своја гледишта, Демократска странка морала је од првог тренутка уочити рђаве стране споразума Цветковић–Мачек и осетити опасности које од њих прете. Али будући да је тај акт као свршен чин био обзнањен у једном озбиљном тренутку европске кризе, и да је том тешком бригом и мотивисан, Демократска странка ограничила се тога пута у своме суду на неколико тачака, и изнад свих резерви нагласила опасност да се тај акт споразума Цветковић–Мачек, и такав какав је, може још погоршати у начину извођења и тиме отежати и коначно решење тог једног српско-хрватског питања и општег преуређења земље. Ово последње садржавало је у себи опомену упућену свима од којих зависи да се у извођењу тога рђаво заснованог акта поступи с више старања о општим интересима него о режимском и партијском, с више система и смишљењу и обазривије но што се поступило у самом склапању тога акта. Јер, у читавој нашој историји, из дана у којима су у малој Србији сељаци као уставотворци правили реформе, нема ништа равно произвољном и лакомисленом начину на који је акт споразума Цветковић–Мачек склапан као с ногу, надхват, на парче и одока, без јасно постављене основе о државној целини и односу саставних јединица према државној целини. У тој напмени изражена је била и опомена и страховање да производња тумачења једне или друге стране тих реформи без система и без утврђеног поступка и реда спровођења – може довести до незгода и на терену на ком се примењују.

II

Требало је само месец и по дана да се оно што је Ужи главни одбор Демократске странке утврдио о споразуму Цветковић–Мачек покаже целом свету у свој наготи.

Већ по самом начину на који је дошло до споразума Цветковић–Мачек, од почетка је било јасно да се не ради о народном споразуму него о једној нагодби између режима Јерезе и Хрватске сељачке странке. Да је режим увиђао потребу решења хрватског питања, он не би у октобру прошле године пошао на изборе с паролом против Народног споразума. На зборовима Јерезе, све до 11. децембра читава акција блока Народног споразума називана је издајничком. Тако ју је крстио и сам данашњи шеф Јерезе, Драгиша Цветковић, на збору у Неготину и на другим местима, тако су је називали и други њени ондашњи и данашњи прваци.

После 11. децембра ситуацију су измениле две ствари: прво је било успех опозиције, друга је била све тежа спољна ситуација. Природно решење било је искористити ту сабрану народну снагу око идеје народног споразума. Али пошто је то значило прекраћење режима Јерезе, дошло се на план да се из програма народног споразума издвоји само решење хрватског питања и да се ХСС, задовољена на тај начин у ономе до чега је њој пре свега стало, одвоји од српских опозиционих страна. А само решење хрватског питања, које за режим до тог часа није постојало, Јереза преко ноћи узима као свој програм; преко ноћи се мења влада и преко ноћи место Милана Стојадиновића, и за шефа странке узима се Драгиша Цветковић.

Јасно је да ту није могло бити разговора о убеђењу, ни о познавању питања, ни о начину поступања којим се оно може решити без дубоких криза које данас потресају земљу на једној и на другој страни. Цело питање схваћено је било од режима не као народни и државни посао, него као партиски пазар којим треба обезбедити – не земљу, него режим.

Др Мачек у својим првим изјавама категорички је одбио могућност да он споразум изводи и с ким до са правим представницима српског народа, и изрично је одбијао могућност да и разговоре о споразуму води с представником Јерезе. И сам Драгиша Цветковић у том времену почео се био одрицати фирме Јерезе док није добио оштру опомену попа Корошца.

Али непопуларност фирме Јерезе нестала је у Загребу брзо, чим је њен шеф од прве почео са додељивањем територија. „Место празних начелних одредаба у народном споразуму режим вам, ево, нуди одмах у готову” – то је био отприлике начин разговора

Драгише Цветковића. И Хрватски дневник ових дана изразио је ту мисао кад је рекао да је ХСС морала претпоставити остварење Бановине Хрватске јаловим разговорима са србијанском опозицијом. Свакако да је интерес хрватски био ХСС пречи од свега, али се у поштеност залагању једних за друге од 5. маја 1935. до 11. децембра 1939. полазило са идејом да та тешка борба не буде јалова ни за једну ни за другу страну. Верност за верност у овом случају није била само услов за успех укупног програма Народног споразума него и стављање на пробу солидарности Срба и Хрвата. И зато је било штетно по односе српско-хрватске правдати изневерење једног народног договора, који је спровођен скупим жртвама на српској страни, безобзирном националном саможивошћу.

III

...

У таквом стању ствари српске опозиционе странке нису ниједног часа с вером улазиле у претрес питања о некој концентрационој влади која се очигледно није хтела. Напротив, да оповргну сваки приговор својим резервама о начину на који су отворени преговори Цветковић–Мачек, оне су изричито истакле као први интерес национални и државни – окупљање свих политичких група, не у влади, него у послу споразума. Предлажући неку врсту крунског већа или округлог стола, оне су постављале отворено, очи у очи, изјашњавање свих политичких група које имају корена у народу, као услов да се у том озбиљном послу државног преуређења отклони свако партиско тактизирање, да се повежу све одговорности и да се решењу које из таквог саветовања произађе да пун ауторитет.

Изношен у неколико махова, на пленарним седницама српских опозиционих странака у Београду, у присуству делегата из Загреба, тај предлог остао је неостварен. Не успевајући да издејствује његово прихватање у Намесништву, пред којим су та већања Народног савета имала да буду изведена, др Мачек је предлагао – кад не може скупан – раздвојен разговор утроје: конкретна изјашњавања УО (Удружена опозиција) истим оним редом којим је пошао председник владе, почињући с територијом, то јест преговори УО са ХСС у времену у коме ХСС преговора са Јерезом.

Два преговараца на српској страни, Јереза и УО, били би ту у улози лицитаната. И ма колико мишљења била убеђена, никад се на српској страни не би за такав разговор могло рећи да је усвојено равноправно учешће УО у преговорима за споразум. А оно је само под тим условом могло бити и одговорно. На крају, др Мачек је предлагао да УО овласти њега тако да он и у њено име преговара. Јасно је било да српске опозиционе странке нису могле овластити вођу хрватског народа у питању уређења односа српско-хрватских и подела самих територија. Још мање је могао бити примљен савет, кад већ УО не може дати тако овлашћење др Мачеку, да га УО понуди режиму у Београду, који, уосталом, није полагао ни на такво једно овлашћење ни уопште на измене мисли и саслушавања гледишта, не само УО него и уопште представника јавног мишљења, културних и националних корпорација. Од почетка до краја један велики државни проблем, с непредвидљивим историјским последицама, вођен је као посао једне партије и једног режима.

IV

Да се преуређење државе и у њему уређење српско-хрватских односа изведе како ваља, треба добро познавати развој тих односа до данас, треба имати осећања за психологију народа на једној и на другој страни, треба нарочито знати како је ова држава створена у овим границама и како се она у њима оваква каква је може очувати.

Кроз читав светски рат и пред конференцију мира, Срби, Хрвати и Словенци јављали су се као једна природна целина, склопљена не само сродношћу крви и језика него и саживљивањем на територији географски, економски, саобраћајно недељивој. Ма колико Срби, Хрвати и Словенци имали амбиција да своје животе развијају свако на свој начин, свест о тој природној основи на којој је заснована Југославија мора надвисити све посебне национализме. У тој природној основи Југославије јесте и једна морална основа: потреба једне заједничке, мало топлије бриге о тој целини, без које ни Срби, ни Хрвати, ни Словенци – свако понаособ – не би могли обезбедити себи широко око врата у својој сопственој кући, ни данашње место у свету. И у своме најватренијем заступању хрватства, Стјепан Радић показивао је да је свестан тих услова за

спокојну будућност свога народа исто као и Срба и Словенаца, и жудео је за гаранцијама још ширим у заједници јужних Словена и у присној узајамности свих Словена.

Убиство Стјепана Радића довело је у питање те моралне услове из којих се изграђује једна здрава државна идеја. Требало је дугих и упорних настојања на српској страни, требало је широких погледа на оштрине са којима је увређено хрватско реагирало дуго иза тог кобног догађаја, на хрватској страни требало је дубоких уверења наследника Стјепана Радића о потреби заједнице и осећања да од ње нема природније, и требало је идејне храбрости да се иза толиких злих искустава пође у сарадњу са напредним групама у Београду.

Прва манифестација за споразум, тад још само изборни, у борби против ненародног режима, било је заједничко иступање на изборима 5. маја 1935. Споразум технички, речено је, али који је приближно представнике Хрватске сељачке странке и представнике у оно време двеју српских опозиционих странака, демократске и земљорадничке. Две године пре те манифестације солидарности у борби, Љуба Давидовић био је већ објавио своје програмско писмо о сложеној држави, у којој је надасве полагао на то да се, каква год била подела на саставне јединице, у њој не иде на оштро територијално разграничење Срба и Хрвата, које својим бруталним чином мора бити од рђавих последица. Али су мишљења у то доба била још далеко једна од других.

Време их је, међутим, приближило. Потпис Народног споразума у октобру 1937. дошао је као плод дугих настојања и дугог развоја мишљења и расположења народа на једној и другој страни. И његов значај није у некој вештини формулисања његових потписника, него у створеном расположењу народа српског и братског. То расположење испојило се вулканском снагом о дочеку др Мачека у Београду, оно се затим показало у изборној борби пред 11. децембром.

Данас је моменат да се пита: зашто су властодршци у октобру 1938. обзнанили борбу против Народног споразума, и то после тешке опомене у чехословачкој кризи? Зашто солидарност Срба и Хрвата манифестована Народним споразумом није на време схваћена као добра основа за изградњу новог уређења земље, у атмосфери обновљеног поверења? Већ само укључивање хрватског

питања у опште питање преуређења земље као органске целине давало је акту Народног споразума једну моралну вредност преко које се није смело прећи. Ту је било потврђено да наша заједница у Југославији није само изравнање дневних интереса, на што она данас хоће да се сведе.

Али ништа, ни та народна расположења, каква је тешко обновити, ни догађаји спољни, ни саблажњива криза Чехословачке, нису могли задржати властодршце да не отворе борбу против народа само зато што је он уједињеним гласом Срба и Хрвата тражио преуређење читаве земље и народну владавину у њој.

А кад се пришло питању задовољења хрватских захтева после 11. децембра, кад су се они осетили као неодложиви, пришло му се с оним истим методама с којима је режим Јерезе оперисао у изборима, као једном пословном чину.

Од прве речи несмишљено и незграпно убачено је територијално разграничење, пре постављања општег система за државно уређење, пре једног одређења односа саставних јединица међу собом и према целини државној, пре свега, онога што поставља здраву основу свему, и што економским и саобраћајним разлозима доприноси стварнијим и разборитијим мерилима у самој подели територије. Уместо разговором о држави почело се разговором о срезовима. У народним масама, чије је стрпљење било већ исцрпено, то је надражило националистичка осећања, сузило гледања, изазвало нетрпељивости. Границе нове Бановине Хрватске у масама морале су бити схваћене као дубље омеђење, чим им је у самим преговорима одозго дат одлучујући значај.

Режим Јерезе ушао је у преговоре са грубим пословним схватањем споразума с Хрватима као једним трговачким пазаром, а друга страна, која се није осећала много поносно што је имала да преговара са режимом који ју је до јуче тлачио и вређао, могла је у споразум са Драгишом Цветковићем ући само као у пазар. У једном погађању без уверења и без поверења реч дојучерашњих крвничких противника споразума није могла рачунати ни на какав кредит, него само на пазар за готово.

Али то незграпно пословно решавање народног и државног проблема пресекло је развој ширих схватања о заједници као природној целини и о потреби да се та заједница изгради складним измирењем интереса саставних јединица и целине, како би се це-

лина оспособила за своју државну улогу у данашњим приликама у свету.

Нема сложене државе која би могла да живи простом рачунском нагодбом својих саставних јединица. А поготову је тешко може бити тамо где су у питању три још сирова национализма која се лако могу занети заблудом да је свако сам себи довољан у свему, па чак и у насušном економском погледу, како то већ почиње да се показује и у нашем случају. У ери крвавих борби око животних простора, у којој се преко ноћ бришу карте земаља, једна држава мора рачунати и на тежа залагања својих грађана но што су равномерно распоређени порески терети, нарочито кад је та држава у границама какве су судбином досуђене Србима, Хрватима и Словенцима.

Несрећни шестојануарски дух, лажан и празан у сваком делу и речи, као да је узео себи у задатак да умртви сва лепа осећања, да загради све изворе снаге и убије веру да се Срби, Хрвати и Словенци у будућности могу осетити ближе но што се данас осећају. Шести јануар почео је октроисањем државног поретка и једне јединствене нације, завршио је разбијањем сваког одређеног државног поретка, и у слову закона и у свести грађана. Све готов да жртвује само да он остане у животу.

То пренебрегавање значаја државне свести о заједници Срба, Хрвата и Словенаца као историској нужди, то упропашћивање моралне подлоге за ову државу, грех је неопростив и може бити извор несагледивих опасности за државу и сваког од нас посебице – Србе, Хрвате и Словенце.

V

Цела земља, међутим, ево већ осам месеца гледа како се уређење српско-хрватских односа у земљи решава без учешћа Срба. Јер, режим Јерезе, која је сама себи изрекла осуду 5. фебруара осудом свога творца и носиоца Милана Стојадиновића, од српског народа није био овлашћен да кроји његову судбину. У тој режимској комбинацији постоје две стварне партије: словеначки клерикали и босански муслимани. Србе ту представља једна шака најамника коју је 6. јануар преручивао из једне новостворене партије у другу, под

промењеним именима, али увек с истим задатком да држи народ у стези и гуши његову вољу.

Под теретом тих режима до Јерезе, исто као под њом, патила је цела земља, али највише српски крајеви, иако су на челу свих тих режима били Срби. Али исто као данас Драгишу Цветковића, и његове претходнике ниједан независан и поштен човек на српској страни није признавао као своје представнике.

Сви они, као и Драгиша Цветковић, самовласно су управљали земљом, руковали народном имовином, газили законе и нису признавали никакву слободу народа. Али данас Драгиша Цветковић на челу исте партије и истог режима које је наследио од Милана Стојадиновића, са истим апаратом у земљи, иде у злу и даље, јер он кроји судбину земље и судбину Срба у њој.

Срби су овога пута двоструко погођени. Јер, док Хрвати под вођством својих несумњиво овлашћених представника у пуној слободи, вољом народном организују своју Бановину Хрватску и омеђавају у мешовитој граничној зони према Србима, Срби стоје по страни, везаних руку и уста, као да се ту ради о нечем што се њих нимало не тиче.

Обесправљени и унижени, и као грађани и као Срби, они се осећају у положају у каквом нису били за овај скоро век и по своје историје обновљене само снагом и вољом народа. Хрвати уређују своју Бановину Хрватску, Словенци Словенију, Србима се не зна ко ће и какво место доделити у овој држави. Да се народу то право не признаје, види се по стању у коме српске области остају, види се по избегавању да се устројење нормалног поретка на овој страни изведе вољом народа, по чудовишном начину бирања Сената, по одуговлачењу доношења политичких закона, по зазирању да се народу да један поштен напредан закон, са слободним тајним гласањем чак и у његовим општинама, види се по стези цензуре која је ускраћивала право Љуби Давидовићу да се брани кад га режим напада, али више него у свему другом – види се у забрани Србима да дају свој суд о начину на који неовлашћени и ничим невалификовани самозванци кроје судбину и Срба и државе.

Толико невођење рачуна о расположењима народа на српској страни морало је изазвати узбуну, узнемирености и тешку бригу националну и државну. Не тражећи за себе хегемонију да влада над другима, по броју мањима, Срби још мање могу примити да

други мањи владају њима. Зато што су више од других уложили у стварање ове државе, они природно данас више не други морају остати по страни опасности које с државом најтеже погађају њих.

Та узбуна Срба на јадну улогу у коју их режим гура и њихово неспокојство о судбини земље констатовани су у последњем саопштењу Извршног одбора Демократске странке, донесеног после дугог већања под председништвом г. Љубе Давидовића.

Тежиште тога суда није у критици онога колико је дато Бановини Хрватској, него у распореду и начину како је дато, у поступку без реда и мерила у решавању, које је морало почети с постављањем општег државног уређења, и без саглашавања представника оба народа, када је реч о уређењу српско-хрватских односа. Тежиште не може бити у питању срезова кад је реч о држави, али је несрећни, произвољни начин на који се пре обезбеђења за живот способне целине почело с омеђењем територије и преносом компетенција надокхват и на јуриш, мерилима ни доследним ни објективним, изазвао на једној и на другој страни реакције које не могу бити без штете. И већ у првој резолуцији демократској, од 29. августа, са зебњом се предвиђало да од зла може бити и горе. Јер, ако се читава та рђаво почета радња компромитује још и начином извођења, такав рад мора отежати решење читавог државног проблема.

Оно од чега се с разлогом страховало – дошло је.

Тешкоће се показују у начину на који се изводи организација Бановине Хрватске. Тежина је у самој природи ствари, тежина је у атмосфери неприпремљеној за стрпљив и разложен поступак у извођењу новог поретка, с дисциплином и трпељивошћу. Неспоразуми се јављају у првим припремама за организацију бановине Словеније. Ту је аутономни словеначки управни апарат већ сав на свом месту, али су се компликације показале на питању финансијске самосталности, с којом је др Корошец харангирао масе на изборима, тврдећи годинама да Словенија више даје држави но што држава враћа Словенији. Међутим, већ први поглед у цифре показао је да је обрнуто. И теже ће компликације доћи у кључу чиновничком, у коме масе незапослених кандидата за јавну службу неће остати равнодушне, поготову у овако несрећно вођеној ствари у којој су надражене посебне саможивости. Босански муслимани, који су, налазећи се у Јерези, ћутали за све време док је Босна

комадана или управо штрпкана са свих страна, данас тек указују на пренебрегавање културних, саобраћајних и економских мерила у томе раду.

Али прави проблем шта ће и како ће бити са оним што преостаје иза омеђења Хрватске и Словеније? У самом акту споразума Цветковић–Мачек то је питање означено као отворено, пошто се сматра да омеђење Бановине Хрватске није дефинитивно. Покреће се и питање Шокаца и Буњеваца као Хрвата, као таквих у већини изјашњених и организованих у ХСС. Поставља се питање Војводине. Ту, као и на другим странама, регионални захтеви, подстицаји слева и здесна, излазе из оквира обласних самоуправа. Уопште, читаво питање о преосталој територији ври у комешању незадовољства, подземних радњи ненационалних и разорних елемената, у заблудама необавештеног народа, коме се годинама ускраћивало свако стварно обавештење и свака слободна измена мисли.

Читава та преостала територија данас је једина остављена без државноправног поретка и без имена, и без обележја националног, у времену у коме се све друго у земљи организује и групише око својих центара, с амбицијом националном.

И да несрећа буде већа, читава та преостала несређена територија са скоро седам милиона Срба дата је у експлоатацију једној партији у којој нема Срба, јер уистину нема оних који с уверењем, с поносом и вољно припадају партији којој је до јуче на челу био Милан Стојадиновић, данас Драгиша Цветковић, а сутра не зна се више ко. Јер, иза свега што је под фирмом Јерезе учињено у овој земљи, част није већа бити јој на челу него припадати јој.

Шта је са српским народом у тој несрећној ситуацији? Ако је само до национализма, он се код Срба давно већ показао као засићен и смирен. Али овде није у питању надметање у имену, слави и величини, него егзистенција, место у овој држави и место у свету. Јер опасности којима води овакво вођење јавних послова какво се данас води, угрожавају саме основне услове здравог и спокојног живота српског народа.

У којим ће он границама остати, с коликом скупном снагом организовати свој културни живот, и под каквим погодбама свој привредни живот? Привредне коморе на обе странама данас већ с неизвесношћу гледају у привредни механизам новог поретка.

Ко ће свим тим тешким задацима одговорити, ако се на српској страни не саберу снаге, не здруже поштене руке, ако ма и у последњем часу српски народ не узме да он сам збрињава своју бригу?

Обезбеђујући своје место у држави, које се данас не види, Срби обезбеђују темеље држави за коју не може бити свеједно како ће се у њој осећати они који су се за њу до данас највише залагали.

О тешким задацима пред којима је земља, они који данас њоме управљају не мисле: сва њихова брига из дана у дан сведена је на то да се трули режим Јерезе, који загађује јавни живот, баш у том несрећном српском делу одржи по сваку цену.

VI

Кад се каже да се уређење преостале територије, дефинитивног омеђења њеног и Бановине Хрватске, као и општег уређења државе као целине, не може како ваља свршити без стварно изражене скупне воље српског народа, каже се нешто без чега нема решења које може опстати. И уколико се то пре схвати у пуном значењу, утолико ће се пре зауставити данашњи опасан развој ствари.

Нема потребе да се Срби окупљају ни у какав шовинистички-националистички фронт. Отварање њихове борбе противу Хрвата било би супротно свим њиховим доданашњим настојањима да се ова држава очува у овим границама. Најмање би ишта слично могло бити у главама демократа, који двадесет година проповедају и залажу се за споразум Срба и Хрвата, као гаранцију не само Југославије у њеним данашњим границама, него и као гаранцију судбина ових двају народа на месту на коме су.

Али је стварна чињеница да Срби у етничкој групацији Срба, Хрвата и Словенаца, која је послужила као основа за ову државу и даје јој карактер, чине апсолутну већину, чињеница је да у преосталој територији изван Бановине Хрватске и Словеније чине огромну и у великом делу компактну већину, чињеница је да су на тој територији досад пре двадесет година постојале две српске државе као водиље националних идеја за чију су победу и саме егзистенције ових двеју српских држава без предомишљања биле стављене на коцку.

А чињеница је да у тренутку кад се ради и о судбини данашње државне целине, и о интересима које Срби осећају као животне данас као и онда, Срби стоје без свога гласа о свему што се ради.

Узбуна духова која расте показује да неће још дуго остати тако. И општи је интерес, и српски и државни, да кад се тај глас (чује) – не буде негативан него позитиван, да њиме проговори једна снажна али разборита и стваралачком мишљу вођена скупна воља народа.

Ништа ситно, узано, саможиво не може бити у националном и у државном програму тога народа. То није у његовој природи и у његовој животној мудрости стечено искушењима кроз које је прошао.

Да се не да маха ситним мерама у кројењу судбине српског и хрватског народа, да се отупи оштрица њихових посебних национализма, Љуба Давидовић је пре шест година указао на рђаве стране одсечног разграничења Срба и Хрвата и предлагао је да се између једне изразито хрватске и једне српске области организује једна прелазна, тамо где и мешовит етнички, верски и културни карактер захтева у неку руку неутрализовање посебности српске и хрватске. У том изјашњавању против триализма а за четири области, демократе су изишле са једним предлогом у коме би за организовање те прелазне четврте области Срби поднели тежу жртву него Хрвати, јер је у питању била земља херцеговачких устанака. Анексионе кризе у којој је узбуна Србије запалила Европу, земља Сарајевског атентата, бањалучког процеса и трајног револуционарног српског национализма. Али је ту жртву у доба других гледања на државну целину Љуба Давидовић предлагао српском народу Босне и Херцеговине у прилог једној вишој идеји – идеји обезбеђења услова за јединственија осећања будућих генерација. Свесни да имају одговорнију улогу но сви други у овој земљи, Срби су способни за велике свесне и вољне жртве, али је опасна заблуда веровати да се они могу помирити с тиме да непитани буду принети на жртву било ком ситном интересу, поготову када се изнад свих идеалних општих побуда испољава одржање једног народног режима који Србе тлачи више но све друге.

Очевидно је да се питање хоће ли се земља делити на три или четири области друкчије поставља кад је реч о расподели целокупне територије, а друкчије иза већ издвојених двеју државних једи-

ница. Иза издвајања Бановине Хрватске и Словеније, очевидно је да се преостала област не може више посматрати као нераспоређен терен, без карактера и обележја, а с позивом на то да ту има и питања покрајинских и мањинских. Јер, се и једна и друга та питања решавају у самоуправним, а не државноправним оквирима.

Срби, међутим, осећају да извесне стране на све то хоће друкчије да посматрају, и у овом општем осутству једног и истог гледања на целину, и једног и истог мерила за образовање саставних јединица, Срби виде како се на том њиховом терену оставља мах свим разорним радњама, а не оставља се слобода народу да узме у своје руке бригу о ономе што условљава његову егзистенцију.

Срби не могу скрштених руку гледати како се подрива тло не само држави него и под самим њиховим ногама. То више није питање националне саможивости, него националног самоодржања. И, сасвим природно, у првом реду је питање оних које највише боли и које највише угрожава данашњи опасни ток ствари у земљи.

Питање те несрећне преостале територије, коначног омеђења ње и Бановине Хрватске, и усклађења свих односа у државној целини, данас је бескрајно теже но што је било пре осам месеци, кад га је узео да решава један лакомислени режим који је ауторитет државе увек гледао у праву на насиље према грађанима, а никад у чувању на достојној висини неког поретка. У начину на који режим изводи преуређење земље – не виде се ни идеје водиле, ни ред у процедури извођења, нити икоја брана произвољним радњама. Коалиране партије за поделу власти имају своје ministre, али држава нема владу. Представници ХСС, презаузети бригама на другој страни, не крију да их не интересују централне установе: ни чудовишни Сенат, за који отресају одговорност, ни сама скупштина пре које они хитају да изаберу свој сабор. Више но с било чим другим, они рачунају са свршеним чиновима.

С чиме рачуна овај преостали трећи део земље, који је државноправно ни на небу ни на земљи, с чиме српски народ у њему, с чиме држава?

Док се на једној страни ужурбано организују две издвојене државне јединице, на овој другој председник владе јури по земљи да уз помоћ свог државног апарата организује партију чијег се самог имена сваки честит човек у овој земљи стиди.

Представници ХСС чине што могу боље и више за задовољење свога народа. Да се тај рад усклади са задовољењима које тражи држава, представници ХСС треба да имају себи дораслог партнера: њега може дати само својом слободно саглашеном скупном вољом српски народ.

Све је то могло ићи друкчије, а и данас још није касно да се, без отварања фронтова, мирним и разборитим постављењем односа снага и интереса усклади општа равнотежа.

Стварност је поставила ситуацију у којој не може бити двомислице.

...

Што је упркос томе ХСС ушла у нагодбу с режимом који ју је прогонио, уз друга објашњења која не правдају тај поступак, докуменат је о поколебаној вери Хрвата да се у Београду и данас, као за свих ових једанаест година, може што свршити вољом народном.

Ту оскудицу вере у Београд скупо плаћају у овом тренутку и српски народ и држава. А у крајњим последицама не може проћи а да не плати и хрватски народ, јер ништа на злу утемељено добра донети не може.

Као у том зло умишљеном и зло рађеном послу, режиму Јереze, као и свима пре њега за ових једанаест година, главно је било развити уједињену народну снагу против себе.

Та акција против сваког скупљања народа око слободоумних идеја и око ваљаних имена израслих у народу – почела је пре 6. јануара, а од 6. јануара узета је за лозинку свих режима до данас. Почело је разбијањем партија, тако што су свим могућим благовољењима, положајима, почастима, синекурама с великим приходима корумпирани и у прве редове гурани другостепени и трећестепени људи; наставило се указним укидањем и прогоном партија пониклих из народа у тренутку кад су нове стваране од власти. Па кад су се партије с кореном у народу упркос свему одржале и показале снагу, режим се вратио на методе разбијања куповањем људи. И данас то покушава да ради на начин беднији но за свих ранијих режима. Јер се у времену једне тешке националне и државне кризе, у коме сви неспокојни погледи траже моралне и националне стожере за сабирање, Љуби Давидовићу и Аци Станојевићу стављају насупрот људи без икаквог моралног кредита. И помажу се влашћу, паром и правом насртања, клеветом и интригом на које на-

паднутом није остављена слобода да одговара. Цинична реченица Милана Стојадиновића „Зашто опозиција не одговара?” чита се данас у изјавама властодржаца.

...

VII

На несрећу ове земље, разбијање народа вршено је нарочито на српској страни, јер је хрватски народ, уједињен својом националном дисциплином, природно био отпорнији. Притисак је вршен нарочито на српској страни, а понаособ у Србији. Они који су вршили ту разорну радњу сметали су с ума да је снага тога народа потребна држави исто колико њему самоме.

У том лову на савести рачуна се нарочито на необавештеност сељачког света. У једној ранијој зборној кампањи, с великим таламбасима обзнањено је снижење цена жижицама, у овој данас снижење цене соли и петролеја. И по не зна се који пут ставља се у изглед смањење сељачких дугова.

Овог пута српски сељак мање но икад даће се заваравати лажним мамцима, јер је свестан тога да се овог пута ради о његовој слободи, о судбини читаве преостале државоправно неуређене области, за коју он мисли да је довољно већ платио жртвама, и о судбини целине угрожене несмишљеним радом.

Нема тога мамца који ће српског сељака заварати да све те интересе занемари и гласа за одржање режима који га је за ових једанаест година лажима заваравео, душмански робио и тлачио и понижавао, као што га у овом тренутку вара и понижава.

...

АУТОРСКИ РАДОВИ

Анте Трумбић

НЕКОЛИКО РЕЧИ О КРФСКОЈ ДЕКЛАРАЦИЈИ

октобар 1917.

Крфска је декларација један докуменат израђен од званичних представника Краљевине Србије и чланова Југословенског одбора у Лондону, а одобрен од Њ. в. престолонаследника Александра. Тако су се у овом делу сложили пуномоћни представници Краљевине Србије и представници српско-хрватско-славеначког народа испод Аустроугарске.

Чим се објавила наша декларација, Црногорски одбор за уједињење, коме је председник г. Андрија Радовић, бивши председник министарства, а који представља слободно мишљење црногорског народа, приступио је једном јавном изјавом Крфској декларацији.

Конституанта. Једна Уставотворна скупштина из целе нације, изабрана на основу општег права гласа, једнаког, непосредног и тајног, треба да уреди будући државни устав. Ова скупштина неће одгласати устав апсолутном већином, него „квалификованом” већином, коју ће одредити она сама у својој уредби. Апсолутна већина не може се примити, јер би она могла наметнути један устав врло бројној мањини, а то би могло имати за последицу то да апсолутна већина натура једном великом делу народа оно што она хоће. По принципу „квалификоване” већине, Конституанта би требало да настоји изравнати, на основу међусобних уступака, разлике које би се појавиле између мањине и већине. Тако ће будући државни устав бити веран израз целог нашег уједињеног народа.

Умесно је да кажемо од колике је важности јединствен устав за целу државу. Тиме се искључује идеја конфедерације, тј. једног система по коме би се једна држава створила на тај начин да разни делови приђу њој као самосталне државе. Така федерација значила би сједињавање више држава које би имале право да уђу или да не уђу у заједничку државу, а и да из ње изађу кад буду хтеле. То није оно што ми хоћемо. Нама се не ради о сједињавању више држава, него о уједињењу једног истог народа у једну јединствену државу. Као што постоји само један народ, тако нека буде и једна јединствена држава. Само тако моћи ће да живи један солидан организам, способан да осигура целом народу његове животне, моралне и материјалне интересе.

Међутим, идеја једне јединствене Уставотворне скупштине за целу државу не значи да сви државни послови морају остати и у случају где се остављају компетенцији средишњег Парламента и средишњој извршној власти само послови спољне политике и они послови из унутрашње политике који су апсолутно потребни за опстанак и развој државе као једног целог организма. Ови послови могу бити следећи: владалац, спољна политика и њени представници на страни, царина, народна одбрана, новац и заједничке финансије, саобраћај, уколико се односи на интересе целе државе, трговину, итд.

Овај проблем унутрашњег уређења један је од великих задатака Уставотворне скупштине, која ће једина имати право да оснива и да мења устав.

Велика Србија или Југославија? Често су нас питали желимо ли ми Велику Србију или Југославију. Питање важно и дубоко. Тежити за Великом Србијом значило би да хоћемо да решавамо наш национални проблем тиме, да повећамо садашњу српску краљевину, док Југославија значи решавање тог проблема стварањем једне нове државе, која обухвата све крајеве где живи наш троимени народ, тј. Срби, Хрвати и Словенци, рачунајући ту и Србију и Црну Гору. Идеја Велике Србије била би партикуларистична, док је идеја Југославије идеја целог југословенског народа. Крфска конференција решила је ово основно питање јасно и одређено, не остављајући ништа за сумњу.

Стјепан Радић

ТЕМЕЉИ ХРВАТСКЕ ПУЧКЕ СЕЉАЧКЕ СТРАНКЕ, ЈУГОСЛАВЕНСКА ДЕКЛАРАЦИЈА И КРФСКИ ПРОГРАМ

У 3. броју *Дома* на првом су мјесту отиснута темељна начела Сељачке странке. У овом броју, мало даље, отиснута је Југославенска декларација од 30. свибња 1917. и пакт или погодба што је склопише наши хрватски, дотично југославенски политичари, са др. Трумбићем на челу, са српским министром, предсједником Николом Пашићем.

Југославенска декларација данас је програм свих словенских странака и политичара осим др. Шуштершића и његове данас незнатне, а сутра можда никакве кмечке или сељачке странке, која је основана сасвим господски, одозго, као по команди. Та је декларација програм и хрватске старчевићанске странке права, и највећег дијела наше млађе и старије господе. Од Срба су се за њу изјаснила два заступника, а сад се чује да ће се за њу изјаснити и српска Радикална странка, која је некад господовала у славонској Хрватској, Бачкој и Банату, а под Рауцхом се и Томашићем истакнула таквим својим мишљењем о Хрватима какво имаду наши праваши о Србима, тј. мишљењем да смо ми Хрвати и Срби два посве различна, посве опречна, паче и два посве непријатељска народа.

Погодба склопљена на отоку Крфу данас је програм службене Србије, за којом је сва морална, а донекле и материјална помоћ Антанте и Америке, и врло упливан – јер је посве слободан – глас не само толиких угледних хрватских и осталих југославенских политичара изван Хабзбуршке монархије, него и одлучно пристајање више стотина тисућа хрватских и осталих југославенских исељеника у Америци.

Програм Сељачке странке, који је 1904. тискан и распачан у 10.000 примјерака, а 1908. у 20.000, и који је протумачен на стотине и стотине скупштина и састанака, тај програм као пучки, као

хрватски, као југославенски и славенски, добро познаје и с увјерењем исповиједа најпробуђенији и, без сумње, најбројнији дио хрватскога сељаштва.

Потребно је, дакле, да ова три програма сравнимо и оцијенимо. Истакнимо, најприје, да је Југославенска декларација од тих трију програма најкраћа, па, према тому, и најнејаснија, нарочито је нејасно имаде ли хрватско-српско-словенска држава темељем хрватског државног права добити име Краљевина Хрватска, или темељем народнога јединства Хрвата, Словенаца и Срба скупно име Југославија, или пак троструки назив, у ком би била сва три имена. Али покретачима те декларације било је, без сумње, главно нагласити, прво, непобитну истину да су Словенци, Хрвати и Срби уистину један народ, и друго, уједно указати на потребу да темељем тога јединства мора сав тај народ у Монархији захтијевати да добије своју демократску државу са својом народном владом и са својом демократском управом.

То исто, и још мало више, вели се у Крфском пакту, који, савим природно, у ово јединство повлачи све Србе, дакле сву Србију и Црну Гору, и исто тако, посве наравски, у име непобитнога народног јединства тражи да Југославени Монархије буду са Србима изван Монархије једна те иста држава. Наравски је и то што Пашић тражи да владаром те државе буде краљ Петар Карађорђевић, којему је Пашић записегнути министар предсједник. Није тако наравски што је на то можда посве лака срца пристао и наш Хрват Трумбић, али је за Трумбића очито било главно што су ту Срби први пут прекинули са својом искључиво српском политиком, са својим радикалством, или, да кажемо по домаћу, са својом франковштином, те су најсвечаније и најформалније, што се само помислити даде, са свим демократским јамством признали потпуну равноправност свих трију племена једнога те истога нашега народа.

Програм Хрватске пучке сељачке странке шири је и потпунији и од Југославенске декларације и од Крфскога програма.

Југославенска декларација садржана је у програму Сељачке странке цијела и читава, само много згодније и јасније, него у самој декларацији. И Крфски је пакт садржан цијел и читав, ако и у скраћеном облику дакле, на примјер, без Петра Карађорђеви-

ћа, јер кад уистину зрели и свјесни народи ударају темеље својој будућности и изабиру мисли водиље за сав свој народни живот, онда то треба да учине уистину и мудро и достојанствено, без обзира и на Петре и на Павле.

Поготово је сељачки програм шири по томе што су у њему уистину сви Југославени, дакле и Бугари, надаље је шири по томе што чисто и бистро истиче ону природну везу коју је истом право овај рат открио између наше хрватске (југославенске) и чешке (западнославенске) слободе.

Напокон, и то је главно, програм Сељачке странке непришподобиво је дубљи по својој демократској садржини, које у Југославенској декларацији не означаје довољно једна ријеч, а која је у Крфском пакту изражена сухо, као у каквој досадној школској књизи.

А зашто је програм Сељачке странке изашао и шири и дубљи од Југославенске декларације и од Крфског пакта? Зато што су о том програму у свој тишини најприје вијећала тридесеторица наших посве слободних људи, а од тога двадесеторица сељака, готово из свих хрватских крајева; друго, јер је тај програм расправљен и прихваћен на правој правцатој конституанти Сељачке странке, на којој је било 450 учесника, од тога 285 посве правилно изабраних поузданика из 38 изборних котарева.

Да данашња млађа интелигенција знаде барем ово и да прати сад већ тринаестогодишњи рад Хрватске сељачке странке барем онако како се занима за дјеловање донедавна међународне социјалне демократије, били бисмо за велике догађаје, који се нагло приближују, посвема спремни. Али бит ћемо и овако, и то далеко више свестраним радом Хрватске пучке сељачке странке неголи дјетињастим потписивањем Југославенске декларације и још дјетињастим шапутањем о Крфском пакту.

Stjepan Radić, *Politički spisi*, Znanje, Zagreb, 1971, str. 300–302 (надаље: Стјепан Радић)

Стјепан Радић

**ХОЋЕМО У ЈУГОСЛАВЕНСКОМ
ЈЕДИНСТВУ СВОЈУ
ХРВАТСКУ ДРЖАВУ**

Ми Хрвати, Словенци и Срби уистину смо један народ: по свом говору и по свом животу, особито по животу свога сељачкога народа. Зато је посве наравски што су наши народни људи увијек тежили томе да сви се скупа ујединимо и ослободимо.

Ту се одмах мора казати да су наши политичари у великој турској, мађарској и њемачкој стисци знали рећи: написати да би било добро да се под којим год господаром сви скупимо, јер би нам се у заједници било ипак лакше борити против туђе силе него свакому за се. Кад смо се, дакле, хтјели сви ујединити и под туђим господаром, како да онда не желимо од свега срца и како да не настојимо свом снагом да се сви скупа ујединимо у својој слободној држави.

То се сад, ево, и догађа. Гдје год живи наш народ на окупу у бившој Аустроугарској, то је сад све једна држава Словенаца, Хрвата и Срба, једна држава по нашој народној вољи и по међународном признању. Али у тој се скупној држави ових дана, на наше очи, створила од Крањске, јужне Штајерске и Корушке, Словенија с посебном својом владом и управом. Исто је тако Босна добила посебну своју владу и управу. Наша банска Хрватска своју је владу само проширила на све оне послове који су нам раније били заједнички с Угарском.

Словенија је данас чисто народна словенска држава, и гдје би се нашла та рука која би ту државу порушила и Словенију прогласила покрајином или провинцијом наше скупне југославенске државе? То би могли и смјели учинити једино сами Словенци, али да Словенци кане Словенију порушити, не би је сад, на наше очи, тако мудро и тако одлучно градили.

Босна није ни чисто српско ни чисто хрватско подручје, али и Хрвати и Срби тамо су једнако заузети за народно југославенско јединство и за своју босанску државну аутономију.

Ми Хрвати у банској Хрватској имамо, додуше, и у свом државном Сабору и у својој данашњој влади већином такве људе који мисле, говоре и раде у првом реду за јединствену државу Словенаца, Хрвата и Срба. Али ти наши људи смију то радити само толико и само дотле док се тиме не руши наша тисућуљетна хрватска држава. Ми бановински Хрвати посве смо, наиме, равноправни и с народнога гледишта и са Словенцима и босанским Хрватима и Србима, а с повјесничкога гледишта имамо пред њима ту несумњиву предност што смо и у најтежим временима знали овдје у банској Хрватској створити и те како топло огњиште просвјете и колико-толико сигурно заклониште за политички рад. Била би, дакле, права саблазан да у доба кад се Словенија на наше очи државно ствара и Босна државно обнавља, и све то у југославенском оквиру и на темељу југославенскога народнога јединства, да се сада због тобоже тога оквира и тобоже због тога јединства наша хрватска држава руши.

Нашу хрватску државу могао би и смио порушити једино сам хрватски народ кад би му бог помутио памет. Али хрватски је народ при здравој памети, и баш зато хоће, данас више него икада, да има своју хрватску државу и да на свом хрватском државном територију, који је уједно и наше народно подручје, да ту врши потпуно и безувјетно право свога народнога самоодређења.

Ово право народнога самоодређења признали су нама Хрватима у великој својој стисци и мађарски и аустријски властодршци. Тому нашем праву неће и не могу ништа приговорити наша браћа Срби у Краљевини Србији, јер ништа не би било недоличније, неправедније и штетније него да брат од брата тражи подређеност, било то у коју му драго сврху. Дапаче, ни онда кад би Срби у Краљевини Србији и у Краљевини Црној Гори изјавили да они кане обадвије те краљевине избрисати и да желе са свим осталим Србима, с нама Хрватима и са Словенцима створити једну јединствену државу без икаквих унутрашњих граница, ни онда не бисмо ми Хрвати избрисали своје хрватске државе, него бисмо им и онда казали искрено и братски, по прилици, ово: „Ми с вама хоћемо јединствену вањску међународну државну границу, хоћемо према вани јединствену државу југославенску, или словенско-хрватско-српску, али исто тако хоћемо и на-

даље задржати унутрашњу своју државну границу хрватску, и то с ових разлога.

Прво, ми Хрвати хоћемо свому сељачкому народу оживотворити потпуно његово сељачко право према посебним нашим приликама и потребама. То ће се на нашем хрватском државном и народном територију, гдје на томе већ петнаест година ради наша Хрватска сељачка странка, лакше, брже и праведније провести него на територију југославенском.

Друго, ми Хрвати хоћемо своју хрватску државу уредити не само на сељачком него и на славенском темељу тако да, на примјер, њемачки језик замијенимо чешким и да настојимо к себи пренијети и пресадити све оне чешке уредбе и законе који су за нас, ви, напротив, пренашате уредбе и законе из туђега, ако и напреднога свијета, па се ми због тога нећемо с вама безуспјешно препирати и бити у свим стварима вјечна мањина.

Треће, ми Хрвати канимо сав свој јавни живот уредити на *кришћанском и на Вилсоновом човјечанском темељу тако да се угнемо свакој мржњи и освети*, а ви сте, браћо Срби, напротив, због својих превеликих патњи којима су криви не само наши туђински тлачитељи него и наша браћа Бугари, ви сте због тога и против те бугарске наше браће тако огорчени да, ето, нећете ни чути о том да и Бугари иду у наше југославенско коло, а због свога јунаштва држите се сад првим народом не само међу Славенима него на цијелом свијету. Ми то јунаштво признајемо, али тај ваш понос био би велика сметња тому да се учимо од свих, а напосе од славенских народа.

Четврто, нама је Хрватима сваки човјек, а поготово сваки човјечји живот светиња над светињама, а код вас је још прије рата, а поготово послје рата био обичај политичкога противника макнути с министарскога и с владарскога мјеста и крвавом силом кад није ишло милом. Ми, наиме, нипошто нећемо кржаве револуције, нити јавне, нити потајне, па зато хоћемо да и даље останемо у посебном свом хрватском дому, у посебној својој хрватској држави.

Хоћемо то особито из овога разлога који особито истичемо и наглашујемо:

Ево, наша слобода и наша заједница не траје још ни три тједна, па, гле, предсједника Хрватске пучке сељачке странке Стје-

пана Радића захтијеваху неки присташе краља Петра, ђаци, часници и војници, дне 20. студенога, јавно од Народнога вијећа, *на изручење да га убију*, само зато што у Дому пише за републику. Та се чељад, додуше, одмах удаљила на миг др. Анђелиновића, али је свој захтјев *да Радића убије* поновила опет *јавно*, у „Славенској књижари” и пред њом под водством једнога морнарскога поручника и једнога потчасника Србина. Кад би се ово уморство било догодило, ми бисмо Хрвати на почетку своје народне слободе били данас у најстрашнијем домаћем рату између сељаштва и господе, јер толико може знати и политичко дијете у Хрватској да за предсједника Хрватске пучке сељачке странке стоји све што је пробуђено и организирано у хрватском сељаштву. – Ова чељад запријетила је Радићу онако страшно и крвнички само зато што држе да се иначе не да основати и осигурати јединствена наша држава без икаквих унутрашњих граница. И не да се. Тко би хтио избрисати све природне стољетне и тисућљетне унутрашње границе и разлике, дакле оно што није створено крвљу, него што су створили бог, природа и живот, тај би морао почети с таквим насиљем и с таквим домаћим ратом и покољем какав би и нашу народну заједницу најприје осрамио, а онда и проширио. И зато, у име народнога јединства и братимства, и у име човјечанске и кршћанске правце и слободе, у име здравога разума, и на темељу хрватскога тисућуљетнога народнога и државнога права, велимо: „Ми Хрвати хоћемо у југославенском јединству своју хрватску државу.”

Стјепан Радић
ГОВОР НА НОЋНОЈ СЈЕДНИЦИ
НАРОДНОГ ВИЈЕЋА
24. НОВЕМБРА 1918.

Господо!

Како видите, овдје нема ни слушатељства на галеријама, ни стенографа, дапаче ни водитеља записника. Јасно је, дакле, да нећу говорити због вањскога ефекта успјеха, како би се иначе могло мислити. Морам одмах рећи и то да се не надам да ћу вас одврати-ти од свога приједлога и наговорити да прихватите мој приједлог. Ја се у том посвема слажем са заступником Хрвојем, који је казао да зна унапријед да вама разлаже узалуд. Говорим, дакле, да бих извршио своју дужност и да бих се послужио својим правом, а и да покуцам на вашу савјест, да немате касније изговора да вам нитко није показао понора у који хоћете да стровалите сав наш народ, а *напосе народ хрватски*.

Господо!

Овдје се већ изредао приличан број говорника. И, гле, сви су говорили – осим заступника Хрвоја – као да ово није дворана Хрватскога државнога сабора, као да ово није оно *хрватско бранилиште, а ја велим и светиште*, од којег се стољећима толико пута чула одважна и мудра ријеч на обрану правиче и права, за бољу будућност *хрватскога народа и свих народа славенских*. И не само да се ниједан говорник није нимало сјетио ни Хрватске ни Хрвата – него се сви говорници управо натјечу у томе да *Хрватску избришу и поруше*, да нас Хрвате најприје потисну, а онда и прегазе. Али највећа је погрешка и неопростив је гријех у томе што се види да се сви ти говорници нису у рату ничему научили, јер као да *не виде народа*, као да не знају за народ, па зато сви говоре баш *противно ономе што наш народ хоће и треба*.

Господо!

Вама су свима пуна уста ријечи: народно јединство – једна јединствена држава, једно краљевство под династијом Карађорђевића. И ви мислите да је довољно говорити да смо ми Хрвати, Срби и Словенци један народ зато што говоримо *један језик*, па да зато морамо имати и јединствену централистичку државу, и то краљевство, и да нас само то, *такво* језично и државно јединство под династијом Карађорђевића, може спасити и усрећити.

Како је површно, како је плитко и како неоправдано то ваше мишљење!

Што се тиче *језичнога* народнога јединства, *ми смо сви Славени по језику заправо један народ*. Питајте стотине тисућа наших војника и заробљеника који су прошли Галицију, Украјину, Пољску, Русију, Добруцу, Словачку и Србију. Сви ће вам рећи да у свим тим земљама живи или, боље – да се пати један једини народ славенски. Али ви о *Славенству* нећете ни да чујете, дапаче нити о *потпуном Југославенству*. Ви сте сад занесени чудним својим ребусом СХС, који ништа не говори ни *нашему срцу*, ни *нашему уму*, па се онда чудите што су Талијани тај ваш ребус (своје врсти загонетку) назвали комедијом. Зар има примјера у повијести да се народно име пише кратицама? Може се скратити име појединога звања, поједине службе, поједине странке и организације, па и поједине државе, али име *народа* никада се не скраћује, као што се не може скратити *презиме поједине особе*, дакле још мање цијелог појединог народа, и то на овакав неискрени начин. СХС значило је најприје *Словенци*, Хрвати и Срби; сад то значи *Срби*, Хрвати и Словенци! А што ће значити сутра?

Господо!

Сав овај ваш рад у Народном вијећу нити је демократски, нити је уставан, *нити је праведан*, а није ни паметан.

Ви нисте управо никакви демократи, јер нимало не марите за све оно што је овај страховити рат учинио од нашега народа, а напосе од нашега сељака.

Ви се ни најмање не осврћете на то да је сав наш народ, а напосе сељачки народ хрватски *из све душе замрзео милитаризам*, тако да се то не да ни изрећи, ни описати.

Ви тако мало марите за то народно мишљење и увјерење, те говорите и пишете да народ из кукавштине и страха не иде у војску.

Ви не вјерујете да је наш сељак прије рата спавао, а да га је *истом рат немилице подрмао, пробудио и учинио човјеком*.

Ви нимало не увиђате колика то мора бити одважност и мудрост кад сто и више тисућа Хрвата сељака један за другим остављају фронту и одбијају да се врате на њу, него једни одлазе у „зелени кадер“, а други употребљују сва средства, и новац, и пријатељство, и варку, само да више не носе своје главе на пазар на туђу господску заповијед, тобоже на обрану краља и домовине. Ви, господо, управо нимало не марите за то што наш сељак уопће, а напосе сељак хрватски, неће ни да чује ништа више о краљу и о цару, а исто тако ни о држави *која му се силом намеће*. Наш је сељак толико дозрио да зна свуда да је држава и домовина у правци и у слободи, у благостању и у просвјети. И кад га ви данас већ и батинате по оружницима и силом гоните да пристане уз вас, да нас, тобоже, брани од Талијана, он говори, или барем мисли да сте ви исто оно што су били мађарски и њемачки тлачитељи. А знате зашто? Зато што сваки и задњи наш човјек увиђа оно што вам је до подне онако једноставни, а ипак непобитно доказао заступник Хрвој велећи: „Или Италија има уза се цијелу Антанту – онда си *ми сами не можемо помоћи*; или Италија ради на своју руку – и онда ћемо ми против ње успјети *на темељу свога права*; ни у једном случају неће нам помоћи ни јединствена држава, ни краљевска влада у Београду, ни било тко други.”

И ви сами то добро знате, господо; знадете да ни Италија ни Антанта неће радити по вољи београдске владе. Ви врло добро знадете да ондје гдје *не вриједи право цијелога народа* – још мање може помоћи уплив једне владе и једне особе.

И премда ви то знате, ви зналице и хотице говорите неистину да ће наш народ пропасти, или да ће силно настрадати ако одмах наврат-нанос не створи централистичке краљевине и једну краљевску централистичку владу.

Ви, дакле, наш народ плашите као малу дјецу и мислите да ћете тако народ предобити за своју политику. Можда хоћете Словенце, не знам; можда ћете предобити зачас и Србе; *али стално*

знам да Хрвате за то предобити нећете, а нећете их предобити зато што је сав хрватски сељачки свијет исто тако против вашег централизма како је против милитаризма, исто тако за републику као и за народни споразум са Србима. И ако ви будете силом хтјели наметнути свој централизам, ево што ће се догодити. Ми ћемо Хрвати рећи отворено, чисто и бистро: „Е, ако Срби уистину хоће да имаду такву централистичку државу и владу, Бог им је благословио; али ми Хрвати нећемо друге државне уредбе него савезну федеративну републику.”

Ја сам, господо, већ више пута у сједницама овога Средишњег одбора потанко разлагао како је рат учинио од наших сељака републиканце и како је посве криво мислити да сам тому, тобоже, крив ја, да сам ја сељаштво, тобоже, завео. Ја сам вам нарочито искрено исприповједио како је и мене самога веома изненадило – дакако угодно – кад сам на првој сједници Главног одбора у ово ратно доба, дне 27. српња 1918. опазио да су сви сељаци одлучно и одушевљено за републику, те су ме већ прије сједнице кад сам улазио поздравили поклицима: „Живио први републиканац”, циљајући тим очито на мој недавни саборски говор у којем сам доказивао и доказао да је хрватски бански устав посве републикански, да је бановина Хрватска заправо исто што и републиканска Хрватска, а хрватски бан да је по правом свом значењу заправо као неки предсједник републике.

Али ви то нисте вјеровали, или нисте за то марили, као што не вјерујете и не марите ни сада. А то је све зато што је вама демократија празна ријеч; јер вама ни у сну не падне на ум да се равнате по смислу те ријечи, која значи да се народ има најприје питати у свакој важној ствари, да се сви државни послови имаду водити према народној вољи и потреби, то јест да се код нас мора владати по вољи и потреби сељачке већине, а нипошто по самовољи незнатне господске мањине.

Господо!

Будући да сте ви демократи само језиком, само извана, онда је посве наравски да ви не радите нити уставно, то јест да не марите ни за какве законе, уредбе и обичаје, већ тек проводите најсиловитију своју самовољу. Ова данашња сједница најочитији

је доказ како ви баш нимало не марите за уставност, то јест барем за какву-такву пристојну и доличну вањску форму, по којој се и народ пита, барем колико-толико.

Ето, ви нисте хтјели сазвати *цијело* Народно вијеће, него само овај одбор. Ви врло добро знате да *ни Народно вијеће не представља народ, јер га народ није изабрао*; али ту су барем заступане готово све странке и скупине, а онда би ту морала бити јавност; а чим је ту јавност, не може бити пуке олигархијске (господске) самовоље и наметљивости.

Питам вас, дакле: зашто нисте за овакав судбоносни корак сазвали *цијело* Народно вијеће? Зато што знадете да *радите криво* и да би се то одмах опазило чим би се вијећало јавно и у већем кругу. А колика је истом ваша неуставност кад помислим да ви мимоилазите наш Хрватски државни сабор! О том је темељито и непобитно говорио већ заступник Хрвој, па ја нећу о том дуљити, само вас упозоравам да се љуто варате ако мислите да *се овако самовољно може пријећи преко тисућу и више година хрватске повијести и хрватске државности*.

Ви до те повијести и до те државности не држите нимало, тобоже зато што смо ми Хрвати били под туђинцем и што је то, тобоже, туђинска повијест. Али имате у томе двоструко криво. Прво, имате криво зато што зналице и хотице прешућујете да смо се ми Хрвати – барем ми на левизици – *увијек борили против тога туђинца* и да смо у тој борби знали и победијети бар толико да *туђинац никада није био Хрватској прави и потпуни господар*.

То је једно, а друго је ово: ви као наображени људи знадете да повијест, да тисућу година прошлости имаде и велику моралну (духовну) вриједност без обзира на политику. Човјека који заборави све што је доживио; човјека који ради као да се не сјећа ничег што је прије доживио, сматрамо луђаком, кажемо да је помјерио памећу. Хрватски народ неће да буде таков луђак и *неће да заборави своју прошлост*, то мање што нема за то никаквога разлога. Ево, ви се радо позивате на нашу напредну браћу Чехе. Па прочитајте поруке њиховога првака Масарика – који је иначе много писао против повјесничког права – и видјет ћете да и он непрестано наглашује чешко државно право, чешке државне повјесничке границе, тисућуљетну чешку политичку и културну (просвјетну) баштину.

Али сте, господо, особито до скрајности неуставни с обзиром на све оно што сте још до јучер говорили и писали и ви и ваши предшасници у свим вашим странкама које су данас овдје заступане.

Да споменем најприје вас, Словенце. Ви сте до неба дигли вику – сами од себе и посве драговољно – да сте ви једна душа с нама Хрватима и да се хоћете ујединити с нама и на темељу нашега хрватскога државнога права. У том сте сви ви Словенци били сложни, и клерикални, др. Шуштершић, др. Крек, др. Корошец, и либералци, др. Тавчар, Трилер, Хрибар, и радикалци, др. Равникар и другови, паче и социјалисти. Тако су писале све ваше новине, у том сте смислу дали потписивати свибањску декларацију (од 30. свибња 1918) и, што је главно, *свому сте народу говорили да је то једини спас за њега и на том темељу, на заједници, на народном и државном јединству Словенаца и Хрвата* добили сте народно повјерење, дошли сте и овамо.

Али ви ћете рећи: „Ми не само да остајемо на том темељу већ га ми и проширујемо у народно и државно јединство Словенаца, Хрвата и Срба.” Добро, добро, али јесте ли ви за то и за таково проширење добили овласт и приволу од свога народа? Нисте. Ви га дапаче нисте за то ни питали, ви га за то не каните ни питати, него једноставно тврдите да словенски народ хоће то што ви ту сада предлагете, тј. такво народно и државно јединство са Србијом, по којем ће у *Београду бити сва влада и управа*, да Загреб и Љубљана не буду уз Београд и с њим, него под њим.

Но ја вам овдје чисто и бистро велим да то није истина, и што још много више вриједи, још прије четири дана ви сте сами казали да то није истина. Још прије четири дана изјавио је др. Ремец на нашој сједници овога одбора да се он „потпуно слаже с господином Радићем и да изјављује у име свеукупнога народа словенскога да су сви Словенци републиканци”.

Кад се господин Светозар Прибићевић на то окосио ријечи-ма: „Па ту је, ето, и господин др Крамер, а он и њезина странка нису за републику”, исправио се др. Ремец, заступник Свесловенске пучке странке, велећи: да он сада „у име девет десетина словенскога народа изјављује да су све то републиканци”. И премда ви Словенци то добро знате, ви ипак, зналице и хотице, против

воље свога народа, дакле посве неуставно, предлагете централистичко државно јединство с Краљевином Србијом.

А што да кажем за вас, *господо Далматинци!* Свеукупна политичка повијест Далмације кроз пет стољећа – од 7. до 12. вијека – *чисто је хрватска*. Далмација, то је за онда било пар градова и отока, како сви знате, а сва данашња Далмација, и још даље овамо до Купе, и јест била *права правцата Хрватска*.

Но ви ћете рећи: „Мани ту *стару* повијест.” Али, гле, посљедњих педесет година није далматински Хрват политички ни уздахнуо иначе, већ за сједињењем с банском Хрватском у једну јединствену државу и домовину Хрватску. А сад, кад вам се пружила згода да тај народни хрватски далматински програм оживотворите, ви сте се, господо, без народа и против народа отцијепили од Хрватске, те сад без питања народа хоћете под Београд у централистичко државно јединство с Краљевином Србијом. И још сте тако неуставни да ви не каните за *ствар* питати народ, него хоћете свој нови програм народу у Далмацији једноставно наметнути, наринуту!

И ви, господо, Срби Војвођани, и ви сте посве заборавили на програм и вапај неумрлога свога првака *Светозара Милетића*: „Троједница наша узданица”, те и ви сад од ове Троједнице правите двоједницу и хоћете да начините ниједницу.

Исто ви, господо, из Босне. Ваш један првак, др Алауповић, говори чак: „Ви Хрвати”, као да жели тиме показати да он није више Хрват. *Сви ви бацате под ноге сва своја обећања, све своје јавне присеге народу*, све што сте говорили и писали, те сад хоћете да створите нешто *о чем с народом нисте ни ријечи говорили* ни расправљали, а камоли би народ био о том гласовао.

Знам што ћете ми сви одговорити: „Надошло је велико доба, куцнуо је час кад можемо оживотворити оно о чем смо стољећима снивали, а о чем под туђом влашћу: – ви волите говорити: ‘у туђем ропству’ – нисмо смјели право ни сањати.”

Добро. Па што је то о чем се није смјело ни сањати? Код Срба је то – ако је истина што говорите ви Срби, ја чујем да није – да Србија буде увећана, прослављена, да се краљ Петар круни за цара, да обнови Душаново царство. Друге мисли српски народ – по вашем суду – нема. Ја, додуше, чујем да је и у Србији већ сад ве-

ћина републиканаца, али ту сад нема браће из Србије, а ви Срби из Хрватске и Угарске и Босне, *ви сте уистину само душановци, ви сте за велику српску државу*, за јако и славно царство, за косовску „завјетну мисао“, *за освету на све стране*, за девет Југовића, за Краљевића Марка, итд. итд. *Ми Хрвати за то нисмо*. Наш је хрватски сељак – а то је девет десетина хрватскога народа – у рату постао потпун човјек, а то значи да неће више никому служити, никому робовати, ни туђину ни брату, ни туђој ни својој држави, него хоће да се у ово велико доба држава уреди на *слободном републиканском и на праведном, човјечанском (социјалном) темељу*. *И ви, вас шака госпode, ви се тому противите!* И кад се тако противите тој слободној републиканској и тој праведној човјечанској жељи, вољи и потреби свега нашега народа – а напосе народа хрватскога, *у име којег ја сад говорим* – ви нити часак не мислите на то како чините страховиту кривицу и превелику, да опростите, глупост.

Страховита је кривица кад вама баш ништа не вриједе потоци мученичке – ви велите јуначке – крви и Срба, и Хрвата, и Словенаца, јер ви велите да је та крв пролита за краља Петра и за ново велико краљевство. *Вама ништа не вриједе све сузе, молитве и уздисаји свих наших матера, жена, сестара и кћери*. Ви говорите да те сузе имаду бити драгуљи на круни краља Петра и сјајне зраке краљевске неке славе и величине! Ви немате или нећете да имате ни појма да сав наш народ, напосе наш народ хрватски, жели, хоће, тражи и захтијева да му његова проливена крв донесе онакву праву и потпуну републиканску слободу какву је видио и окусио многи наш човјек у Америци, а оне небројене невинне сузе да му прибаве онакву правицу за какву се боре – и какву ће постићи – његова сељачка браћа у Русији.

И кад сте тако до скрајности неправедни, онда, наравски, не можете бити ни мудри.

Ето, ту је прочитан брзојав оних српских министара који су већ у Београду. Ти министри посве паметно кажу да су се вољни састати и поразговорити с изасланицима Народнога вијећа, *и оно у чем се сложе да Срби предложе на одобрење српској скупштини (сабору), наши изасланици читавому Народному вијећу*, а колико се то напосе тиче Хрватске, *и Хрватском у државном сабору*.

Вама није доста тај приједлог. Вама се жури да своју власт што брже наметнете свему народу, а напосе Хрватској. И ви нима-ло не осјећате да је непаметно, да је неразумно, да је управо лудо чинити нешто и без народа, а камоли – против народа. *Ви нисте ништа научили ни од Тицина ни од Вилимова пада.* Ви сте тобожњом револуцијом постали Н. В. (Народно вијеће), и ви очито мислите да је то сада ново „Његово величанство”. А ја вам опет велим, што сте већ толико пута од мене чули, да сада без народа нема никакве сталне ни оправдане власти.

Знам, знам, ви држите да сте не само у народу него да баш ви и заступате народ. Ја сам вам доказао да то нисте: Сав је хрватски народ за републиканску слободу и за човјечанску правичу; ви сте за старо банкротирано насиље и за господску себичност и отимачину. *Ви, дакле, нисте више ни у народу, а камоли да бисте ви говорили у име народа.* И зато из ове ваше основе неће бити ништа... Ви ћете отићи у Београд. Ви ћете без хрватскога народа и против његове воље прогласити јединствену (централистичку) државу и без икаквога страха и срама – ви ћете владати на темељу *старих аустријских и мађарских* неваљаних и неправедних закона и помоћу старих, покорних и покварених чиновника. А можда ћете владати без икаквих закона, само силом и самовољом. *Народ ће по свем том видјети да ви нисте његови, па зато неће бити за вас.* Камо год га позовете, он вам се неће одазвати, а најмање ће вам се одазвати да вам даде своје повјерење и да икада слободном својом вољом призна и одобри ваше насиље и вашу превару. За тај случај да ви успијете, то јест да за ту ствар предобијете Антанту и да Антанта буде доста непаметна и доста јака да вам помогне, *ви ни у том случају нећете имати народа за се.* Чим дође до првих избора, какви год они били, за конституанту или за обични сабор, народ неће више бирати такве госпode која су погазила сва своја обећања и све своје програме и која су му, без икаквога питања, *наринула сву стару силу, кривицу и отимачину.* Народ ће у Сабор бирати само *сељаке од плуга и мотике*, а од госпode само онакве људе који су и сада у овој највећој тешкоћи пристали уз народно мишљење, то јест уз републиканску слободу и уз социјалну (човјечанску) правичу. И ја, кога ви бацате и искључујете из своје средине, кому, дапаче, и о глави радите, ја ћу, видите, бити, ако

бог да, као риба у води не само међу сељаштвом хрватским него и међу сељаштвом словенским и српским.

Господо!

Завршит ћу оним о чем ви највише говорите и пишете, а на што заправо најмање мислите, до чега вам је најмање стало: завршит ћу с народним јединством. Вас има доста који добро знате да сам ја јавно и отворено, одлучно и неустрашиво бранио наше народно јединство – јединство свих Јужних Славена, а напосе Хрвата и Срба – и онда, прије 20 и више година, кад је човјек за то носио главу у торби, или кад је за то лако доспијевао с ону страну браве. Вас има доста који знадете напосе то да сам ја у рујну 1902. ставио на коцку живот свој, своје жене и своје дјеце, да јавно и ријечју и чином устанем против уништавања српске имовине у Загребу, који је сав био и огорчен и бијесан због оне непојмљиве увреде са српске стране, написане непромишљено у београдском *Књижевном гласнику*, а поновљене лудо у загребачком *Србобрану*, да наша борба мора трајати до „истраге”, тј. до уништења, једних или других. Ја сам од онда своје мишљење о народном јединству само још више проширио и продубио: проширио сам га на све Славене и продубио тако да вам сада, послје овога страховитога рата, велим док није касно: Господо! *Не останите само код празних ријечи о народном јединству*. Немојте говорити и писати да је наш заједнички језик доста јака и довољна веза за наш народ. Дајте већ једном схватите да је *народност нешто много дубље и шире него што је сам народни говор*. Дајте појмите да народност вриједи, особито послје овога рата, у ком судјеловаху милијуни сељаштва и радништва и грађанства, и на фронти ратној и дома на фронти радној, да од сада *народност само толико вриједи колико брани и развија човјечност*, то јест само толико колико с помоћу народности људи више привређују и љепше се слажу. Дајте већ једном појмите да је *заувијек нестало старе господске власти милитаризма, капитализма, бирократизма и клерикализма*.

Особито о милитаризму и бирократизму – о чиновничкој сили и самовољи – неће наш народ ни да чује. Сав наш народ, особито наш народ хрватски, хоће, жели, тражи и захтијева да нову слободу и нову правичу осјети сваки на себи, у свом дому, у

свом селу, у својој опћини, у своме крају. Да то уистину буде, морате, прво, одмах макнути све старе силеције и све старе, неваљале законе и уредбе; друго, морате самому народу дати прилику да сам собом управља и влада. Ако му ви те прилике не дате и тога права не признате, народ ће си ту прилику и то право дати сам без вас и против вас.

Господо!

Још није прекасно! *Не срљајте као гуске у маглу!* Не закључујте јединствене владе с Краљевином Србијом већ зато што, ето, у име Краљевине Србије нема ту никога, ништа, осим тог једног брзојава, а и тај представља сасвим нешто друго него ви. Немојте тако поступати да се буде морало данас-сутра казати да сте се и ви Словенци и ви Срби Војвођани и Босанци, и ви наши Хрвати Далматинци, а надасве ви наши домаћи хрватски Срби, да сте се сви скупили данас овамо само да бисте извршили једно уротничко дјело против народа, напосе против Хрватске и против Хрвата. Дајте увидите барем то да је ова ствар тако важна и тако судбоносна да треба сазвати читаво Народно вијеће, а, наравски, и Хрватски сабор. Јер, по овом садашњем вашем приједлогу, ви закључујете да у име Средишњег одбора иде одмах у Београд 28 чланова, а како цијели Средишњи одбор и нема више чланова, то је очито да ће сватко казати одбор је сам себе послао, сам себе овластио да прогласи јединствену владу с Краљевином Србијом, а одбор, очито, нема те овласти и тога права.

Господо!

Сав свијет познаје и признаје право народнога самоодређења! Ми само тому праву имадемо захвалити своје ослобођење. То право самоодређења припада у међународном смислу свим трима нашим народима – Словенцима, Хрватима и Србима – при одређивању наших државних граница *према туђим народима*, али то право припада свим трима нашим народима, а напосе нама Хрватима у Хрватској *и с обзиром на оснивање и на уређење наше заједничке државе.*

Ми смо три брата, Хрват, Словенац, Србин, *а нисмо један.* Свакога брата треба питати. Срба из Србије ту нема никако, а ми

Хрвати из Хрватске, како смо ми ту заступани, то знате. Нитко вас и ништа вас не гони, ако то није ваша нечиста савјест која вас сили да што брже свршите дјело за које знате да га хрватски народ неће одобрити, а које желите што прије против његове воље провести и тобоже учврстити.

Господо!

Најстрашнија је ствар, највећи је grijех и највећа политичка погрешка свој рођени народ стављати пред готове чињенице, то јест водити политику по господској својој вољици, без народа и против народа. Ако то не вјерујете, дао бог свима поживјети толико – то неће бити дуго – да видите како ће хрватски народ у својој републиканској и човјечанској свијести вас *отпихнути* баш у часу кад ћете мислити да се народ смирио, а ви да сте га добро зајахали.

Живјела република!

Живјела Хрватска!

Стјепан Радић, стр. 323–335

ВЛАДКО МАЧЕК – Р. В. СИТОН-ВОТСОНУ

Загреб, 24. фебруар 1932.

Велецијењени господине Вотсоне!

По моме мишљењу, први и главни узрок свему јесте у читавоме свијету увријежена заблуда о тобожњем народном јединству Јужних Славена. Истина јест да Јужни Славени, као што, уосталом, и сви Славени уопће говоре тако сродним језицима да се, у ствари, сви славенски језици могу сматрати само дијалектима једног те истог језика, нарочито ако се уважи да је на језичним границама тако полагаан прелаз да не можеш знати гдје, на примјер, престаје чешки језик, а почиње пољски, гдје престаје пољски, а почиње малоруски, гдје престаје малоруски, а почиње великоруски; па је тако и тешко одредити границу гдје престаје словенски, а почиње хрватски, гдје престаје хрватски, а почиње српски, гдје престаје српски, а почиње бугарски. И за то, на примјер, приказују Срби Македонце најчистијим Србима, а Бугари најчистијим Бугарима, акопрем се македонско нарјечје потпуно разликује и од српског и од бугарског књижевног језика.

Код Хрвата и Срба та се тешкоћа диференцијације још и повећава тиме што су и Хрвати и Срби у неким крајевима тако помијешани да говоре и исти дијалекат, а осим тога, узеше и једни и други исти дијалекат, тј. херцеговачки, својим књижевним језиком, па се разликују једино у писму (ћирилица и латиница), те начином писања (фонетика и етимологија). У новије вријеме Срби су дјеломично одустали од строгог херцеговачког дијалекта, давши велику дозу језичне примјесе околног београдског жаргона.

Језик, међутим, није и не може бити довољан критериј за идентифицирање појединог народа, као што то видимо, на примјер, код Енглеза и Американаца, Норвежана и Данаца, итд., него ту су одлучне и многе друге околности, хисторијске и културне, а нарочито је одлучна национална, политичка те државноправна свијест појединих народа.

Кад би, дакле, нетко хтио сматрати Хрвате, Србе и Словенце, па можда још тому и Бугаре, једним јединственим југославенским народом, морао би исто таковом логиком сматрати Чехе, Пољаке, па и Русе, јединственим сјевернославенским народом, што до сада, како знам, још никоју није ни у сну пало на памет.

Кад, дакле, учимо ствар тако, а другачије је посматрати не можемо, онда морамо бити начисто да нема на територију Југославије никаквог југославенског народа, него да постоји народ словенски, народ хрватски, народ српски и народ бугарски. Осим та четири народа са својом потпуно изграђеном народном свијешћу, постоје још на том територију Црногорци, који су кроз неколико стољећа, одупирући се турским навалама, сачували своју самосталну црногорску државну свијест без националне свијести (јер до послвије Француске револуције није национална свијест постојала готово ни код једног народа), пак се тек у трећој четвртини 19. стољећа почела код њих стварати национална свијест српска. Постоје и Македонци, који још данас немају посебну националну свијест, те су још и прије балканског рата били разапети између српских и бугарских националних агитатора, који се, и једни и други, нису задовољавали да свој национализам међу Македонцима шире само културним средствима, него су сматрали много сгоднијим средствима комитска насиља, па би се успјех и једне и друге агитације могао просудити тек онда кад би једаред онај измучени народ могао доћи до слободне ријечи. Коначно су ту још и босански муслимани, који такођер у широким народним слојевима не познају никакву народну свијест, дочим се интелигенција признаје данас хрватском и ако се то не усуђује свагда и свагдје отворено нагласити. Толико о свијести народној, а сада да пређемо на свијест државоправну.

У часу свршетка свјетског рата постојале су на територију двије подпуно слободне државе: Србија и Црна Гора те Хрватска, потоња као интегрални дио бивше Аустроугарске монархије, али са својом иако скупеном, државоправном аутономијом, загарантираном билатералним уговором, према којему се та аутономија није могла *де јуре* ни с једне стране сузити, акопрем се то *де факто* са мађарске стране покушавало, изазивајући тиме

непрестано час јачи час слабији отпор хрватског народа, док није та непрекидна борба узроковала године 1918. потпуни разлаз.

Нећу сад улазити у разматрање да ли је била сретна мисао стварање саме југославенске државе с обзиром на чињеницу што баш средином те државе пролази кобна културна и геополитичка линија (прекретница), на којој је још моћно Римско царство пуцло надвоје. Нема али никакве двојбе да није том пригодом нитко консултирао народа и да је сам начин стварања државе изведен на такав начин и таквим методама које су довеле до данашњег стања, а довести ће безувјетно и до распада државе, не пође ли се натраг на исходну тачку из год. 1918., па се на оним темељима који су онда већ постојали као једино позитивно – не изгради изнова у складу с несломивим народним и државоправним тежњама југославенских народа, искоришћујући истодобно искуства стечена у десетогодишњем талми-парламентаризму и трогодишњем отвореном апсолутизму Србије и српске династије. Умјесто, наиме, да се г. 1918. покушало базирати све на постојећим чврстим темељима националне свијести Словенаца, националне и државоправне свијести Хрвата, те државоправне свијести Црногораца, доводећи све те посебне тежње у склад с макар и империјалистичким тежњама Краљевине Србије, сматрало се најједноставнијим препустити једноставно Краљевини Србији да де факто окупира читави данашњи териториј југославенске државе, задовољивши се умјесто консултирања суверене народне воље намјештеним одушевљеним изјавама разних народних вијећа, која су се сама родила и сама крстила, као нпр. народно вијеће у Загребу, народна вијећа у Новом Саду, скупштина у Подгорици, итд.

Треба се, дакле, како већ горе рекох, вратити на годину 1918.

Србија мора и Хрватској и Црној Гори признати њихов насиљем и преваром отети државоправни суверенитет, који мора доћи до изражаја слободним избором парламента, коли хрватског, толи црногорског.

Становништву Босне са Херцеговином и Војводине треба омогућити да плебисцитом одлучи о томе хоће ли формирати своје самосталне јединице или се желе у цјелини или дјеломице прикључити Србији, или Хрватској, или Црној Гори.

Кад је тако изведена подјела, треба да парламенти Хрватске, Србије, Словеније, Црне Горе, Македоније, а евентуално Босне и Војводине сачине федерални уговор, споразумјевши се о пословима који се имаду предати заједници. Лахко ће бити стећи и гаранције за очување слободе сваке поједине земље, и то под једним јединим увјетом, да се Србија одрекне својих тежњи за хегемонијом, и то не само теоретски него и фактички, пуштајући из својих руку сва средства која су кадра ту хегемонију подржавати, те је и данас држе.

Мислим да ми је успјело у најгрубљим цртама изложити не само становиште моје него и становиште хрватског народа, које, ако се не поклапа с мишљењем мојим, онда сам увјерен да је још само радикалније.

Др. Владко Мачек

Петрановић–Зачевић, стр. 318–321

Влатко Мачек

**ПРЕДГОВОР ЗА КЊИГУ
РУДОЛФА БИЋАНИЋА ЕКОНОМСКА
ПОДЛОГА ХРВАТскоГ ПИТАЊА**

Када је ријеч о борби хрватског народа за слободу, онда се и код нас, међу Хрватима, врло често, а у иноземству готово редовито сматра да је потицај те хрватске борбе само празно признање хрватског народног индивидуалитета. Има зато људи који држе да би се национални спор Хрвата и Срба, дотично Србије, с једне стране, а Хрватске те осталих пречанских крајева, с друге стране, дао ријешити на једноставан начин. Дао би се ријешити, мисле, тако да се признаје и Хрватима сва мањинска права у истицању своје народности, писма, па и народних симбола (заставе, грба и сл.).

Спор је, међутим, много дубљи. Кад сам године 1933. стајао пред Државним судом у Београду, рекао сам да је свему злу од године 1918. па до данас криво схваћање србијанских властодржаца према којему, у супротности с мировним уговорима, не сматрају данашњу Краљевину Југославију новом државом, него једноставно проширеном Србијом. Та моја изјава, иако одговара истини, није ипак била потпуни приказ стања ствари. Јест, властодршци Србије не сматрају Југославију новом државом, али је не сматрају ни једноставно проширеном Србијом, него држе све хрватске и пречанске крајеве обичним колонијама, с којима мисле да могу владати, па и владају, без икакве одговорности.

Штовише, не поступају са Хрватском и пречанским крајевима ни онако како цивилизована држава поступа са својим колонијама, него по прилици како је Турска у доба распадања Турског царства поступала са пашалуцима. И то не само у погледу политичком него нарочито у погледу економском. Зато је та политика Хрватску и остале пречанске крајеве ставила у непригодиво гори положај него што су га имали под бившом

Аустроугарском монархијом, те их довела готово до руба господарске пропасти.

Да буде и хрватска и иноземна јавност барем дјеломично упозната са правим стањем ствари, замолио сам свога пријатеља др. Рудолфа Бићанића да прикупи барем најважније податке из којих ће се видјети колико су Хрватска и остали пречански крајеви изабљени кроз ових 20 година живота са Србијим, и колико их изабљује данашња, може се рећи, у економском погледу, најгора влада г. Стојадиновића.

Издајући ову књигу, молим, не само пријатеље хрватског народа у иноземству него и у Србији, све људе који имају и труна осјећаја за праведност, да је проуче и онда просуде јесу ли Хрвати у праву кад се тако тврдокорно боре за своју политичку, финансијску и економску самосталност, и кад су одлучили борити се све док буде над њима макар и сјенка србијанске хегемоније. Хрватима пак нека буде и ова књига новим потицајем да окупе све своје снаге и још јачом силом него досад наставе борбу до потпуне слободе.

Загреб, мјесеца свибња 1938.

Др. Влатко Мачек

Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilište u Zagrebu, 2004, стр. 35

Светозар Прибићевић

ПРОГЛАС ДИКТАТУРЕ

1

Две аудијенције, др Мачекова и моја, 4. и 5. јануара 1929 – „Саветујем вам да идете у Загреб и да се потрудите да отуда решите кризу” – „Желим исто тако да будем и хрватски краљ” – Слободан Јовановић – Од Земуна до Котора – Мој положај у Самосталној демократској страници – Г. Соервен у Београду и у Земуну.

Стигосмо тако до пред крај 1928. године. У исто доба дошло је до оставке владе др Корошца. Све је већ било спремно за увођење диктатуре, а саветовања у двору, у циљу решења кризе, била су само чиста формалност.

Г. Мачек и ја примисмо позив за аудијенцију за 4. јануар 1929. Тај позив потписао је био министар двора Драгомир Јанковић, што је изазвало велико незадовољство у нашим редовима.

Чим стигосе позиви, у Загребу је сазван Извршни одбор Сељачко-демократске коалиције да би решио: да ли треба да идемо у аудијенцију. Претрес тим поводом био је дуг. Две примедбе биле су стављене: 1) Зашто је Драгомир Јанковић потписао позив, кад је Радић, кратко време пред смрт, пред истражним судијом тврдио да је у његовом, Јанковићевом кабинету донета одлука за извршење атентата у скупштини? 2) Ми смо имали осећање да су саветовања у двору била само проста формалност и да отуда немамо шта да очекујемо, ма да нас је г. Давидовић обавештавао да све добро иде и да ће се све добро свршити. Те вести нам је донео Светислав Поповић, који се данас убраја у главне стубове диктатуре. Наравно, не могу да кажем до које је мере преношење ових вести било тачно.

У току расправљања које се наставило, др Трумбић, бивши претседник Југословенског одбора, нарочито је запажен са својим помирљивим настојањима, што је оставило најдубљи утисак

на све присутне. Решено је било да се са извесном резервом пређе преко прве ствари (потпис Драгомира Јанковића) и да се настави са дневним редом: да се одазове на позив, како се не би могло рећи да ми чак ни са краљем нећемо да разговарамо и да ту одлуку доставимо нарочитим телеграмом упућеним лично краљу.

После тога почела је расправа о предлогу које ћемо ми учинити краљу с циљем решења кризе. Сложили смо се да се председницима, Мачеку и мени, остави слобода да изнесемо предлоге, водећи рачуна о резолуцијама Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928. године.

Онда су дошле аудијенције. Др Мачек био је примљен 4. јануара 1929. у 10 часова пре подне. Узгред, бележим да су сви будући министри диктатуре већ били окупљени у Београду.

Шта је др Мачек предложио краљу? По мојим белешкама од 4. јануара, др Мачек се оптужујући жалио.

Он је истакао да ова криза није само криза владе већ да је дубља, и да може погодити и саму државу, ако се не нађе праведно и добро решење. Изразио је своје мишљење да криза треба да буде решена у смислу одлука Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928. То је потребно да би се у заједничком парламенту избегли непотребни сукоби због питања чисто локалног значаја.

После те аудијенције др Мачек је дошао к мени и остао на ручку. Новинарима је дао ову изјаву о аудијенцији:

„Кад ми је тражено моје мишљење о ситуацији и о кризи, одговорио сам да криза не може бити решена без потпуне реорганизације државе. Ја сам исто тако обратио пажњу на одлуке Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928, а кад сам позван да изложим стварност тих одлука, рекао сам да ми тражимо поновно успостављање историјских и народних територија са њиховим скупштинама, које ће имати потпуно законодавну и извршну власт.”

У моме стану др Мачек је дао новинарима званично саопштење о аудијенцији. То саопштење дословно гласи:

„Председник др Мачек био је врло љубазно примљен у аудијенцију у којој је остао за време од 35 минута. Он је Њ. величанству рекао да се данашња државна криза не може решити без приступања потпуној реорганизацији државе, наиме, да треба

поново успоставити историјске и културне индивидуалности, са њиховим скупштинама и владама.”

Ја сам био примљен у аудијенцију 4. јануара у четири сата по подне. Улазећи у краљевску дворану за пријем, осетио сам у њој хладноћу. Имао сам осећај да није загрејана, јер је све око мене било буквално ледено. Изменио сам са краљем стисак руку које се једва додирнуше, хладне као лед.

Краљ ме позва да седнем, сео је и сам и поставио ми уобичајено питање о томе шта ја предлажем за решење кризе. Али тек што сам се спремио да одговорим, краљ ме прекиде, питајући да ли знам шта је др Мачек предложио.

Одговорио сам да не знам тачно. На то ме краљ упита: „Хоћете ли да вам прочитам?“, и поче да чита текст из кога је произлазило да је др Мачек предложио реорганизовање државе по коме би биле обезбеђене „власи са скупштинама” за сваку јединицу у држави. „Шта на то кажете?”

Одговорио сам: „Сматрам да ствар нисте извели начисто са др Мачеком и да треба наставити разговоре. Власи могу бити државне, земаљске, обласне, покрајинске, а неки аутори говоре чак и о општинским владама. Скупштине исто тако могу бити народне, провинцијске и покрајинске; ми Срби у Аустроугарској имали смо чак и Сабор Српске православне цркве. Преговорима треба расветлити какав ће правни положај и коју ће надлежност имати разне власи и скупштине. Саветујем вам да наставите разговоре са г. Мачеком. Не могу да кажем да ће се то свршити за двадесет четири часа, али сам уверен да ће кроз неколико дана моћи да дође до споразума, ако на томе озбиљно порадимо. Ви чак можете да наменујете једну владу која ће између осталог имати и задатак да води преговоре у ваше име. Предлози г. Мачека врло су умерени и ја вам живо саветујем да не дозволите да ситуација измакне.”

„А шта ви предлагате?”, упита краљ.

„Ја вам саветујем да образујете владу која ће по уставном реду саопштити скупштини да она предлаже ревизију Устава означавајући поименце чланове који треба да се измене, и која ће одмах затим распустити скупштину и извршити слободне изборе за Уставотворну скупштину, а ова ће законитим путем обавити измену Устава.”

Краљ ме ништа не упита. Али сам ја додао:

„Величанство, у новинама сам читао да сте сат и по разговарали са г. Илијом Михаиловичем, председником скупштине, а само пола часа са г. Мачеком, прваком Хрвата и наследником Стјепана Радића, кога први пут у животу видите, и са киме сте имали да разговарате о најважнијем државном послу, тј. о решењу хрватског питања. Ни у Вашингтону, ни у Паризу, ни у Лондону нико неће веровати да се у тако ограниченом времену могло довољно разговарати о хрватском питању.

„Са г. Михаиловићем нисам говорио сат и по.”

„Али ипак, то није разлог, Величанство, да не говорите са г. Мачеком чак и дуже о хрватском питању.”

Краљ се већ дигао. Ја учиних то исто. Пре но што сам изашао, рекао сам му још:

„Ја вам најозбиљније саветујем да одете у Загреб и да покушате да решите кризу, овога пута из Загреба. Не треба сваку кризу решавати у Београду.”

То је био мој последњи разговор с краљем. Сутрадан, 5. јануара, др Мачек је поново био примљен у аудијенцију. Том приликом краљ је изјавио да је Мачеково гледиште саопштио осталим шефовима странака и да су сви, изузев Прибићевића, били против. Др Мачек је упитао:

„Г. Корошец такође?”

Краљ је одговорио: „Да, и он.”

Мачек је казао на то:

„Онда, Величанство, он вам лаже.”

Краљ одврати:

„Да, а зашто сви они лажу?”

Потом је затражио од Мачека да му потање објасни резолуције Сељачко-демократске коалиције од 1. августа 1928. Упитао је које би то „аутономне јединице” биле.

Мачек му је набројао Словенију, Хрватску, Босну, Војводину, Србију, Црну Гору и Македонију.

Онда га је краљ упитао:

„А да ли би те покрајинске скупштине у својим аутономним пословима имале потпуно независно законодавство?”

Мачек је одговорио: „Разумије се, уз санкцију Вашег величанства.”

На крају краљ је затражио од Мачека да саветује шта сада треба учинити.

Мачек је саветовао да наменује једну неполитичку владу, која има његово поверење и која би по своме саставу пружила јемство да ће се одмах почети с решавањем хрватског питања у смислу одлука од 1. августа.

Краљ је прибележио Мачеков предлог и прочитао му текст, али наместо „неполитичку” метнуо је „ванпарламентарну”.

Мачек га је исправио овим речима: „Нисам казао ванпарламентарну, него неполитичку”.

На то је краљ исправио своју забелешку. Кад су устали, краљ је, отприлике, рекао ово:

„Узећу ствар у своје руке да задовољим Хрвате, јер ја желим исто тако да будем и хрватски краљ.”

Ове последње су дословно краљеве речи. Међутим, краљ је ствари решио октроишући устав без питања Хрвата, и изборним законом онемогућио да Хрвати који су у Аустроугарској имали свој Сабор и владу пред њим одговорну – могу да поставе своје кандидатске листе на изборима, што у свакој другој земљи могу да учине националне мањине.

Мачек је већ био изишао у двориште, кад га краљ поново позва да му каже:

„Данас ћу позвати г. Слободана Јовановића, професора универзитета, да га питам шта је то што ви предлагате.”

Мачек му је одговорио:

„Мало је важно какво ће бити државно уређење са гледишта правне науке. Нијемци су 1871. године створили устав којим су учврстили Њемачку, а професорима су оставили бригу да већ педесет година расправљају: да ли је Њемачка конфедерација држава или федеративна држава.”

„Да, имате право”, рекао је краљ и додао: „Због мене ви више немате потребе да остајете у Београду.”

Одмах после друге аудијенције, краљ је позвао професора Слободана Јовановића.

Кад је професор Јовановић дошао краљу, он му је – читајући неку хартију и не говорећи да му је Мачек дао предлог – поставио питање:

„Шта је то, по уставном праву, кад постоји један монарх, једна заједничка дипломатија, једна војска и царица, а остало одвојено?”

Професор Јовановић је одговорио:

„Е па, то је реална унија – скоро нешто слично што је било у Аустроугарској.”

Краљ се задовољио овим одговором и више ништа није питао.

Тад је објављен један краљевски комунике, у коме је речено да су све странке одбиле предлоге Мачека и моје, и да је, према томе, постало немогућно образовање једне парламентарне владе, те да ће се ситуација решити ванпарламентарним путем. Тако је наговештен државни удар.

Тачно је да су све странке одбиле наше предлоге, али је Давидовићева Демократска странка у једном саопштењу истакла потребу да се преговори наставе. Сем тога, у демократијама – ако се политичке странке не слажу у схватањима по националним и државним проблемима, што се често догађа – не прибегава се решењима путем диктатуре, већ се оставља сувереном народу да он својим гласом одлучи и пресече чвор, тј. реши спорна питања.

Пре предлога диктатуре, краљ је једном бившем председнику владе изјавио: да је Мачек поставио тако неумерене захтеве да је повукао границе Велике Хрватске тако да допиру до капија Београда, до Земуна, и да је за такву Хрватску тражио границе од Земуна до Котара.

Међутим, о свему томе није било ни речи у току аудијенције.

На њој нису повлачене границе разних аутономних јединица. Говорено је у најопштијим линијама. Кад је Мачек у току аудијенције објашњавао разлике у схватањима између Србијанаца и становника бивше Аустроугарске, он је само нагласио да се већ у Земуну наилази на менталитет различит од београдског. И то је било све.

О нашим аудијенцијама од 4. и 5. јануара по земљи су после проглашења диктатуре ширене разне врсте прича, које ми нисмо

могли да спречимо, јер је једним нарочитим указом била укинута свака слобода штампе.

Међутим, ми смо тада предложили само оно што су тражили наши другови, који су у Београду сматрани као најумеренији, а који су потом пришли диктатури. Тако је, после говора др Мачека у Запрешићу др Светислав Поповић 11. септембра 1928. године казао новинарима:

„Тај говор, на пример, који је г. Мачек јуче изговорио у Запрешићу, јесте ствар коју треба да усвоји сваки самостални демократа. Сасвим је разумљиво што Хрвати траже да буду господари на хрватској земљи. То је са исте тачке разумљиво као и кад Срби траже да буду господари на својој територији. Кад би се то одбило неким Србијанцима, да ли би се са њима уопште могло и говорити?“

А 1. јануара 1929, тј. три дана пре наше аудијенције, исти тај Св. Поповић рекао је новинарима:

„Решење проблема преуређења државе намеће се као неизбежна потреба.“

По проглашењу диктатуре нарочито је говорено да су између мене и умеренијих чланова Самосталне демократске странке (која је била у коалицији са Радићевом странком) постојале разлике у схватањима, јер да сам ја, тобож, издао програм странке и да сам ишао исувише далеко са Радићевом странком. На то тврђење може се одговорити овим чињеницама:

У току конференције Самосталне демократске странке, која се одржала 28. августа у Земуну, др Светислав Поповић рекао је ово:

„Један београдски лист поставио је питање на којој се страни налазе бирачи (Самосталне демократске странке). У вашем отсуству нисам хтео да одговарам, а овде, у вашем присуству, могу одлучно рећи да се бирачи заједно са мном и са свим посланицима Самосталне демократске странке налазе на страни Светозара Прибићевића, јер између нас и Светозара Прибићевића није било и не може избити никакво размимоилажење у гледишту.“

А данашњи посланик Југославије у Прагу, др Првислав Гризогоно упутио ми је 1. новембра 1928, са једног обласног збора Самосталне демократске странке, овакав телеграм:

„Са данашње годишње скупштине Самосталне демократске странке, која се одржава у Сплиту, шаљемо нашем јуначком председнику једнодушни поздрав и израз нашег пуног поверења.”

После свега овога, мислим да нико не може сумњати у побуде које су одлучиле проглашавање диктатуре у Југославији и ко је за то одговоран.

Тим поводом могло је бити речи да су извесне мрачне и неодговорне силе изазвале диктатуру, као што се задуго шапутало у земљи и у иностранству. Али ја могу свесно, савесно и одлучно да кажем: Не!

Десет година био сам у центру наше народне политике, познајем добро ситуацију и при пуној свести о ономе што износим могу рећи да је диктатура лично краљево дело, због кога ће он морати да сноси одговорност пред народом и историјом.

Уосталом, то је и сам краљ Александар нарочито истакао у току разговора са француским новинаром Соервеном (Sauerwein), који је објављен у београдском листу „Политика” од 17. јануара 1929. Краљ је изјавио Соервену:

„Да бих ово оздрављење земље извршио, ја сам се сам изложио, не заклањајући се ни за кога и не тражећи начина да умањим своју одговорност. Успело или не успело моје дело, ја лично одговарам.”

Соервен је дошао из Београда у Загреб, где је дуго и са мном разговарао. Он ми је показао извештај о своме разговору с краљем и тај ми је одељак одмах пао у очи.

Питао сам Соервена како је могао то да унесе у свој текст, пошто то значи, у случају неуспеха, краљеву *абдикацију*.

Соервен ми је одговорио да је и он сам то приметио, али да је претходно откуцао текст на машини и потом краљу скренуо пажњу на тај одељак. А краљ му је одговорио да он жели да баш тај део буде објављен.

Соервен ме је питао шта ја мислим о диктатури.

„Шта бих могао рећи него да је то режим насиља, а који се ничим не може оправдати.”

„Али краљ није имао другог излаза, пошто му је пут за ревизију устава био затворен, јер се у бившој скупштини нису могле сабрати три петине сагласне за ревизију као што то Устав прописује.”

„Е па, то није био једини пут. Ревизија Устава могла се извршити на два начина. Прво, да скупштина сопственом иницијативом донесе одлуку у смислу ревизије Устава; и за то је потребна већина од три петине. Али постојао је исто тако и један други уставни пут, онај који сам ја предложио краљу. Краљ је могао да узме иницијативу за ревизију. У томе случају могло се проћи и без већине од три петине у скупштини. У овоме случају довољно је да краљ наменује једну владу да она саопшти скупштини да се приступа ревизији Устава и да посебице назначи сваки члан који треба да се измени. То би самим тим значило распуштање скупштине и изборе за Уставотворну скупштину.”

Соервен је био веома изненађен мојим излагањем, које је пратио са неповерењем. Кад сам завршио, он примети:

„Речено ми је да постоји само онај први начин ревизије.”
„Нетачно су вас обавестили.”

Извукао сам из своје фиоке текст Устава и превео му члан који се односи на поступак у ревизији. Соервен ми је на то рекао да ће то проверити код Трумбића. Доцније ме је обавестио да му је и Трумбић дао исто обавештење.

Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Просвета, Београд, 1952, стр. 105–113

Лазар Марковић

**РАД НА СРПСКОХРВАТСКОМ
СПОРАЗУМУ**

**1. Радикално-демократско
ривалство и хрватско питање**

Кад се видело да група босанских муслимана и група самосталних кметијаца у Словенији нису више никакви озбиљни браниоци Устава, могло се претпоставити да ће две велике странке, које су се, у ствари, биле заложиле за унитаристичко уређење државе, убудуће још интимније сарађивати, баш ради одржања унитаристичке подлоге, која даје најбоље гаранције за напредак и развитак целокупнога народа. Радикална и демократска странка, од самога постанка ове последње, биле су, међутим, у запетим односима, и само су нуждом и општом државном невољом биле принуђене да сарађују на заједничком послу. По моме мишљењу, велика је погрешка била што је хрватско-српска коалиција, са г. Светозаром Прибићевићем на челу, направила споразум са бившим српским опозиционим блоком и образовала Демократску странку, дајући тиме овој странци од самога почетка једну погрешну оријентацију и један непотребан фронт противу радикала. Зна се да је целокупну националну политику Србије углавном спроводила Радикална странка, и када је дошао час уједињења. Уз радикале и њихово схватање о јединству нашла се баш хрватско-српска коалиција, која је својим држањем и својим радом у данима уједињења омогућила 1. децембар 1918. године. Међу противницима оваквог потпуног јединства налазили су се и видни претставници србијанског опозиционог блока. Како је пак до тога дошло да се само неколико месеци после 1. децембра 1918. год. позиције из основа промене, и да се изведе друкчије, неприродно и нереално груписање странака, то није ни данас потпуно јасно.

Пријатељи г. Прибићевића бацају кривицу на пок. Стојана Протића и на војвођанске радикале. Опет, многи радикали сматрају да је за ово разилажење крив г. Прибићевић, који је, како они кажу, под утицајем српске опозиције мислио да може средиште политичке снаге и активности да пренесе са радикала на новостворену и чисто механички скупљену Демократску странку. Ја нисам у то време био у земљи, не знам ближе појединости, и не могу према томе ништа поуздано да кажем. Али ипак могу споменути да су овим преокретом радикали били јако изненађени. Док сам још био у Паризу, на Конференцији мира, почетком фебруара 1919. године, имао сам прилике да прочитам код г. Пашића једно писмо пок. Стојана Протића упућено г. Пашићу, у коме се излагала политичка ситуација у земљи. Ту је пок. Протић извештавао г. Пашића да се г. Прибићевић одлично држи, и да се може на њега рачунати ради извођења јединства, противно тежњама партикулариста окупљених око Југословенског одбора и Југословенске демократске лиге. Одмах после тога дошле су вести о стварању Демократске странке, са очигледним фронтом противу радикала. И тако је настала борба између ове две велике политичке групе, која је трајала кроз целу 1919. и 1920. годину, преносећи тежиште спора на нови терен и трошећи народну снагу у бесциљним чисто партијским прегоњењима, што је све дало маха и храбрости сепаратистима да се организују и припреме за борбу.

Интереси земље најзад су ипак претегнули, и коалиција радикала и демократа, васпостављена у мају 1920, после експериментисања од четрнаест месеци, успела је да реши уставно питање. Кад су, како је напред истакнуто, две мање политичке групе, које су помагале у доношењу Устава, било промениле своје држање и изневериле своју реч, као спаховци, било ишчезле из скупштине услед пропасти на изборима, радикали и демократи сматрали су најпааметнијим да понова отпочну роварити једни против других. То ривалство само по себи не би било нимало опасно да није узело форме које су угрожавале тек створену државу, и да то није, стицајем прилика, захватило у сам Устав, који још није био практички ни изведен.

Устав је, као што је познато, оставио незадовољен један добар број Хрвата. Поред све демагогије Стјепана Радића, сваком

озбиљном и трезвеном политичару било је јасно да то незадовољство има и своје дубље узроке, да је оно у нечему можда и оправдано, и да се не може преко њега олако прећи. Ми у Радикалној странци сматрали смо да се о овој појави мора водити рачуна, и да треба тражити начина да се хрватско незадовољство ублажи. У то време долазе и моја путовања у Загреб и покушаји да се Устав представи у симпатичнијој боји, тј. као основни земаљски закон који може имати својих недостатака, можда и крупних, али који свакојачко, према намерама и схватањима Радикалне странке, нема нити може имати карактер једног антихрватског устава. Ако нису у Уставу остварене тежње за аутономијом Хрватске, из тога још не следује да Устав има за сврху ма какво сузбијање хрватства, а повладивање српства. Други радикали такође су у томе смислу говорили и радили. Овај рад чланова наше странке није имао неку партијску тенденцију. Напротив, њему је био једини циљ да се допринесе учвршћењу Устава, путем бољег узajамнога разумевања и објашњавања са незадовољним хрватским партикуларистима. То се видело и по закључцима Земаљске конференције наше странке одржане 11. и 12. децембра 1921. године у Београду, на којој је, и поред донетог Устава, нарочито говорено о хрватско-српским односима, па је у резолуцију унет један одељак који баш говори о хрватском питању. У томе одељку каже се следеће: „Радикална странка нарочито наглашује потребу да се оправдани захтеви Хрвата и свих других крајева у погледу уређења локалне управе задовоље путем примене истинске и простране самоуправе у општинама, срезовима и областима. У погледу односа према браћи Хрватима наглашује се жеља коју је Радикална странка увек имала, а то је да сви делови нашега народа буду задовољни у уједињеној Краљевини. За жаљење је само што они Хрвати који су незадовољни нису између себе израдили једно гледиште које би се на темељу народног и државног јединства могло узети у разматрање и озбиљну дискусију”.

Та наша изјава није, истина, примљена са поверењем, али је она ипак имала извеснога дејства, јер је показала да Радикална странка не мисли затварати очи пред стварним тешкоћама, које сметају потпуној консолидацији земље унутра. Хрватски кругови који су обично сматрали Радикалну странку не само чисто срп-

ском странком већ и шовинистичком и партикуларистичком групом – отпочели су са више пажње и више објективности да цене држање радикала, па су мало-помало стицали уверење да помоћу Радикалне странке и у колаборацији с њом могу доћи до остварења оних својих жеља које су у оквиру државнога и народнога јединства. Тај процес приближавања Радикалне странке Хрватима заснован је радом и трудом Стојана Протића, али је и доцније, и поред посебнога положаја Протићева у овоме питању, постепено проширен на целу странку. Плодови те разумне политике наше странке према Хрватима осећају се и данас, поред свих оправданих и неоправданих напада са хрватске стране на радикалну странку.

Догађаји су се, међутим, развијали противу нас, и то у два правца. Противници државног уређења какво је предвиђено Уставом нису седели скрштених руку, већ су предузели акцију за прикупљање снага и организовање отпора противу унитаристичког Устава. Стјепан Радић увиђао је да сам не може спречити извршење и извођење Устава, и зато је свим силама настојао да прикупи савезнике, да створи један заједнички фронт свих оних који су против постојећег државног уређења, те да тако организованом снагом припреми снажну акцију противу јединства. И не само то, него је Радић једновременно смислио и план рада за слабљење оног другог, уставног фронта, за разједињавање оних који су се истакли као браниоци унитаризма. Мора се признати да је Радић успео у оба правца. Да ли је то његова лична заслуга, или су и други ту припомогли, или су најзад, као што је сигурна ствар, и сами браниоци Устава својом лакомисленом политиком узајамнога трвења ишли наруку плановима Стјепана Радића, то је овде споредно. Главно је да је Радић такорећи једновременно успео да привуче својој странци г. Корошеца и г. Спаху, и да тако свој екстремистички рад пренесе на ширу базу, а у исто време да поколеба духове у Демократској странци и да унесе пометњу у погледу најосновнијега питања нашег државног живота. Демократи, који су се истицали као крајњи унитаристи и непоколебљиви заточници интегралнога јединства Срба, Хрвата и Словенаца, нису уистину били прекаљени у овом главном питању нашег народног живота. За њих је, противно ономе што су јавно говорили и проповедали,

то питање било, као и сва друга, од релативне вредности. Кад је после састанка на Илици, код Сарајева, у лето 1922. године, једна група такозваних интелектуалаца отпочела активније да ради противу унитаристичког уређења државе, и када је организован конгрес у Загребу, у јесен исте године, с намером да се поведе борба противу Устава, на тај конгрес отишла су два видна представника Демократске странке, г. Љуба Давидовић, номинални шеф те странке, и г. Иван Рибар, председник Народне скупштине. Загребачки конгрес био је једна манифестација противу унитаристичког Устава, и у тој манифестацији узели су учешћа два првака Демократске странке, од којих је један био сам шеф те странке! Изненађење је било огромно, и нико није могао одмах да схвати ову недоследност и оваку лакомисленост код људи који су претендовали на глас политичара и државника. Тај пут у Загреб није био случајан, нити је он остао усамљен. Неколико чланова демократског посланичког клуба отворено су радили противу закључака коалиционе владе, у одборима као и у пленуму скупштинском, обележавајући се као присталице једне друге политике. Влада г. Пашића, иако је имала бројно јаку већину, није била сигурна због овога врења у демократском клубу. Ситуација је бивала све мутнија, и требало је приступити рашчишћењу односа.

Ако се испитају разлози који су руководили г. Давидовића и његове пријатеље да приступе једноме покрету противу унитаристичког Устава, видеће се, без тешкоћа, да је овај поступак био диктован једино и искључиво партијским интересима, и да није имао никакву солидну политичку подлогу. Тиме хоћу да кажем да г. Давидовић није стварно мислио на решење хрватског проблема, него је хтео српско-хрватски спор да искористи и да употреби у чисто партијске сврхе, за ојачање Демократске странке. Демократска странка је стално опадала, и г. Давидовић је мислио да заустави тај процес једним експериментом који му је изгледао врло практичан. Требало је не само спречити радикале да дођу у ближу везу са хрватским групама – него још и воспоставити везу демократа са незадовољним Хрватима. Г. Давидовићу било је главно да ослаби радикале, и ради тога он је био готов да се упусти и у најризичније политичке авантуре. Да се не би мислило да је ова и овака оцена Давидовићеве политике неоправдана, ја ћу

одмах навести и доказе за горње тврђење. На првоме месту, ни г. Давидовић ни његови пријатељи никад, ни у којој прилици, ни су ни једном речи споменули потребу да се разговара са незадовољним хрватским групама, и да се тако потраже и, по могућству, отклоне узроци хрватског нерасположења. Природно би било да се г. Давидовић обратио својим савезницима, радикалима, да у заједници с њима покуша нешто створити. Ово је у толико пре требало учинити што се никакво попуштање од постојећег Устава не би могло извести без учешћа Радикалне странке. Радикали су били главни фактор при стварању Устава, па се мимо њихове воље не би могла извести никаква измена Устава. Али г. Давидовићу није било ни до Устава ни до решења хрватскога проблема, па зато он није ни пошао овим путем. Њему су требали савезници да би се прегонио и борио са радикалима, па је те савезнике потражио међу незадовољним Хрватима, злоупотребљујући ово крупно унутарње питање за своје ситне партијске рачуне.

Колико је тачно и основано ово и овако схватање о правоме карактеру акције г. Давидовића, то се види и по томе како је г. Давидовић даље изводио целу ову ствар. Он је стално остајао при фразама и неодређеним формулама, не задирући никако у срж самога питања, и не бринући се о његовом практичном решењу. Тиме је г. Давидовић на једној страни слабио и поткопавао ауторитет државнога Устава, израђеног на темељу једнога народа и једне државе, а, с друге стране, није стварно приводио држави и државном јединству оне елементе који су се придружили Радићу и његовој сепаратистичкој акцији. Таквим држањем г. Давидовић је довео до распада радикално-демократске коалиције у децембру 1922. године. Јединствени фронт странака које су се zaloжиле за унитаристичко уређење државе био је разбијен, и створила се нова ситуација. Образована је хомогена радикална влада која је распустила скупштину и пошла на изборе.

У децембру 1922. године, када су се још водили преговори о обнављању коалиције, ја сам без икаква устручавања заступао мишљење да треба свакојако одржати радикално-демократску коалицију. Тврдио сам да Радикална странка, по своме склопу и по својој снази, није довољна да одржи Устав и да сузбије навалу свих незадовољних партикулариста и сепаратиста. По мо-

ме схватању, требало је тада створити нову коалицију радикала и демократа, са искључењем свих оних који би у начелу били противни таквој коалицији и који би радили на стварању другог једног ревизионистичког блока. За мене је било јасно да г. Давидовић са ужим кругом својих једномишљеника води уску, партијску политику, и да је њему искључиво стало до тога да ослаби радикалну странку. Зато сам заступао мишљење да се по сваку цену има одржати коалиција, и да демократима, које би повео г. Прибићевић, треба понудити такве услове за коалицију какве би они лако могли прихватити. По моме схватању, требало је дати г. Прибићевићу и његовим пријатељима пуно задовољење у погледу броја портфеља, у погледу распореда портфеља, па чак и у погледу ресора министарства унутрашњих дела, али тражити од њих да коначно и потпуно раскрсте са свима људима који се руководе другим побудама и намерама, и који нису поуздани чувари и браниоци народнога и државнога јединства. Моје схватање није, међутим, усвојено, и то из два разлога. Најпре, сам г. Прибићевић још није био потпуно начисто о истинским расположењима и осећајима својих партијских другова из групе г. Давидовића, па није ни био много расположен да цепа странку и да једним одлучним покретом створи потпуно нову ситуацију. У томе је г. Прибићевића определило и нејасно и неодређено држање самих радикала, који су, истина, били готови да приме нову коалицију са демократима, под вођством г. Прибићевића, али при практичном извођењу те замисли нису хтели да створе повољне услове, који би осигурали успех г. Прибићевићу. У Радикалној странци преовлађивали су ускогруди погледи о хомогеној влади, свакојако под утицајем реминисценција из Србије, када су хомогене владе показивале најбоље резултате, и тако је због обостраних грешака дошло до коначног разилажења. Формирана је хомогена радикална влада, и мени је понуђено да будем министар унутрашњих дела. Ја ту понуду нисам примио, јер сам сматрао да нисам погодан да руководим изборном борбом у правцу ломљења демократа, кад сам за све време трајања кризе предлагао да се одржи коалиција са демократима, да се главни изборни фронт окрене према радикалцима и партикуларистима. Ишао сам у овом свом гледишту тако далеко да сам предлагао да у хомогени радикални кабинет

уопште не уђу људи који су тражили коалицију са демократима, као што бих предлагао, за случај да је било дошло до коалиционе владе, да у такву владу опет не уђу људи који су начелни противници коалиције. Мој захтев изгледао је неразумљив онима који на такве начелне ствари не гледају при прављењу кабинета, па и ја сам, по жељи г. Пашића, остао сам у хомогеној влади задржавши свој дотадањи портфељ министра правде. Мислим да треба да забележим да од тога доба отпочиње роварење противу мене, и то готово искључиво из радикалних кругова. На те појаве ја се ни сам обзирао, јер сам био уверен да сам био на правој путу, као што се то увидело годину дана доцније.

2. Неуспех хомогене радикалне владе на изборима и покушај споразума са Радићем и Корошцем 1923. године

Хомогени радикални кабинет водио је изборну борбу 1923. године под врло тешким условима. Демократска странка формално, као целина, стајала је на гледишту постојећег Устава и постојећег државног уређења, па није било тако лако с њом се борити. Извесни демократски политичари, као г. Прибићевић и његови пријатељи, били су чак одлучнији браниоци унитаристичке државе неголи понеки радикал. С друге стране, за борбу противу Радића или Корошеца радикалима је оскудевао неки јачи ослонац међу Хрватима и Словенцима. Било је, дакле, од самога почетка јасно да се новим изборима једино могу ослабити демократи, али да о некоме сузбијању и уништењу сепаратиста и федералиста не може бити озбиљног говора. Хомогена радикална влада није била у стању да постави једну широку изборну платформу која би окупила све унитаристичке елементе, па је зато и изборна борба вођена тромо, неодређено, а негде чак и потпуно погрешно, као у извесним областима Хрватске, где су радикали и демократи својим узајамним трвењем само олакшали победу федералистима.

Избори од 18. марта 1923. године свршили су се поразом радикалне владе. Радикална странка је ојачала, демократи су пре-

половљени, али радикални хомогени кабинет није добио већину. Главни циљ и смисао избора које спроводи једна влада јесте да се добије већина, или народно поверење за политику дотичне владе. Хомогени радикални кабинет није добио већину. Од 313 посланика, радикали су добили само 109. Под нормалним приликама кабинет би имао да одступи после овакога изборнога неуспеха. Што влада г. Пашића ипак није одступила, објашњење лежи у томе што посланици Радићеве странке уопште нису хтели доћи у парламент, па је због њихове апстиненције укупни број посланика спао са 313 на 244, тако да је радикалима било могуће створити парламентарну већину споразумом с две мање групе: с Немцима и џемијетлијама (Турцима из јужне Србије). Тиме је привремено отклоњена криза, а хомогени радикални кабинет могао је остати на управи земље још скоро читаву годину дана. За то време чињени су разни покушаји да се политички положај у земљи поправи, и цела 1923. година прошла је у истраживању нових комбинација. Радикална странка осећала је да је хомогени кабинет слаб и да се држи једино због апстиненције радићеваца. Из тако неугодне ситуације требало је изићи на неки начин. О томе како да се то учини постојала су разнолика мишљења, па су и разни покушаји чињени. Четири су комбинације биле, или покушане, или предложене. Прве три показале су се безуспешне, док је четврта, оличена у коалицији са групом г. Прибићевића, најзад превагнула. Тако се ситуација на неки начин повратила у стање које је постојало 1922 године, у децембру, чиме је доказано, на несумњив начин, да је схватање које сам ја бранио било најисправније.

Пре него што пређем на излагање о томе како је дошло до поновне коалиције радикала и демократа, мислим да је корисно забележити у чему су се састојале оне комбинације које нису могле успети. Прва је оличена у покушају споразума са самим радићевцима, у априлу 1923. године, што је покушај познат под именом Марковог протокола. Друга је у покушају увођења словеначких клерикалаца у владу г. Пашића, што је покушај извођен путем преговора са Коромећом, у току лета 1923. године, и што није успело. Трећи је покушај хтео извести г. Љуба Јовановић, после доласка радићеваца у скупштину, и после већ закљученог споразума са групом г. Прибићевића.

Да почнемо с Марковим протоколом. Подстрек за разговоре с радићевцима дошао је од стране радићеваца. Они су, преко намесника у Загребу, г. Чимића, питали да ли би два њихова делегата могли доћи у Београд и бити примљени од председника владе. Министарски савет одговорио је да могу доћи, и тако су гг. Мачек и Крњевић дошли у Београд и разговарали са гг. Пашићем и Љ. Јовановићем. Изјавили су да желе искључиво да сазнају какво је расположење код радикала кад су у питању Хрвати. Вратили су се у Загреб, реферисали су вођству странке о своме путу и изгледа да су нашли да код радикала псотоји добро расположење, јер одмах затим долази њихов позив Радикалној странци да пошаље два делегата у Загреб на разговоре. Ови разговори имали су искључиви карактер преговора између две странке, и да би се то још видније обележило, изабрана су таква два делегата који нису били чланови владе. То су били гг. Марко Ђуричић и др Војислав Јанић. Обадва делегата добили су јасне и одређене инструкције да прибаве обавештења о захтевима Радићевим, о његовим минималним условима, без којих он не би ни у ком случају пристао на позитивну сарадњу са Радикалном странком. Ми смо желели да сазнамо те услове и те захтеве, па према томе да се определимо, можемо ли ступати у ма какве споразуме са Радићем и његовом странком. Треба да напоменем да скоро нико у влади и Главном одбору наше странке није веровао у позитиван резултат ових разговора. Ми нисмо били у илузији о личности и менталитету Стјепана Радића, као ни о његовим плановима и намерама, али смо ипак, као политичари, мислили да морамо учинити тај покушај, кад се баш са Радићеве стране нуде преговори. Још један разлог определио нас је у овој одлуци, а то је жеља да обезбедимо у скупштини избор радикалног часништва. Веровали смо да ће већ сами разговори определити радићевце да не сметају томе избору ако би они дошли на помисао да то учине, што, уосталом, није било нимало вероватно.

Господа Ђуричић и Јанић нису успели у својој мисији, или, да кажем још тачније, успели су толико да учине да Радић документарно изјави како не мисли улазити ни у какве разговоре у погледу уређења државе док се претходно не испуне његови посебни административни и политички захтеви. У главно питање Радић

није хтео ни упуштати се, већ је поставио „предувјете” од чијег је испуњења зависио наставак разговора. Делегати наше странке могли су одмах прекинути разговоре већ по томе што је Радић призвао и Корошеца и Мехмед Спаху, да у заједници са њима преговара, а ми се тада уопште нисмо интересовали ни за Корошецову групу ни за Спахове муслимане. Радић је пак одржао реч да неће преговарати без својих савезника и помагача. Одржао је према њима реч, али је обмануо радикале, који су, према споразуму, дошли да разговарају једино са Радићем – и гг. Тјуричић и Јанић прешли су и преко овога, као и преко неуспеха у главној ствари, и пристали су да записнички утврде шта управо Стјепан Радић мисли и жели. Јасно је било да је цео овај покушај био бескористан, и требало је само утврдити узроке неуспеха. Чим се почео правити записник, Радић је у тај записник, за који је унапред знао да га радикали неће примити, унео све што му је конвенирало. Јер, записник се једнога дана може објавити, чим један примерак остаје у рукама радикала. При свему томе, гг. Тјуричић и Јанић оверили су овај записник својим потписима, и поднели су га влади и Главном одбору на увиђај. Чим је записник прочитан, он је једногласно одбијен. То је било 15. априла 1923. године. Сутрадан, 16. априла, Радикална странка бирала је скупштинско часништво потпуно слободна од ма каквих обавеза. Пре скупштинске седнице ја сам лично, у име владе, саопштио гг. Корошецу и Спахи да смо протокол једногласно одбацили, не узимајући га ни као базу за разговоре. То су господа већ раније сазнала, и њихове групе гласале су за своје кандидате. Овим мислим да ће се учинити крај стално понављаним легендама да су Радићевци, по неком споразуму, омогућили радикалима да у 1923. години добију скупштинско часништво, и да су се на неки начин обвезали радикалима да не дођу у скупштину. Ни једно ни друго није тачно. Радићевци и њихови савезници, клерикалци и спаховци, били су потпуно слободни и независни при избору скупштинског часништва. Њих није везивао ни Марков протокол нити каква друга погодба. Ако радићевци нису уопште дошли у скупштину, њихова апстиненција није имала никакве везе с Марковим протоколом.

Кад се овако јавно утврдило да Стјепан Радић не мисли озбиљно ни на какво споразумевање, мада је Радикална стран-

ка несумњиво представљала већину српскога дела народа, те би, према томе, у смислу Радићеве идеологије, била овлашћена да говори и углављује споразум с Радићевом странком; кад се, с друге стране, констатовало и то да Радић прикупља око себе све партикуларистичке елементе у намери да онемогући политику јединства, онда није остајало ништа друго него да се траже други путеви за обезбеђење државне и народне целине, и тако се дошло до покушаја са г. Корошецом, који је у више прилика изјављивао да осуђује разорни рад Радићев и да би био расположен да сарађује с Радикалном странком. За политичку групу г. Корошеца, ова сарадња изгледала је врло повољна и врло корисна. Клерикалци би могли добити у Словенији сву власт и тако би не само коначно сузбили Демократску странку и г. Жерјава – него би могли спречити и развитак и снажење Радикалне странке међу Словенцима. У скромним размерама али жилаво и истрајно, Радикална странка почела је да хвата корена међу Словенцима, и тај би процес свакојако био угушен давањем целе Словеније у руке г. Корошецу и његовим пријатељима. Осим тога, г. Корошец би учешћем у влади могао врло успешно да задржи прелазак Радићеве пропаганде међу Словенце. Изгледало би да би све те користи могао имати г. Корошец да је у току лета 1923. године дошао до споразума с Радикалном странком. Али показало се да г. Корошец није у суштини ни имао намеру да се одваја од федералистичкога блока. Он није био вољан да напусти ни Радића ни Спаху, јер му је заједница с њима давала више помоћи за остварење оних политичких тежњи које гаји његова група. Као што Радић није хтео приликом Марковог протокола да се одвоји од Корошеца и Спахе, тако ни г. Корошец није био решен да напусти Радића и Спаху. Сви су разговори били, дакле, само један маневар ради бољег упознавања наших планова и намера. По моме уверењу, г. Корошец није био ни решен на неку озбиљну сарадњу с радикалима, па је зато и имао неодређено и несигурно држање. Приватни разговори вођени с њиме одавали су утисак човека расположеног за сарадњу, али практички није чињено ништа даље од тога. Господин Корошец је увек избегавао да приступи конкретном споразуму.

Морам споменути и то како г. Корошец друкчије схвата ове разговоре с њиме, и другим разлозима објашњава неуспех овог

покушаја. Он налази да је целу ствар онемогућио г. Пашић својим завлачењем и својом неодлучношћу. Тешко је поклонити вере овоме тврђењу г. Корошеца, јер би такво држање г. Пашића било неразумљиво. Радикалима је била потребна сарадња једне парламентарне групе да би се одржали на власти. Коалиција са странком г. Корошеца имала је неколико врло корисних страна, и наша странка била је вољна да ту коалицију прихвати, под условом да се остане на терену и у оквиру постојећег Устава. Али до коалиције није дошло. И тако је нова скупштинска сесија у јесен 1923. године отпочела под неповољним изгледима за Радикалну странку и радикалну владу.

Док радикали нису успели да привуку ниједну групу, радећи врло тешко с Немцима и Џемијетом, својим јединим савезницима, дотле су опозиционе групе биле врло активне на стварању заједничког фронта противу Радикалне странке. Стјепан Радић створио је федералистички блок са гг. Корошецом и Спахом. Господин Љуба Давидовић опет је формирао опозициони блок са гг. Корошецом и Спахом, као и с групом земљорадничких посланика. Обадва блока била су заснована на идеји заједничке борбе противу радикала. Требало је да Стјепан Радић приђе парламентарном опозиционом блоку, или пак да г. Љуба Давидовић приступи федералистичком блоку, па би заједнички фронт опозиције био остварен, и радикална влада била би оборена. Ситуација хомогеног радикалног кабинета била је, дакле, врло критична. Гласови су стизали из Загреба о скором доласку Радићевих посланика у Београд, чиме би се парламентарна ситуација из основа изменила.

Да се ово спречи, и да се планови федералиста осујете, требало је радити брзо и одлучно. Радикални кабинет морао је бити постављен на ширу основу, или одступити. Тад сам ја узео иницијативу за разговоре са г. Прибићевићем и његовим блиским пријатељима, да бих утврдио њихове погледе на ситуацију и њихове намере. Сазнао сам да они не одобравају рад г. Давидовића на стварању блока с Радићем, и осетио сам да нема озбиљних и непремостивих тешкоћа за поновну коалицију с демократима из групе г. Прибићевића. Обавестио сам г. Пашића о овоме сондирању, и добио сам одобрење да наставим разговоре необавезне природе. Кад су ти разговори добили извесну форму и довели до пот-

пуне начелне сагласности, онда је од стране радикала придошао и г. Љуба Јовановић, а од демократа г. Гризогоно, ради коначнога резимирања свега што је дотад говорено. Господин Љуба Јовановић није био нарочито одушевљен коалицијом с демократима из групе г. Прибићевића, бојећи се да се тиме не створи један сувише узак и претежно српски фронт. Он је налазио да би боље било остварити коалицију са г. Корощцем, али је та коалиција практички била немогућа. Господин Јовановић се приклонио идеји о коалицији са г. Прибићевићем и обећао је потпору. Тиме је у врховима странке, између гг. Пашића и Јовановића, постигнута сагласност у погледима на тадању унутарњу ситуацију и омогућено је да се пође унапред. Господин Пашић дао је оставку хомогеног радикалног кабинета и добио је мандат за проширење парламентарне базе своје владе. Кад је позвао г. Давидовића да учествује са својом странком у тој новој влади која би наставила дотадању државну политику, демократски клуб, већином гласова, одбио је ту сарадњу. На овоме питању сарадње са радикалима, или колаборације с федералистичким блоком, извршио се онда прелом код демократа. Господин Прибићевић са 14 другова изишао је из клуба и образовао нови клуб самосталних демократа, узевши за програм своје странке досадањи програм Демократске странке изневерен и напуштен од г. Давидовића. Господин Прибићевић прихватио је понуду г. Пашића, и 27. марта 1924. образована је нова влада коалираних радикала и самосталних демократа.

С многе пријатељске стране, нарочито из Хрватске, мени се замерало на овој политичкој комбинацији, јер се сматрало да се таквим решењем онемогућује смирење међу Хрватима. Две су се ствари губиле из вида. Најпре, г. Прибићевић, баш и кад би хтео, у шта лично не верујем, да спроводи неку антихрватску политику, не би то могао чинити без нашега пристанка. Ми смо били много јачи у коалицији, и главни тон долазио је од Радикалне странке. На другоме месту сам г. Прибићевић дао је формална уверења да ни он ни његови пријатељи, међу којима има врло угледних Хрвата, нису противни ни разговорима, нити пак и споразуму с хрватским групама, ако би се то кретало на бази народног и државног јединства. Господин Прибићевић био је један од вођа хрватско-српске коалиције, и озбиљно се не може тврдити да би његове по-

литичке концепције биле сметња за сређење хрватско-српских односа. Истина је да многи Хрвати друкчије мисле о Светозару Прибићевићу и да имају антипатију према његовој личности, али то није смео за нас бити разлог за елиминирање г. Прибићевића и његових пријатеља. Господин Прибићевић је у неку руку представник и израз Срба из Хрватске и Славоније, оних Срба који вековима живе у заједници с Хрватима, па се не може ни замислити неки разуман и трајан начин решења хрватско-српског питања без учешћа и без одобрења тих Срба. Као што се не могу искључивати Хрвати, тако се не смеју искључивати ни Срби, ако се озбиљно и истински мисли на уређење наших унутарњих тегоба. Значи, дакле, да коалиција са г. Прибићевићем, сама по себи, није никаква запрека за разговоре са хрватским незадовољним групама, ако ти разговори имају за циљ ликвидирање хрватског питања. С гледишта државне политике јединства, коалиција са г. Прибићевићем даје гаранције за солидност и чврстину државне заједнице, искључујући могућност ма каквог цепања и комадања државе. Није, дакле, у питању то ко би учествовао у евентуалним разговорима, јер ту не сме бити искључивања, већ је у питању то какво би држање поједине групе имале у појављеним споровима и конкретним предлозима. До разговора, до једног озбиљног разговора са Стјепаном Радићем није се могло уопште доћи. Само ако се претходно сруши Радић и онемогуће сепаратисти, отворио би се пут за споразумевање с хрватским групама које признају монархију и династију, и које не траже посебну хрватску државу ни државно-правне аутономије.

Коалиција са самосталним демократима, како је ја схватам, имала је, дакле, за циљ не да спроводи неку антихрватску политику, него да учврсти фронт јединства, и да прими борбу са сепаратистима ма где они били. Нажалост, г. Прибићевић није могао за ту политику да придобије више од 15 посланика из свога клуба, а с тим бројем опет није било потребне парламентарне већине. Демократска странка, како се онда видело, већ је била озбиљно заражена, кад се једва трећина посланика одлучила да остане на програму странкином. Друге две трећине пошле су са г. Љубом Давидовићем, примајући и одобравајући ствари које су раније изгледале немогуће. О томе је опширан говор у мојим чланцима

противу владе г. Давидовића, који су чланци објављени у „Самоуправи“. Кабинет г. Пашића не само да није имао већину са приласком самосталних демократа – него се десило и то да је изгубио потпору Џемијета и Немаца, па су те групе отворено пришле опозиционом блоку. Доласком радићеваца у парламент, положај кабинета г. Пашића постао је врло прекаран, да не кажем критичан. Круна, међутим, није била расположена да одобри нове изборе. Да би се добило времена, после дужег преговарања и тумарања, и после поновне оставке г. Пашића, опет је образован радикаско-демократски кабинет, који је краљевим указом закључио седнице Народне цкупштине, избегавши да буде оборен од опозиције која је имала већину са Радићевцима. Та већина имала је пуно својих мана и недостатака, али је једно несумњиво, да је била бројна већина. Кад се један кабинет нађе у мањини, он по парламентарном реду има да учини ово двоје: или да предложи и изведе распуштање скупштине и нове изборе, или да одступи, ако тај предлог не прими круна. Кабинет г. Пашића учинио је нешто што лежи по средини. Он је указом закључио скупштинске седнице, јер буџет је био изгласан, и по Уставу су седнице парламента могле бити закључене. С гледишта Устава, није, дакле, учињена никаква повреда овим актом закључења, али с гледишта политичкога ауторитета владе, с гледишта парламентаризма, могле су се чинити крупне и озбиљне замерке оваквом, макар и привременом решењу. Једини оправдани разлог којим се дао бранити поступак владе јесте стање нужде. Политичка нужност захтевала је да се решење кризе одложи, па је тако и учињено.

Влада г. Пашића осећала се врло неугодно у овом неодређеном парламентарном положају, иако су седнице Народне скупштине биле закључене редовним путем, до 20. октобра. Влада се осећала неугодно зато што је знала да нема већину у парламенту, и да према томе не може спровести ниједан политички акт од значаја. Влада је могла вршити чисту администрацију, али се и за администрацију сноси одговорност. Из тих разлога, кабинет г. Пашића, по једнодушној жељи свих чланова владе, одлучио је да овој ситуацији учини крај и предложи круни да се скупштина распусти. Ако тај предлог не би био примљен, влада подноси оставку. Председник владе изложио је у једноме мемоару разлоге

за ову одлуку, за коју је влада сматрала да најбоље одговара ондашњој ситуацији.

Круна, међутим, није примила предлог г. Пашића да сепусти скупштина, и уважила је оставку радикално-демократског коалиционог кабинета. Круна је налазила да треба покушати рад с парламентом, и поверила је г. Љуби Јовановићу, председнику Народне скупштине, да сондира могућност једне парламентарне владе, под његовим председништвом. Господин Јовановић примио се да изврши то сондирање, услед чега се појавила бојазан да Радикална странка не буде подељена у погледу схватања ситуације и учешћа у њеном развоју и решењу. Шири Главни одбор Радикалне странке, у присуству делегата из целе земље, сазван баш због ове и оваке ситуације, узео је у оцену ово питање, и према стварном расположењу радикалних кругова, донео је закључак да се остане при политици коју је спроводио г. Пашић. После ове одлуке, г. Љуба Јовановић је изјавио да не може наставити своју мисију, коју сматра завршеном, молећи круну да га разреши, како је и учињено.

Кад је г. Љуба Јовановић повратио круни поверену му мисију, онда је 27. јула 1924. године дат мандат г. Љуби Давидовићу да састави владу. Та је влада трајала три месеца, и поред свег зла које је починила, она је у неколико била и од користи. Отворила је очи многима, који данас више нису у илузији о стварним приликама наше државе, и о свима оним плановима и смеровима који су имали, под лажном и неискреном формулом „споразума”, да поруше темеље јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Кабинет г. Давидовића није био никакав кабинет примирења и сређења наших унутарњих прилика. Сва тврђења блокаша о братству и слози била су срачуната на завођење хрватских и српских маса. Најглавнији догађај који је влада г. Давидовића истицала као епохалан и значајан преокрет у нашем унутарњем питању, а то је долазак радићеваца у скупштину, у ствари је био само један маневар, једно средство више за борбу против државног јединства. Да то још боље истакнемо. Познато је да је опозиција још од 1922. године покушавала да придобије радићевце за улазак у парламент, али су ти покушаји стално остајали безуспешни. На ово питање о уласку радићеваца у скупштину – опозиционе

странке нису стварно имале никаквог утицаја. Да ли ће радићевци напустити своју политику апстиненције или ће је наставити, то ниуколико није зависило ни од г. Давидовића, ни од г. Корочеца, ни од г. Спахе. Стјепан Радић решио је то питање потпуно независно од ма каквога уплива и утицаја опозиционога блока. Према томе, потпуно су неоснована тврђења г. Давидовића и његових пријатеља да су они успели да придобију Радића за позитивну сарадњу у парламенту, и за индиректно признање државе и државнога поретка. То не стоји, већ, напротив, стоји обратна чињеница да је Стјепан Радић за своје планове и своје циљеве употребио и искористио ужи опозициони блок. Он је био тај којему је ужи блок са г. Давидовићем на челу служио као средство за његову политику. Господин Љуба Давидовић, као што се то видело из целокупног држања његовог кабинета, није уопште имао никакву државну политику. Он је био оруђе политике Радићеве, и зато је морао скрахирати чим је Радићу стављена једна озбиљна препрека, тј. чим је онемогућена Радићева политика.

Стјепан Радић није послао у Београд своје посланике да би помогао неку политику Љубе Давидовића. Он је своје људе упутио у скупштину из чисто својих разлога, па је према томе разумљиво што радићевци нису никако хтели да наиђу на терен неке политике споразума коју је Љуба Давидовић мислио да постави као циљ своје владе. На све покушаје да се од стране Радића учине потребни кораци, и да он одустане од својих политичких захтева чију немогућност увиђају свакојак и Давидовићеви пријатељи, на све те покушаје Радић је одговарао негативно. Штавише, Радић је отворено нападао краља, монархију и јединство, уместо да призна постојећи државни поредак. Наивни људи су се чудили оваком држању Радићевом и питали су се зашто је његов став и под владом г. Давидовића тако негативан, док је озбиљним политичарима било јасно да Радић то чини зато што он спроводи другу своју политику, и што не прима Давидовићеву концепцију споразума. Господин Љуба Давидовић отишао је и даље у својим покушајима да приволи Радића на позитивнији рад, па је чак дошао на доиста јединствену идеју да понуди радићевцима да уђу у саму владу као радићевци, као републиканци и као припадници Треће сељачке интернационале. Господин Давидовић свакојак је

мислио да превари Радића изгледима на власт, али је овом понудом показао да мало познаје Стјепана Радића. Чим је Радић видео и чуо да доиста постоји могућност да његови људи уђу у владу, мада је за тај улазак, како се доцније сазнало, круна постављала извесне, потпуно разумљиве услове. Радић је ову понуду прихватио, али је похитао да у једном говору објасни како улазак радићеваца у владу не значи ниуколико напуштање Радићеве политике и прилажење Давидовићевој политици, него је само једно средство више и једно средство ближе за остварење чисто Радићевих циљева.

Да је Радић имао своју посебну политику која је у суштини иста од уједињења до данас, и да није никада ни помишљао озбиљно на неки споразум, то се може закључити и из његових изјава по којима је уопште оспоравао г. Давидовићу компетенцију за извођење политике споразума са Хрватима. Радић је то чинио једино да би се ослободио г. Давидовића и његових људи који су наваљивали да изиђе са конкретним предлозима за споразум. Да је г. Љуба Давидовић уистину спроводио неку државну политику, он би прекинуо са Радићем у ономе тренутку кад му је Радић одрекао формалну компетенцију за споразумевање. Јасно је, дакле, било да је Радић у сарадњи са Давидовићем тражио нешто друго, а не споразумевање са Србима. Али Љуби Давидовићу био је циљ да ослаби радикале, и он је ради тога партијскога циља пристајао на све, па чак и на то да му Радић отворено одрекне подобност за политику споразума, а он ипак да настави ту политику коју једна страна, а то је Радић, није у опште хтела да води, док друга страна, то је Давидовић, није уопште била квалификована да је спроводи.

Али да се вратим Радићу. Да је Радићу било иоле стало до споразумевања са Србима, он би то урадио још у априлу 1923. године, када су радикали за то били расположени, а не би тзв. Марковим протоколом у корену пресекао ту политику. И 1924. године Радић је могао покушати, да је хтео, политику споразума, али је онда био ред да се обрати најпре Радикалној странци, као главном представнику српскога дела народног, а потом и другим странкама, чији је пристанак такође неопходан за остварење оваке политике. Радић то није учинио јер њему уопште није било до споразума. Да би још више испољио прави карактер своје посебне политике,

Радић није дошао у Београд, није послао ни своја пуномоћства за верификацију, под изговором да их је погубио! Он је пустио своје људе да дођу у Београд, али сам није ни овим доласком хтео да се демантује.

(„Политика“, 1925, ст. XII XLVI)

Зборник, *Историја једна утопије*, Т. 1, Катена мунди, Београд, 2018, стр. 426–440

Владимир Велмар-Јанковић

ПОГЛЕД С КАЛЕМЕГДАНА

Измењен став у свету

Са основама с којима се пробио кроз XIX век, човек коначне београдске животне оријентације умео је да издржи робовање, да се духовно ослободи од њега, да одржи идеју водиљу свога народа у историји, да преброди огромне унутрашње и спољне тешкоће, и да се 1918. појави слободан и свој пред собом и пред другима.

Огромна нова одговорност свалила се на његова плећа. Какву још никада у историји није имао.

Године 1918. први пут смо се појавили у свету у улози слободног и самосталног народа који по својој слободи, суверености и сопственој снази хоће да буде стављен подједнако са осталима, примљен у једно коло културе и утакмице са осталима малима и великима који су своји и слободни. Улога страховито измењена, став савршено другачији но раније, положај колико достојнији толико и тежи по одговорности пред историјом и сопственом савешћу. Од 1918. други човек постоји на Балкану. Други и по ономе какав треба да је.

То више није несрећни и понизни рајетин који на буну и лукавост добија полумилости хатишерифа, па касније гледа како ће се на тај пролаз провући. Кома је у име будуће слободе свако средство одржања дозвољено: и да буде бедна сиротиња, и крвави убица-осветник, и запуштени Балканац, и лукави Левантинац. То није више јадни хришћански сужањ коме приличи да мољака велике за какав хришћанско-политички акт саучествовања или дипломатске снисходљивости. То није више колонијалац који својим презреним телом спасава Европу од претње Истока. То чак није више ни будући мастан залогај који треба анексијом или освајањем да се подели између две велике силе, па га обе хране да би им доцније био слађи. Напротив, од залогаја постали смо

давно већ кост у грлу, и сад се већ зна и то да при тој улози кости у грлу хронично хоћемо да останемо, док смо се ту ушанчили, на најгорем месту. Изашли смо уопште [и] потпуно из раније скромне улоге, испрсили смо се у балканским и светским ратовима. Престадо смо да будемо људи које велики некаквим прагматикама и рескриптима, ферманима и хатишерифима вуку за нос; који се могу уљуљкати у морфинистички сан нагодбама, оставити у илузији самосталности помоћу „свога“ домобранства. Нисмо више људи којима се дају црквене аутономије, но с тим да потајно појачамо, несвесним пропадањем, статистику помађаривања. Куд се део презрени Балканац, роб, устаник, краљоубица, кога царинским ратом деценијама можеш држати у шаху? Где нестане кронични војник-крајишник који је још ту скоро тако лојално умео да гине за царско-краљевску славу? Од кога је на том фронту бољи каноненфутер био само још тај босанскохерцеговачки анектирани лудак у аустро-фесу.

Од рајетина, поданика, од другоразредног грађанина империјалног, од колонијалца постао свој човек, самосталан човек, слободан човек. И узео судбину своју у своје руке.

После ослобођења пливали смо у задовољству што нисмо више туђи него своји. Што нема над нама старе Аустрије, ни Мађарске, ни Турске. И у одушевљењу испрва нисмо ни осетили колико смо њиховог терета узели на себе. Пре свега, изгубили смо могућност сваког изговора. Није нам више, бар формално и физички, крива ни Турска, ни Аустрија, ни Мађарска, ни за шта. Ако смо криви за шта, сами смо криви. А друго: оно што нам је раније давала Аустрија, као своју општу тековину, на пример администрацију, судство, сигурност поретка, то више ни од кога не можемо да тражимо. Морамо све то сами да урадимо. Све сами, и то према најбољим мерилима, чак и онда ако су нам читава поколења навикла на турски ред ствари у администрацији, судству, у цивилном реду ствари уопште. Више не можемо бити, у своју корист, истурени пиони европских сила према „болесном човеку“, Турчину. Што год радимо према другима, у своје име радимо. Сад више нема Аустрије, па да водимо опструкцију у туђем парламенту, да се натеземо око правица и нагодби и да организујемо пасивну отпорност, кад већ не можемо активну. Сад сам мораш

организовати своју слободу и своју равноправност унутрашњу, ако нећеш да се опет осетиш робом.

Та стара навика да друге окривљујемо недостаје нам прилично, много нам убија народно-државну удобност и натеже нам савест, морамо признати. Нисмо навикли на високу и слободну мудрост пуног управљања самим собом. Та нам протеза фали, иако су нам ноге ослобођене гипса.

Уосталом, ноге јесу, али душа још није изнутра. Још се по њој повлаче Турска и Аустрија. И отежавају слободни корак.

Уз то смо се ослободили и ујединили у лудо време. Европа је дубоко болесна ако смо ми реконвалесценти. И сад имамо посла с тешким болесником, а могли смо се понадати да ће нам бити учитељ и лекар. Још морамо да се чувамо њене заразе, чак ми да јој помажемо до оздрављења. Она нас, истина, посматра као слободне и равноправне, што у њеном жаргону искушане силнице значи да према нама може применити пун свети егоизам свој, без права да с наше стране падне приговор мањег, слабијег, несамосталнијег. Јесте ли војна снага? Онда у ред најбољих и одржавајте макар то, кад већ дипломатско-културног престижа немате. Представљате ли привредни интерес? Онда рачунамо с вама као са уређеном привредом. Ако то нисте, сав је ризик на вама, ми немамо времена да и то уређујемо, сем ако не пристанете на колонијалне услове кад тражите кредите. Само ако сте првокласни дужници, можемо озбиљно да вас узмемо. У противном вам шаљемо спекулантски олош, нека вас превари, друго и не заслужујете. Ваше унутрашње ствари? Да знате да ћемо их искористити само за себе, без икаквих скрупула, гледајте зато да их сами средите.

Нема сентименталности, то треба да знате, поручује Европа са свих пропалих конференција. Рачунајте с нашим егоизмом и браните се сами како знате. Признајемо само јачег, довитљивијег, вештијег, подлијег. Не признајемо слабијег. Равноправност је дипломатска формалност која се одржава у котизацијама за илузионистичке установе као што је Друштво народа. Вашу заосталост узимамо као наш плус. Времена за увиђавност немамо. Тражите правду од нас само ако се та ваша правдица поклапа с нашим великим интересима. Хладно али тачно. Свега једну молбу има Европа: што мање тешкоћа с ваше стране, зар не видите да нам се

цивилизација руши? Зар не видите да нам се социјални поредак заклатио, зар не видите да ко шта ради од нас великих, само ослушкује ноћу и дању брујање „пријатељских“ авиона? Не знамо шта носи ноћ, шта дан. Дакле, ако хоћете да се одржите, онда својом снагом, и рачунајте на себе, највише. И запните из све снаге. Време није за снове.

Кратко и јасно.

Први пут откако је нововремено жив, осећа београдски човек тежину слободе.

Није лако бити слободан ни кад си велики, а камоли кад си мали и добрим делом дојучерањи роб. Још кад би се све снагом могло постићи, лакше би нам било. Све што смо у историји велико постигли – на снагу смо извели. На снагу и на трпљење. Но овде, у друштву с тим искусним великима, мора се радити финијим инструментима. Тражи се вештина, присебност, мудријаштво веће од мудрости. И нема више из дана у дан, нема отаљавања, него план противу плана, и то не само војнички него и сав остали. Рат под миром, рат привреде, рат културе, и технике и духа.

(стр. 89–102)

Слобода и неслобода

Београдска повест само је повест жеље за све већом и снажнијом слободом.

Руке које је Београд од 1804. до 1918. пружао к небу – нису руке које траже злато, него слободу. Сви који од Београда хоће да начине, у непознавању или мржњи, у властољубљу или рачуну, инструмент за заробљавање ма чије, греше *противу најбољег и најчистијег смисла* ове вароши, његовог бољег лика, његове праве историје, његовог лепшег човека.

Варош ова (и човек његовог животног сналажења) само се за слободу и борила, не за неко друго благо. Ни да се дочепа злата, ни туђег добра, ни да зграби друге. Србин се борио да би могао бити Србин и хришћанин и свој, да не би био рајетин турски ни империјални колонијалац аустријски, ни вечито нечије средство. Кад је ропство почело значити неку врсту вазалности, он се борио

за невазалност; кад је слобода почела личити на какву-такву државност европског типа, он се борио за пуну уставност; кад је дотерала до пуне независности Србије, он се борио за слободу браће у ропству. Епоха 1903–1912. значила је највећу постигнуту унутрашњу слободу хомогене Србије. Сразмерно ономе што је била, ономе што је тражила, сразмерно оном на шта се спремао, Србија је у том периоду постигла највећу слободу. То је била највећа слобода пред највећи подвиг, највећа ширина права пред највећу самодисциплину.

Те слободе сећа се старинац Београђанин кад упоређује сад и некад, ту слободу узима и нови Београђанин за мерило кад о слободи свога времена размишља. Јер, то је била заиста постигнута слобода; у исти мах и највећа постигнута слобода свих југословенских делова. Ниједан део то није доживео. Али та је слобода имала и своју историјску сврху, она је оплођавала српску јавност за један још већи напор него што су били дотадањи. У ту слободу народ је унео велику дисциплину свога спремања, обрачуна с Турском, и тој самодисциплини био је подвргнут цео живот, свесно и несвесно.

Пре рата, у том најсрећнијем слободном периоду Србије, Србија је била само партијски подељена. Национални општи циљеви не да су били беспоговорни и јасни у свести и најмањег човека – него су у свести и у срцима горели као буктиње водиље. Колективно спремање за извршење тих циљева било је јединствено, сигурно и усредсређено. Економски, то је још била земља сељака, без праве капиталистичке подвојености и себичности те привреде. Ако је да се гине, знало се зашто; ако је да се плаћа, знало се зашто. И, мање-више, сви редови људи знали су то једнаком мером сазнања. Грађанске слободе с напредним европским формулама, макар и неподешеним према нашим приликама, нису никада, ни у најрадикалнијој примени левичарских начела и агитација, допуштале да се дискутује у свести са основним светим циљевима ослобођења. У таквим приликама могла је једна примитивна земља да дозволи себи једини необуздани шарени луксуз и негативну страст јавног живота, своје страшно србијанско партизанство. Ако је требало да се никоме не призна ауторитет више од двадесет и четири часа, ако је требало да се смести фамилија а противнич-

ка размести и измес[т]и, ако је требало да се покаже шта се од Турака научило при упражњавању власти, ако је требало да се дигне до виртуозности ћатинство и шеретлук, милошевско силништво и сурогат европског парламентаризма – партијски живот давао је обилну слободу за размах свих негативних сила прошлости и садашњости Србије. Партијске страсти нису биле само предах иза личних режима, искрена жеља за европеизацијом и потреба за слободом, него у исти мах сцена за оживљавање свих притомљених, уздржаних страсти јавног и приватног живота. Али је поред тога тај живот распасаних слобода дао једном народу, ситом пацовања, могућности да се и формално осећа с времена на време у демократији, да има осећање о коначној владавини народа, о сопственој суверености, непатвореној, да има свој сан о могућној и зарађеној, заслуженој, највећој слободи, и да ту слободу доживљује како зна и може у ситним приликама једне мале средине, без великог стила при употреби те слободе, али ипак да је доживи. Ван тога распуштеног партизанства скорашњих робова и људи притиснутих личним режимима кнежева, границе државе биле су као од гвожђа, погледи мушки уперени на Југ и Запад, органске живе моћи народа устремљене према сигурним циљевима који су били примљени и у срцима пламени до последњег човека. Дипломатија и војска биле су једноставни инструменти великих, у основи, простих циљева. Србин је био и пуст, али се свог историјског пута није одрекао. Ту је био највећи извор самодисциплине.

После рата настале су велике могућности слободе, али с њима нису ишла у стопу зрелија схватања самодисциплине. Слобода се извргла. Поређења горче. И у тој горчини изгледа онда још више да у поратној слободи највећма уживају они који се њоме користе помоћу партијске или профитерске уцене, као појединци, као група ћара; они који се њоме користе помоћу злоупотребе власти и новца, или који од повике за слободом праве малу политичку рачуницу. А најмање они који поштују туђу и траже исту такву слободу за себе; који су се понадали да устав и закони дају једнаку меру слободе свима у слободној држави; који слободу не сматрају подвалом што води горем заробљавању или кријумчарењу слободе економски јачих.

После рата у земљи је било много слободе за сва увожења и за сваку лудост изнутра; увозили смо политичке програме, рецепте спаса и моделе управе од комуно-републиканских до фашистичких; увозили смо и литературу споља и изнутра, лудовали духовно од дадаизма и надреализма, имали смо све до влашкоуличке фекалне поезије; политичари на власти имали су слободу свих проигравања слободе, политичари ван власти сву слободу деструкције; банкари, профитери свих врста узимали су слободу варања, научници су узимали слободу плагијата, привредници и корисници слободу најужег егоизма. И тако редом, у шареној калейдоскопској слици. Слободу су имали сви греси из давнина, све силе негативних прошлости. И турске и аустромађарске, и племенске ситне, и покрајинско-тарабашке. И дилетантизам у управи и експериментисање у уставном, којем год се хоће питању. Слобода вршљања страног и нашег капитала; слобода гажења речи, слобода дневног, политичког и духовног криминала.

А највећа слобода свакако је била у томе што је због страшне превласти политике над свим осталим изразима јавности и општости – свако тражио кривца ван себе. Хрватима су криви Срби и обратно, пољопривредницима индустријалци, задругарима трговци, сепаратистима централисти, унитаристима федералци, послодавцима радници, итд. Или, ако се хтело на најповршнији начин збацити са себе одговорност, онда је просто био крив Београд: хегемониста, реакционар, Прус, насилан, неспособан, себичан, ружан. Крив за све: за сиротињу, аграрну реформу, техничку недораслост, сељачке дугове, корупцију, пореску неједнакост, хрватско питање – за сва питања уопште.

Људи који су тако избегавали пут савести (све у име слободе) нису могли да прокрче пут једном схватању које би пошло прво од онога ко врши критику и које би уместо бацања кривице на другога дало места, на пример, оваквим полазним закључцима: да је корупција уместо дирљивих обећања законске казне наишла на неколико вешала спонтано подигнутих, да је сепаратизам уместо на политичке вештаке наишао на људе који су за своју идеју спремни да гину, да су диктатуре уместо на савијене кичме наишле на праве шије и поносне вратове, и тако даље, све даље и дубље – било би више слободе. Макар оне слободе коју је имала предратна Србија,

то јест изборене, извојеване, дакле заслужене слободе. Једино та и зна за самодисциплину. Јер, слобода је нешто што се не доби-ва ни споља ни одозго, она се увек стиче напором, борбом. Неотета, она је и незаслужена. Неизборена, она је туђа. Добивена на поклон, нећеш знати шта да почнеш с њом. Слобода као ферман, као привилегија, као аутономија, као нагодба, то је полуслобода, фиктивна, лажна. Па и њу мораш да браниш ако нећеш и то мало мрве да изгубиш. Слобода је садржина. Слобода је *бити* слободан, а не *моћи* бити слободан. Бити слободан, а не само искоришћавати конјунктуру слободе. Сам одређивати границе своје дисциплине, то је највећа слобода. Не размеђити границе ра пустити да слобода улази и излази како она хоће. Слобода није благослов с неба. С неба долази само воља за слободом, а слобода сама је пењање, стицање, постигнуће, а не поклон, бачен залогај, залутали метеор. Она је таква да никад не може бити коначна, али то је једина оправдана незаситост достојног човека и историјског народа.

Те ствари је негдашња Србија изврсно знала. У поратном шенлучењу заборавило се. У Београђана старинца, а и у новог београдског човека, зато је јака жалба за јединственом Србијом. Меланхолично осећање у коме слика раније Србије расте, као што су под Турцима расле слике немањићске. Данас Београд и човек београдског животног сналажења није више толико свој, није толико српски, није толико слободан као некад; он је данас својевољни заробљеник нових великих проблема који су постали његови пре но што је и могао да се одлучи хоће ли их примити или неће. А циљеви су данас далеко тежи и сложенији, нису ни толико прости ни толико општи као раније. Слободна игра ранијих и надолних партијских и других разрожних нарави нема исто земљиште као раније.

То земљиште данас није тако чврсто и истражено као оно раније Србије. Ту има глиба, мочвари и другог ручтерена с подземним неучвршћеним наслагама: сепаратизам племенских циљева. Неизвршени социјални део народне револуције. Светске тенденције социјалне револуције. Сукоби аустро-турског наслеђа у уставима и људима. Послератна себичност и деморализација народа. Светски разорни утицаји. Сукоби између Истока и Запада у цивилизацији, изнутра и споља. И тако редом.

Покретни, недовољно обезбеђен терен на коме сад треба да се развију грађанске и опште народне слободе. Покретност тога терена руши уставе, односи моћ плана диктатурама, уназађује демократију, отежава долазак унутрашње слободе коју Београд као првоборац жели. Дилема је велика, зачарани круг, чвор читав. Кажу неки: кад дође слобода, решиће се и та основна покретност земљишта. А други: кад се то учврсти, доћи ће највећа слобода, и дата и извојевана. Једни кажу: нећемо слободу као слабост. Други: слобода ће једино донети снагу.

А поређења, међутим, горче.

(стр. 99–104)

Разлике цивилног искуства

Пречани (западни тип, свеједно кога племена), који су дошли са апстрактном начелношћу и рационалном идејношћу у Београд, односно у послератну сарадњу са источним типом београдске оријентације, нису конкретно доживели предратни *политички* Београд, него само *национални*; нису се с Београдом стопили кроз свакодневицу, него кроз идеју која им је била од давнине заједничка. Нису доживели прегоњења у официрским групацијама, нису доживели дворске и камарилске интриге, нису навикли на партизанска зла, оштру уставну борбу, на личне режиме и управне смене раније Србије. Нису навикли на менталитет политичког разрачунавања и фамилијаштва које се развило у Србији, оној Србији која је у великим линијама слободе и самосталности била највећма своја, али која је исто тако по развијености политичких порока била највећма своја. Национални пречанин, ако је упражњавао цинизам задњих мисли или мучке подвале – он је то политички упражњавао према Аустрији и Мађарској, а Србијанац према своме партијском противнику. После рата, та се игра механички наставила и изазвала један од оних интерно значајних неспоразума пречанско-србијанских, каквих је у методама политичке борбе и међусобног јавног и приватног сналажења било тако много после ослобођења. Партијски декларисаног пречанина србијански партизан гледао је истим оком као и свог ранијег противника, ср-

бијанског партизана. Пречанин, који је своју национално-политичку оријентацију пренео и на терен партијске политике, и унео у њу много резервоара свога апстрактног ишчекивања и идеалистичког рационализма, нашао се погођен тим методама, које су му изгледале неподесне за његово велико време. На том раскршћу менталитета увређен је у поносу и најбољим осећањима пречанин и одметнуо се у поповање и критицизам без краја; а Србијанац, погођен том надмоћношћу без стечене заслуге, која не издржава поређење његових жртава, осећа се одбијен и понижен тим туторисањем иза којег неповерљиво слуги аустријанштину.

Са Србијанца је уз то после рата скинут, нешто вештачки, свесном политиком противника, нешто због његове сопствене кривице, ореол који је с правом имао као ратник и подвижник у Балканском и Светском рату. И Срби пречани, и остали Југословени београдске оријентације, из своје море, из своје магле очекивања спаса, из своје романтике ослободилачког заноса, из своје затечености догађајима, створили су од реалног ратника Србије тип по потреби своје маште. Неко је од њега захтео да буде херој у цивили, неко је од њега захтео да буде исто такав администратор као и ратник, да исто тако жртвује себе у миру као и у рату, и да сачува уопште све особине које је пречанска западна машта о њему као о свом бољем изразу исковала. Ван рата, међутим, он се обрео обичан човек као и други што су; мањи свакако и пред самим собом но што је био у рату, јер више нема оне тешке потребе која га је гонила да живи преко своје снаге и преко обичне мере. Малограђанин и сељак, пун наслеђених мана и порока једне мучне политичке прошлости, која је све мања што је деловање велике идеје водиље слабије; човек из средине која је била мала као и свагде где је мала, уз то човек који деценијама није право стигао, у маси, да се богзна колико брине о себи као мирном грађанину, и који сад, чим је дочекао, такорећи први пут после сто година, да се обрадује просперитету личном, ужем, жури да ту бригу збрине, да стигне где је пропустио не само он него и можда његов деда, и да искористи што се искористити може. Сва је разлика у томе што се таква трка за просперитетом уже себичности у такозваном великом европском свету ради с много више организованости и

смишљености, с изгледом далеко мање бруталним, а с ефективношћу много сигурнијом и снажнијом. Себичност код модерног западног човека је насмејана, уљуђенија, није сељачка. Насмејаност препредена у пословима, префињеније подвалацијска; рат стицања врши се с маском и с увијеним цинизмом, с тактом израђеним, рафинованим, са заслађеним манирима. Стицалачки и власнички жар нашег човека с Истока у примитивном је руху. Он испада сух, хладан и бруталан онда кад мисли да је само послован, једноставан и природан. Кад је, међутим, у питању благородни тип, онда му се због природног тока оплеменености, због супериорне органске равнотеже духовне културе и природних особина, тешко могу принети поређења са однегованим, васпитаним али *начињеним* типом нашег западног човека, било Србина, било Хрвата или Словенца.

Србијанац често претерује у својој сировости и природности млађег грађанина, замењујући отвореност крутошћу, јасноћу истине „стварним”, то јест опорим гледањем. Србијанац искрено мрзи позу и театарност; то је дубоко понео из ратова у којима се без позе умирало. Толико је то јако код њега да губи смисао за стилизацију не само патетичног и величанственог, него и за стилизацију у обичном животу и обичном реду. Његов малограђански интелегент недовршеног типа има цинизам који није зачињен, а опхођење му је штуро. Губи често смисао за учтивост и топлије понашање према човеку, из одвратности према пози и маниру, али и због ненеговања таквих форми; од Турака је навикао на преозбиљност, мучаљивост и невеселу мркост, намрштеност. Има тога и у другим крајевима нашим. Та исклесана туга и та надмушка озбиљност наших типова, о чијем је пореклу најбоље закључивати по народној песми, кад је примењена у дневном грађанском животу, губи своје болно казивање о судбини, излази из свог јуначког оквира и постаје неупотребљива и одбијајућа.

У грађанском напредовању, у периферијском подражавању западног грађанства, пречанин је одскочио за коју генерацију унапред, али је зато претрпео јаку инфилтрацију аустромађарског духа, који је Европа из треће руке.

Западни градски интелегент живео је у дотеранијим приликама, почев од куће и калдрме па до суда и цркве. Његов град није знао за ратове, његова егзистенција развија се нормално у породици и у друштву. Он је навикао на разрађенију друштвеност, на читаонице, ватрогасна и певачка друштва, на патриотизам кроз песму и декларацију, на пасивну резистенцију и привидну активност. То све човека из Србије ужасава својом разливеношћу, патетиком и театралношћу. Питоми ресторани и средњоевропске кафане, поздрављање и титуле, поштовање старијег и угледнијег, прецизност пословна, стандард одевања и куће, оно што се, речју, „ради или не ради”, што се „пристоји или не пристоји”. Али на некој импровизованој проби нагона, у њему као да животни пулс нације не бије тако силовито као у источном типу, *жртвеност и приањање уз последње консеквенције борбе нису тако изоштрене, резонувања и схватања о основним проблемима прилично у мали, ни бистро, ни одсечно, ни одлучно...* Ту се негује љубазност, али љубазност која често прелази у манир, не излази из дубљег схватања човечности, љубазност која је само у провинцијској питомини безбрижног малограђанства стечена добрим уљуљканим животом, и која може да нервира јер се одваја од мушке линије ширег народног искуства.

Вид братства под тим и сличним разликама извргао се у пребацивање о томе ко је гори.

(106–110)

Жива Србија

У часу највеће победе јавља се жалба за Србијом.

Кад београдски човек, источни тип као победник, показује своју највишу меру самозатајења, кад жртвује самосталност Србије, име државе, име Србина, почиње да се рађа у њему његово највеће досадање искушење: да није та највиша жртва била узалудна, кад може да буде и и несхваћена?

Све што је било раније – било је дело човека у жестокој борби, и ту је највећи самопрегор био јуначки природан, изазван жестином боја. Али самоодрицање са Србијом није извршено ни у

бици, ни у гладовању. Имати своју средњовековну, потпуно суверену, никаквим оквирима и саживотом с другима неограничену државу, изгубити је, после стотинама година спремати њено враћање, вратити је заиста, па одмах, у истом часу, наћи вишу идеју због које ће се резултати борбе жртвовати: то може бити циновска снага и сјајно историјско надахнуће, а може исто тако бити и катастрофална слабост, агонични претешки замор. Највећи доказ моћи прегнућа и кобна историјска промашеност. Је ли у тим часовима човек најактивније београдске оријентације био *са* историјом или *против* ње? Победничко провиђење или болест воље?

Што је ова дилема већа у човеку, што је дневни догађаји више трују, расте све више и осећање угрожености. Београдски човек враћа се у недоумици на самог себе и у правом подживоту свом, који не излази на површину до у чудним ћутањима или у самозабравном осмеху, мисли своје мисли побуне на судбу у мучном монологу који је сродан његовим најтежим ратним дилемама: „Србија постоји. Она није знак, симбол, није везана за постојање кроз уговоре, форму, фермане, нагодбе. Она се слободно предала Југославији, али она је *народ* српски који није ничијом милошћу дошао на свет, него се из своје љуске родио, показао и доказао своју кржаву независност од решења дипломатских столова. Српско име? Одавна, већ стотинама година, није фикција, ни ознака народа који не зна себе, који не може да у историји потврди разлог свом постојању. Државност Србије? Била је реална, била је постигнуће и слободе и реда, била је враћање на посао културе, на почимање човештва изнова. Пуковске заставе? У светилишту су, нису у музеју, биле су стварно у оној борби којој су намењене, туда су их пукови пронели, пукови који су знали зашто дају себе, а зашто заставу не дају. Ко то може отети? Ко те ствари може уништити? Ако сам их са сузама поклонио Југославији, оне нису престале бити моје. Србија постоји у мени. Нисам дао Србију у замену за Југославију, него сам најбољим садржинама Србије испунио Југославију.

Име, држава, заставе нису дати ни за шта друго но да се њима, тим великим садржинама, најбољим садржинама, испуни нова шира заједница, али народна заједница и заиста заједница. Да

се новом стегу да крв, сок, искуство и престиж, достојанство, част која је под старим заставама скупљена. Дао сам их под условом да добијем и од Хрвата и од Словенаца њихов најбољи удео. Све што они могу дати. Истом природношћу нека и они иду до краја на *том путу*. Нисам ни своју крв, ни своје победе израчунао у цифрама, и не тражим ни њихов принос у цифрама. Нека је и тако да најстарији брат повуче и највише од терета. Али своје давање ни у историји ни у садашњости нисам замислио као етику којој насупрот сме да стоји смишљена или нагонска себичност. Навикао сам и на подвалу и на зулум, али од Турака и од Аустрије – не од браће. Имам сачуване живце да издржим дуго док се они не снађу, али ако баш мора бити, ја ћу се вратити на Србију, ја имам на шта да се вратим.”

У хиљаду варијаната, мукло, држећи се своје етике жртве, али дубоко узбуђен неразумевањем које око њега расте, мисли ове своје калемегданске мисли београдски човек. А време иде, поређења горче, а монолог се тешко наставља:

„А то што ме набеђујеш да сам јачи и хегемониста и да имам много више власти но ти, брате са Запада, то је делом отуда што се та власт наставља из Србије која је била своја и ничија више. Не могу да се одрекнем ни последњег конца своје сигурности (ма како не био задовољан онима који у име моје тај конач стварно држе, јуче, данас, сутра), не могу да се одрекнем док ми не даш јемство да твоја себичност неће расти у сразмери мога одрицања. То јемство дај некако, па ћу поделити с тобом власт равномерно, не поделити него уступити ти је сасвим, с тобом заједно обрачунати се с онима који су нам криви, али не само у твоје име, него заједнички, са заједничком одговорношћу, пуном и препуном. Дај ми етику твоје лекције о цивилном животу, о твојој бољој спремности за њ, о твојој већој бризи, бољој бризи, савеснијој бризи *за заједничку кућу* – лекцију, али лекцију која ће по својој несебичности бити равна моме одрицању. То ситно с површине лако ћемо отпрашити, то из дневне политике, то профитерско, само да чујем реч која ће ме убедити да ти је стало до заједничких циљева као и мени, више но мени – сигурно, нераздвојно, у животу и смрти неприкосновено заједничких. Не мисли потајне мисли, не

жмиркај на сунцу, не поверавај се месецу. Кад је да се дроби – ти ћутиш; кад је да се удари – ти из потаје; кад је да се куса – окрећеш леђа. За *то* ја нисам дао Србију. Ко си? Шта си? Мој ли си и наш балкански, или само свој, одречни човече са Запада?”

У хиљаду варијаната. Нерви слушају, али увреда изнутра тиња. И враћа питање: победа или слабост?

(114–116)

Владимир Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана*, Библиотека града Београда, 1992.

Милош Црњански

ТЕЗА И АНТИТЕЗА

Један наш, иначе одличан новинар расправљао је ових дана у својим уводним чланцима о федералистима и централистима, нарочито се задржавши на политичком раду јакобинаца и слабости, или бар малој групи данашњих француских роајалиста. Очигледно, тај уважени наш новинар писао је то ради примене на наше прилике.

По нашем мишљењу, што се тиче примене идеје јакобинског централизма, у нашој недавној прошлости, то уопште није имало места.

Јакобинци (смешно је уопште говорити о тако давним формулама) наследили су били једну краљевину, без краља, али јединствену, која је, иако је имала појаве федерализма, била већ давно, по цркви, по свести, по сталежима, једна и јединствена. При слому Аустрије, централистичких тежња у неким нашим крајевима било је само привремено, а оно што је привремено увек је само илузија.

Снага јакобинаца била је у томе што су били распрострањени по целој земљи, што су били на земљу целу бацили мрежу својих клубова, што су били партија, прва чисто политичка партија, што су били нападнути споља и, више свега, што су радили системом терора.

Па ипак, ко познаје историју француску, зна да је после јакобинаца дошла покрајинска и фолклорна реакција и да је јединствена Француска васкрсла тек позно. Чак и данас она има покрете, на југу и код Бретона, који су сепаратистички, а оно што их чини немоћнима није јакобински централизам, него француска немилосрдност кад је у питању отаџбина, економски закони и култура. У којој се, уосталом, истиче баш та мала група париских роајалиста, политичких писаца чије идеје данас имају дубљи утицај у француској интелигенцији него што се то обично признаје.

При слому Аустрије, по нашем мишљењу, ако већ хоће да се праве паралеле, ситуација је била више пруска, да се тако изразим, него јакобинска. Ја сам непосредно преживео бечку револуцију и оних „крвавих неколико дана” у Загребу, али ми је лаж увек била одурна, а највише та лаж о револуционарним заслугама пречана. Под клеветом да се удварам Србијанцима (тешко ономе коме се „удварам”), ја сматрам да је та прича о заслугама извесних наших крајева, јакобинских, огавна комедија. А пошто је успела, она се сад безобразно све више рекламира. А доказује само бескрајну наивност и изнуреност србијанских политичара, тада, сем Пашића.

Ако се већ поставља то тврђење да је било могућности јакобинског централизма, онда то, по нашем мишљењу, није било с почетка, него на пример кад се одиграла марсељска трагедија.

По нашем мишљењу, јакобинска снага била је двојака; с једне стране, била у томе што је јакобинаца било из свих крајева, а, с друге, у томе што је то била партија, пре свега, политичка партија, са свим и најстрашнијим одликама партијске стеге и брзог рада. Слична у нас пре седамнаест година није била ниједна. У све крајеве била је површно допрла у малом броју, и више илузионистичким, без обзира на племенске и верске припадности, демократска, али колико водњикава? Јакобинску улогу могла је у оно доба одиграти радикална, али она је имала свест да је са чврстог тла реалности ствар прешла у обмане и привиђења.

Пруска, много више него јакобинска, била је тада ситуација, и сем Пашића, све друге политичке вође биле су прешле у царство снова.

Кад се у нас каже Пруска, онда се мисли да то значи чизма, али, по нашем мишљењу, то је творац, морални творац и реални извршитељ онога што је било најбоље у доба уједињења немачког народа.

Пруска никад није имала илузија о другим немачким крајевима, она је била сиромашна, проста, али духом велика и вечна, она је патила, њу су газили, док су у осталим немачким крајевима владали попови, приређивали се балови, обожавало се туђинско, служило се туђина. Нема сумње, она је била крута и војничка, али данас је јасније него икад колико је баш она интелектуална и стуб

на коме све што је немачко почива. Себе она никад није дала, ни за каква пренемагања и обећања. С њом или против ње, била је и остала њена немилосрдна девиза.

У политичким стварима српских партија, при слому Аустрије, слаба тачка је одсуство егоизма, принципа да се од свога ништа не даје, ако се не добија. Сразмерно лако, њима је брзо наметнуто мишљење да је све што се ради корисно по њих, а од друге стране жртва. Створена је читава скала иметка који је бајаги друга страна уносила у брак, док је, у ствари, та српска страна и те како могла да поживи и без тога.

Засебне велике књижевности, индустрије (све саме провинцијске лажи) прошлости још мало па значајније од енглеског парламента, културе (ох, те културе) – све су то биле пароле које су скупно плаћене са српске стране.

Кад бисмо хтели то да представимо једним примером, тај пример требало би да изгледа овако. Један франковац говори о некој србијанској паланци. Кад га човек слуша, Ваљево изгледа још мало као џунгла, ни воћњаци, ни брда, ни школа, ни учитеља, ни свет, ни веселост српска, широка рука, ништа не ваља. А ипак је у тој малој вароши, кад се реално гледа, и прошлост школа, и политичких борби, и живота, нешто снажно, ведро као песма.

По франковачком рецепту, међутим, колико би се језивог, прљавог и бедног могло наћи у некој вароши на поштованој другој страни, где све смрди од низа и гулаша, где цела култура седи окупљена око „штамтиша”, и где је и интелигенција и паства једна загуњена маса која је даља од Бога него и најбеднији потомак Милоша и Марка.

По нашем мишљењу, постоје реалне, и политичке, и економске, и културне баш највише, могућности нашег повлачења у себе саме.

У нашој данашњој, великој југословенској држави, племенска питања, пре или касније, доживеће потпун крах. Само луд може да не види да су на дневном реду економска и друштвена питања. Модерна држава има један задатак који мора испунити пре свега, да олакша живот ширим слојевима.

Али, с друге стране, било би, нема сумње, смешно забити као ној главу у песак пред нашим специјалним ситуацијама. Треба погледати у очи нашим политичким и културним истинама.

Не само војничка него и политичка, а још више културна и социјална снага српства била је апсолутно стваралачка. Она је то и сада. Треба радити на томе да се свест о томе врати и да се много шта увиди. Марсељска трагедија треба да буде у нашој патњи последња тачка.

Кад кажем српска, ја не мислим само на вредност војничких црта него, и још више, на превасходне црте српске при стварању заједнице, на друштвене снаге српства у сељаку, у капуташу, у малом човеку, при стварању занатлијства и школованих сталеша. Да би српски елеменат, на добро ове државе, опет био снажан као што је био некад, никаква му помоћ, сем повратка своме, није потребна, чак ни „братска”. Тихим радом, врло једноставним, тај елеменат треба да се опомене, обавести, и без икаквих пертурбација он би могао учинити да у нас отпочне једна нова епоха.

Јер, не треба се заваравати, није реч о опасности за „коруптивни” Београд, нити о као бајаги начелној борби против режима, реч је о превари, потчињавању и подривању свега што је било икона, и со, и хлеб, и суза наивног и некад победничког Српства.

Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 2017, стр. 364–366

Милош Црњански

ДО ТОГ МОРА ДОЋИ

Ових дана, један од чланова негдашњег Југословенског одбора (др Никола Стојановић) дао је читаву књигу расправа о нашим политичким проблемима. Дајући приказ те књиге у Политици, свакако, са много ауторитета, г. Слободан Јовановић означио је главни проблем који та студија поставља.

Значи ли то да се налазимо у предвечерју дискусија?

У сваком случају, наше скромно мишљење, ако је тако, било би да наше политичке „проблеме” треба једном, после петнаест година, гледати и са чисто српског становишта.

По нашем мишљењу, за ових петнаест година чула се само словеначка и хрватска критика, и мора се признати често егоистичка и безобзирна. Само се српска није чула.

У име једног криво постављеног југословенства, играла се једна чудна игра. И слепцу на крају крајева мора постати огавна.

Са сталном тенденцијом да се ограде зидом, био то језик, била то књижевност, био то партијски живот свих нијанса, у Љубљани су се налазили у пози оног који једнако тражи, али ништа не даје. Док су мајсторски створили пијацу за своју индустрију у српским крајевима, и за јефтин увоз жита, док су на десетине хиљада пласирали своје чиновништво у свим крајевима, они су стално обрађивали своје масе идејама да ништа добила није, да треба да остане опкољена зидом, кинеским зидом, и кад се тиче администрације, чиновништва, и католицизма, и школа. Кад се погледа статистика пореза, тек онда се види колико је у повољној ситуацији Дравска бановина, а кад се слушају пароле тамошњих школованих слојева, и њина интелигенција, скоро цела, и свих политичких нијанса, увек је игра иста: провинцијална уображеност, безмерни егоизам, ускогрудост, добра реклама свега свога, стална ревендикација, кинески зид, искоришћавање ситуације без обзира, и поза преподобног меланхолика који је стално забри-

нут над нама, кад кажем нама, мислим Србима, а над којим је забринута читава Европа.

У Љубљани пароле и становништва, по нашем скромном мишљењу, својом хладноћом срца, егоизмом и цинизмом, управо су класични. Њихова узбуна, која, уосталом, већ давно није нова, на конгресу ПЕН клубова на Бледу, око уџбеника и сличне појаве, по нашем мишљењу, предуслов је да се констатује као факта, са овим што смо горе рекли, пре него што се приступи дискусији о ма каквом нашем политичком проблему, у смислу оваквих књига као што је ова др Николе Стојановића.

Док су се ових дана за матурске испите разишли изасланици министарства на све стране, и из свих крајева, у словеначке гимназије морали су се послати само Словенци, и само из оних уских школских граница. Хоће да буду засебан свет који нас критикује и који је увек у пози преговарача код зеленог стола. И наивно је у његовом становишту само једно: да не рачуна с тим да ће и на нашој страни једном доћи до истог становишта.

По нашем мишљењу, узимање таквог становишта неизбежно је, и ситуација за њега већ је дошла. То је, у нашем схватању, дванаести час и полазна тачка. Потребa једног чисто српског гледишта на ствари, српског егоизма и скретања са осећајног и надземаљског расправљања ствари на реална гледишта и становишта, у складу с интересима српства. Иначе, трајаће и даље ова досадна комедија и завршиће се још једном као српска трагедија.

Треба ли рећи да је исти однос, већ петнаест година, и између нашег и загребачког становишта? И да би се и у тој дискусији сва ситуација изменила кад би се појавила политика која не би била нимало наметљива, нимало насилна, али чисто српска.

Са стране српства, на страну жртве у србијанским ратовима, и лагерима, поднесене су жртве, по нашем скромном мишљењу, много реалније него што је дала поштована друга страна. Који су ти амблеми који се могу у знаку године 1918. поредити са амблемима србијанске државе, војничким заставама, именом, тробојком, политичком ситуацијом међународном и економском ситуацијом, угледом Србије, и што није мање, духовним и моралним капиталом српства из свих наших крајева. За ових петнаест година југословенског брица, српска је страна, по нашем мишљењу,

она која је стално губила, попуштала, црвенела, била наивна, живела од обећања (лудом радовања), и која је у дискусијама критикована, од које се тражило све, а којој се није давало ништа.

По нашем скромном, можда погрешном али одређеном мишљењу, решење је у томе да се ствари окренуте тумбе врате на своја места. Цела ова дискусија само је дотле опасна док се не води са реалног становишта. Треба признати све што поштована друга страна тражи, али најзад дозволити да се чује и оно што бисмо тражили ми. Кад кажем ми, мислим Срби.

Јер, по нашем, можда погрешном али јасном схватању, ствари би требало да стоје баш обрнуто него што стоје. Ми би требало да смо у пози егоиста, а не они, ми би требало да се вајамо, а не они, ми би требало из дана у дан да одређујемо цену за оно што смо изгубили и дали, а не они који су мало унели сем обмана мајсторских и самообмана за које смо ми сад криви.

По нашем схватању, ова игра наша није фер, јер је убрзано и ужурбано брисано све што је било српско, док се с поштоване друге стране стално оперише аутономијама, сепаратизмом и захтевима. Поставимо их и ми! Без југословенства, савремених парола државе и економије и социјалних потреба, према словеначким и хрватским паролама, хрватске културе, хрватског мора, народног и државног индивидуалитета, итд. Вратимо се и ми Србији!

По нашем мишљењу, најбржи пут ка једној новој нормализацији југословенских политичких проблема могао би бити збиља у економском и социјалном напретку, на племенске проблеме без обзира, али, с друге стране, и у скидању те окупаторске атмосфере са српства.

Док се, с једне стране, сваки проблем поставља у знаку словенштине и хрватства, с друге стране, забрањено је гледати га са српског становишта. То није фер.

Ако на пример словеначки ПЕН клуб тражи избацивање из уџбеника свих несловеначких текстова, ја бих на то пристао. Под условом да се пристане на избацивање несрпских текстова из свих уџбеника где год се српски говори.

И слично.

Моји противници кажу да ја ласкам Србијанцима. Нек они говоре шта хоће. Ја осећам да сам се вратио, после неколико веко-

ва, и после петнаест година горких самообмана, не Србијанцима, него Србима, српству, и мени се стомак преврће и при самој помисли да је дуги низ Церњанских и Путника, моја породица као и ја, од детињства п[а]тила, рад кога? Ради о[вих] и оваквих зар, из Љубљане и Загреба?

Нек будем данас једини, али уверен сам да ће нас скоро бити у милионима који ће рећи: све је то лепо и красно, и част свакоме, али оставимо се небулоза. Погледајмо како ствари стоје с чисто српског интереса.

Милош Црњански, *Политички чланци...*, стр. 367–369

Лазар Марковић

ЈУГОСЛОВЕНСКИ УСТАВНИ ПРОБЛЕМ

Уставни проблем у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је била прокламована 1. децембра 1918. и формално призната уговорима о миру, био је редовним путем решен 1921. године, кад је слободно изабрана Уставотворна скупштина изгласала Устав од 28. јуна 1921. С легалног гледишта, први југословенски устав био је дело двају политичких фактора, народа и круне. Тај се устав може сматрати као компромис између воље народа и краљевске власти, који је био утолико значајнији што је остварен међусобном добром вољом и на задовољство обеју заинтересованих странака. Коначан и потпуни текст Устава од 1921. био је усвојен са 233 гласа, тј. с већином већом од половине укупног броја од 412 посланика. То није била само једна обична већина гласача, већ једна стварна већина народних представника, па ипак, тај устав имао је с политичког гледишта један озбиљан недостатак. Већина хрватских посланика не само што није гласала за тај устав већ је апстинирала од оваквог рада у Уставотворној скупштини. Унитарна и централистичка организација југословенске државе, која је избијала из дискусија у Уставотворној скупштини од 1921, није одговарала расположењу Хрвата, и то је био разлог што су ти посланици одбили да сарађују с једним телом које је одмах у почетку показало да је мало расположено, а које стварно није било никако расположено, да узме у обзир специфичне хрватске захтеве. Они би радије били желели да држави даду федералан или аутономан карактер, који би водио рачуна о српским и хрватским посебностима и боље одговарао хрватском народном осећају.

Опозиција Хрвата централистичком режиму, који је био прихваћен 1921, завршена је била 1925, после седам година вербалних расправљања и жучних дискусија. Те су године Хрвати, уједињени у Сељачкој странци и вођени од свог шефа Стјепана Радића, одлучили да дођу у Београд, да формално признају Устав

од 1921, и да образују са српском Радикалном странком једну српско-хрватску коалициону владу која би у пракси гарантовала паритет и једнакост Срба и Хрвата кроз цео политички живот нове државе.

Ми ћемо оставити по страни разлоге из којих ова коалиција највеће српске и најјаче хрватске политичке странке, која је била тако интелигентно замишљена и тако добро остварена у пракси, није дала резултате очекиване на обе стране. Важан закључак овог нашег садашњег испитивања јесте то да је Устав од 1921, после српско-хрватског споразума од 1925. и после формалног приласка Хрвата унитаристичкој идеји као основном закону земље, био генерално прихваћен и признат. Тај устав може бити критикован због свога претераног централизма, међутим, то је било питање мишљења и опортунитета, али није било могуће одбацити Устав као такав, пошто је био легално изгласан од народа, санкционисан од круне и слободно прихваћен од већине Хрвата 1925. Тако је престиж и углед Устава од 1921. био неоспоран; а то може бити оцењено једним конкретним примером који заслужује да буде цитиран. Кад је у јулу 1921, после смрти Петра I, његов син – покојни престолонаследник Александар – објавио свој долазак на престо у једној прокламацији потписаној од кабинета, он је рекао да то чини на основу чл. 56 Устава (који се односи на престолонаслеђе). То је била једна свечана потврда да Устав представља стварни извор, не само политичких права народа већ исто тако и суверених права монарха.

Међутим, 6. јануара 1929. краљ Александар је – рђаво саветован од своје непосредне околине, из разлога у које ми овде не можемо улазити – укинуо Устав и прокламовао диктатуру. Укидајући политичке слободе, народно представништво и независност судова, краљ Александар одмах је концентрисао у своје руке законодавну, административну и судску власт. Можда није сувишно поменути да се он, прокламујући диктатуру, ставио ван Устава, пошто Устав није признавао право ни краљу ни народу да га укину. Чланови 125 и 126 Устава предвиђали су могућност измене уставних одредаба, али само споразумом између краља и парламента, и саобразно једном нарочитом поступку предвиђеном у самом Уставу. Сад је краљ Александар укинуо цео Устав, без

сваког споразума с парламентом. Члан 127 давао је овлашћење парламенту да суспендује извесне одредбе Устава које су се односиле на политичке слободе, у случају рата или мобилизације; али кад је државни удар од 6. јануара 1929. извршен, тад није било ни рата ни мобилизације у Југославији. Поред тога, ако је парламент био овлашћен да привремено укине извесне уставне слободе, у форми специјалног закона, краљ сам није имао то право. Тако је акт од 6. јануара био истовремено неуставан, извршен повредом Устава; краљ није имао ауторитет да објави своју вољу као врховни закон земље. И без улажења у политичке разлоге ове акције краља Александра, треба поменути да су браниоци диктаторског режима инвоцирали у прилог краљев стање неопходности у којем се он нашао 1929. Не испитујући вредност става, може се сматрати чињеницом да је краљ извршио акт супротан Уставу, и да је био помогнут у овоме, неуставном раду од стране војске и извесног броја политичара. Он је успео да наметне своју вољу земљи, и његова власт била је веома стварна. Али стварност ситуације није одговарала формалном тексту Устава од 1921, на основу кога је краљ Александар вршио своју краљевску власт.

После две године диктатуре, краљ је одлучио да се врати уставном и легалном систему. Али уместо да поврати Устав од 1921, који се једини може разумно сматрати као прави народни устав, он је починио једну нову грешку покушавајући да наметне земљи један свој уставни закон. Не консултујући ма кога, без било какве помоћи народа, он је сам израдио, с неколико ужих сарадника, нови устав, који је био прокламован 3. септембра 1931. и наметнут земљи – као и раније, помоћу војске и бирократије. Овај нови устав, „октроисан“ од краља, заснивао се искључиво на краљевској власти, а његова валидност зависила је од стварних чињеница. С правничког и политичког гледишта, Устав од 1931. разликује се од оног од 1921. у две основне тачке. Он знатно повећава стварну краљеву власт и, саобразно томе, сужава права и власт народа. Парламентарни режим био је стварно укинут, а извршна власт, представљена од краља, постала је свемоћна. Друго, Уставом је подељена земља у девет покрајина довољно пространих да се развију у аутономним правцима, али им је дата централистичка организација по примеру оне царистичке Русије. Покрајин-

ски банови представљају централну власт Београда, и то у свакој манифестацији власти и у свакој сфери политичког живота. Тај устав увек је на снази у Југославији и сад треба да буде ликвидираан редовном уставном реформом.

Стварно, нико у Југославији озбиљно не сматра да је уставно питање коначно решено Уставом од 1931. Устав од 1921. имао је велики недостатак што није био изгласан од Хрвата, који – иако су га признали 1925 – никад нису крили своје антипатије због његовог претераног централизма, који је, по њиховом мишљењу, брисао целу прошлост Хрватске. Сад онај од 1931. има двоструки недостатак. Он није био жељен ни од Срба ни од Хрвата, и може се рећи да је подједнако непријатан обојици. Захтев за доношење новог устава готово је универзалан у Југославији, иако из разних разлога. Хрвати инсистирају на једном федералном уређењу државе у коме би аутономија хрватских крајева била обезбеђена. Срби прихватају, у принципу, аутономију хрватских крајева, али тако да Југославија не буде подељена у неколико држава. Нови устав има да буде дело српско-хрватског споразума, као компромиса између унитаристичке и федералне идеје. Поред тога, Срби и Хрвати савршено су споразумни што се тиче општег карактера новог устава. И једни и други захтевају либералан устав, с политичким слободама и парламентарним режимом. Тако постављен уставни проблем не изгледа нерешив. То је углавном питање остварења једног српско-хрватског споразума, без којег положај Југославије неће бити никада консолидован, а, с друге стране, успостављања равнотеже између народа и круне, враћањем права народном представништву и сужавањем прерогатива круне по примеру парламентарних монархија.

Две тешкоће једне веома нарочите врсте појавиле су се и изгледају да ће одложити, уколико потпуно не обуставе активност политичких кругова у прилог новом уставу.

Прва од тих тешкоћа поникла је од намесништва, за које се каже да сматра да оно нема права да врши измену постојећег уставног режима. Саобразно изјавама чињеним у круговима блиским двору, намесништво не сматра себе формалним носиоцем краљевске власти и оно само врши један привремени мандат до

пунолетства будућег краља. Намесници, саобразно овом гледишту, имају власт да представљају краља на основу постојећег Устава; али пошто они нису круна, не могу прихватити потпуну измену Устава. Једино краљ, кад постане пунолетан, може да дискутује и одлучи по једном овако важном и животном питању за земљу и династију. Свакако треба подвући да намесништво досад није учинило никакву формалну изјаву у овом смислу. Уставна реформа није била поднета намесништву у таквој форми да би оно било принуђено да заузме извесан став, па је због тога могуће слободно дискутовати о овоме питању. Два су различита гледишта у питању, једно је политичко, а друго је јурилично или легално. С политичког гледишта може се рећи да је питање отворено за дискусију и да су напред поменута мишљења опречно супротна једна другима. Карактеристично је да обе тезе могу бити браћене солидним аргументима. Једна тврди да су намесници само мандатори будућег краља на основу постојећег Устава и на основу сопственог мишљења. Они не врше акта у сопствено име, већ у име будућег краља. Као мандатори, они су свакако способности да доносе потребне одлуке предвиђене Уставом и да дејствују као заменици краља. Али када се појаве шира питања, као што је општи положај краља и династије у држави, и као што су основни проблеми о самом карактеру државе и њеној организацији на унитаристичким или федералним линијама, тада њихова власт престаје. Они нису квалификовани да представљају краља као такви и да преузму стварну одговорност круне. Према томе, потребно је чекати док краљ постане пунолетан и док он сам преузме одговорност.

Присталице супротног гледишта, супротно томе, инсистирају на томе да је у интересу будућег краља и династије као целине да систем инаугурисан 6. јануара 1929, и сматран погрешком с истинске династичке тачке гледишта, буде коначно ликвидираан. Они сматрају да би било боље да млади краљ ступи на престо који ће бити ослобођен свих успомена на један режим који је био непријатељски према народу и народној вољи. Он би тада владао под нормалним условима и саобразно законима који би обезбеђивали стабилност монархије и потребну равнотежу између снага народа и ауторитета круне. Додаје се да највиши интереси државе

захтевају хитно решење уставног питања и да оно не може бити одложено само због малолетства будућег краља. То је једно од државних питања која не трпе одлагања; јавни послови морају бити уређени у тренутку када сазру за решење. Чим се постигне споразум између политичких странака, тј. кад народни представници нађу принципијелно решење генерално прихватљиво, и надасве кад Хрвати буду у стању да изнесу један уставни предлог прихватљив за Србе, не може бити јасно из којих би разлога круна одбила изразу и увођење у живот новог устава. Исто тако није доказано, чак ни с династичког гледишта, зашто би намесништво од три лица, од којих једно припада самој династији, док су остала два у првом реду била изабрана од краља Александра због њихове лојалности према династији, било мање способно да чува и одржава интересе круне и династије од једног краља који је тек постао пунолетан и који још увек нема искуства у државним стварима. Ми овде износимо аргументе обеју страна, не желећи да их коментаришемо или да им дајемо неко нарочито политичко значење. Сигурно је да се о свакоме од тих мишљења може нешто рећи.

С јуридикчког или легалног гледишта, уставни проблем има два различита изгледа. Права намесника као носиоца краљевске власти нису ограничена садашњим Уставом. Три намесника представљају краља и, према мишљењу правника, они имају сва формална права да врше и уставне измене, иако је тачно да то не спада у нормалну и редовну функцију намесништва. Али нередовне околности у земљи могу да наметну изузетна решења. С друге пак стране, у постојећем Уставу нема одредбе која забрањује намесницима да га модификују или у потпуности измене ако државни интереси то буду захтевали. О тој тачки не треба дискутовати. Пошто је легалан изглед сасвим јасан, ово питање прелази у политичко. Да ли су регенти за то да помогну земљи да изађе из тешкоћа и да се врати у нормално стање, или су они обавезни да одрже садашњи систем ма што се десило? То је тежак проблем о коме они могу сами одлучити, на сопствену одговорност, која ће бити ипак утолико мања уколико остане у хармонији с вољом и осећајима народа.

Друга тешкоћа која спречава уставну реформу произлази из захтева вође Хрвата, др Мачека, да садашњи Устав мора бити укинут и да нов мора бити израђен као да онај од 1931. није ни постојао. Хрвати не пристају на просту измену Устава од 1931, а исто тако ни на усвојење једног сасвим новог устава на основу постојећег поступка. Они одбијају да се садашњи систем настави и траже да се створи један нов; и због тога траже као први корак потпуно укидање Устава од 1931.

Овај захтев треба објаснити, пошто су из њега произашла разна објашњења, а био је приказан од извесних претерано строгих критичара као да циља на саму егзистенцију југословенске државе. Извесни кругови у Београду тврде да они који захтевају укидање државног Устава циљају на само постојање државе. Тако постављено питање изазвало је извесну пометњу, а захтев Хрвата изазвао је у Србији извесно непријатељство и потпуно негативно расположење. Неповољно гледиште о захтеву Хрвата изгледа да се потврђује интерпретацијом која му се даје у политичким круговима Загреба, у смислу да унутрашњи положај Југославије мора бити враћен на линију од 1. децембра 1918. године, тј. на дан кад је уједињење Краљевина Србије и Црне Горе с Хрватском и осталим крајевима из Аустроугарске било прокламовано државом Срба, Хрвата и Словенаца. Хрвати тиме траже враћање на ситуацију која је постојала пре стварања Југославије, или на дан њеног стварања. У извесним српским политичким круговима учињен је покушај да се из тога изведе поразан закључак, да су Хрвати, истичући такав захтев, желели да укажу на то да они не признају уједињење и да они желе да то уједињење доведу у питање. Тиме Хрвати прихватају југословенско уједињење условно, што значи да они истовремено мисле на могућност одвојења од Срба, уколико би се ови последњи показали упорни у одбијању хрватских захтева.

Кад би то била доминантна идеја у мислима вођа Хрвата и ако они стварно желе да доведу у питање уједињење Срба, Хрвата и Словенаца; ако они не прихватају стварање Југославије као један дефинитиван и неизменљив факт, у томе би случају сваки разговор с представницима Хрвата попримио другачији изглед. Ми у то не верујемо, нити можемо веровати. Али чак и у случају

да вође Хрвата падну у грешку упутивши хрватски покрет у овом негативном правцу опозиције југословенској идеји, било би ипак потребно да се на то гледа као на жалосно скретање, које ипак не би имало оне резултате са којима рачунају извесни хрватски екстремисти. Заиста није доказано да вође једног народа поседују, у њиховом квалитету вођа, право да воде своју земљу пропасти. Судбина Хрвата недељиво је везана са оном Срба. Хрвати морају живети у заједници са својом српском и словеначком браћом, довољно слободни и снажни да одрже независан живот, потпуно свесни сопствене индивидуалности и сопствених посебности које не повређују идеју јединства. Ја се усуђујем овде да додам да би напред поменути екстремистички захтев учинио излишним све преговоре са онима чија је задња намера распад југословенске државе и стварање независне Хрватске, настањене од самих Хрвата. У Хрватској могу постојати појединци који негују такво гледиште, али се може истаћи, у потпуној искрености, да ти екстремисти представљају само једну мањину. Велика већина Хрвата стоји иза њиховог признатог шефа др Мачека, и она тежи реорганизацији Југославије на новим основицама различитим од данашњег централизма, које би обезбедиле индивидуалитет Хрвата као нешто блиско Србима и Словенцима, али не потпуно идентично њима. Доктор Мачек је у више прилика јасно истакао свој став према овоме основном питању. Могу да додам да у својим разговорима с њим никада нисам приметио ниједан знак сепаратистичких тенденција, па чак ни у случају кад се дискутовало о најделикатнијим питањима. Само људи који немају никаквог разумевања, било за психологију или за специјално питање Хрвата, могу дати сепаратистичку интерпретацију њиховим захтевима. Ја, према томе, са поверењем понављам да Хрвати не доводе у питање Југославију као такву.

Као јасан доказ за ово тврђење поменућу једну значајну чињеницу која говори сама за себе. Говорећи о будућем уставу, Хрвати непрестано понављају да они не желе да дискутују о питању постојања југословенске државе и да они унапред прихватају монархистичку форму и српску династију Карађорђа. Такав видан доказ њихове привржености уједињењу довољан је да одстрани све сумње што се тиче основног карактера захтева Хрвата за ре-

конструкцију Југославије. Али ако Хрвати стварно не желе да ослабе, а још мање да сломе Југославију, због чега онда они инсистирају на укидању садашњег Устава као првог корака, и на враћању на стање ствари од 1. децембра 1918. године? Није ли природније просто захтевати у првом реду један нов устав који би више одговарао идеји Хрвата о заједничком животу, и није ли поступак којим би се до тога дошло од другостепене важности? Хрвати мисле да поступак који они предлажу не може бити избегнут ако се жели постићи српско-хрватски споразум, и сматрају ово питање поступка као веома важно с гледишта хрватског народног самољубља. Хрвати моле Србе да то разумеју. Непотребно је додати да овим својим захтевом они не мисле да учине неку неправду Србима и Словенцима; они просто сматрају да је то најбољи начин да се докаже једнакост и паритет трију племена племена.

Да би се објаснио тај став Хрвата и разлози за загребачко упорно захтевање да се претходно укине Устав, неће бити непотребно да се цитира њихов одговор на напред поменуте критике извесних српских кругова. Они тврде да укидање Устава неће ничим утицати на егзистенцију и снагу државе. Укидањем једног закона, па чак и уставног закона, не укида се држава као таква. Поред тога, они истичу да је држава Срба, Хрвата и Словенаца, као што је била образована 1. децембра 1918. године, успела да живи врло добро кроз две и по године, иако није имала писаног устава. Југославија је добила свој први устав 1921, па ипак, нико не може тврдити да држава није постојала пре тог датума. Једна држава редовно образована, која испуњава све потребне услове за своју егзистенцију, не мора имати један писан и формалан устав; и у вези с тиме Хрвати указују на пример Енглеске, једне уставне државе пар екселанс која нема писаног устава.

Постоји још један други аргуменат против критике хрватских захтева, који заслужује да буде цитиран. Они који се противе укидању Устава од 1931. г. због тога што би то довело у питање саму егзистенцију државе – исти су они који су аплаудирали укидању Устава од 1921. г., потело од краља Александра, 6. јануара 1929. г. А Устав од 1921 г. био је редовно изгласан од народних представника, док је онај од 1931. г. био уведен у живот вољом монарха. Ако једна чињеница није штетила држави, довољно је

јасно да укидање закона које је краљ наметнуо своме народу неће изазвати никакав озбиљан протест међу масама, а нарочито када је њима познато да ће он бити замењен једним новим, који ће бити више у складу с њиховим жељама.

Главни разлог за захтев Хрвата да се укине Устав јесте у томе што они не могу прихватити никакав уставни закон за заједничку државу који не носи потпис Хрвата. Ми се овде налазимо пред једним принципијелним питањем коме Хрвати придају велику вредност. Они не траже укидање Устава од 1931. г., као што су раније тражили укидање оног од 1921. године, да би Југославији одузели Устав; супротно томе, они желе да виде државу очишћену од свега оног што не произлази из заједничке воље Срба и Хрвата.

У почетку су тешкоће произашле из захтева за специјалан поступак изгледале непремостиве, и оне су увелико отежавале разговоре између представника српских странака и хрватских вођа, али последњих је месеци, као резултат потпуно отворених и потпуних измена мишљења, изгледало да је нађен један компромис између хрватске тезе о потреби укидања Устава од 1931. г. и српског гледишта о опасности да се дирне, па чак и индиректно, егзистенција Југославије као независне државе. Постигнуто решење је врло спретно и изгледа да је одобрено од др Мачека. Хрвати, да би дали јасан доказ о искрености својих аргумената и о томе да немају скривених намера због тога што траже табулу разу, прихватили су сугестију Срба да се објави привремени устав у тренутку кад буде укинут онај од 1931. године, како би се тиме избегао сваки уставни интересгнум или празнина. Раздобље између укидања старог и изгласања новог од стране Уставотворне скупштине не може бити унапред фиксирано, а с гледишта југословенских политичких обичаја, може бити донекле продужено; оно би, према томе, било попуњено једним привременим уставом, прокламованим од намесништва, који би носио потписе свих народних вођа, тј. од шефова свих странака које имају стварног ослонаца у народу. Тај докуменат био би веома кратак и био би ограничен на главна неопходна правила за правилно функционисање државе. Тај би докуменат био укинут у тренутку изгла-

сања новог устава већином српских народних посланика, хрватских народних посланика и словеначких народних посланика.

Оно што Хрвати траже јесте да убудуће буде свакоме јасно да ништа не може бити учињено самом вољом Срба, и да све у јавном животу уједињене државе мора носити знак њихове једнакости и паритета. То се евидентно захтева из психолошких разлога, који у очима Хрвата имају једну нарочиту јуридикчку и политичку вредност. То је стварно питање моралне сатифакције, коју Срби морају слободно и драговољно признати њиховим хрватским сродницима, а нарочито када она јасно не може бити од штете по уједињену државу. Заиста изгледа да ништа неће више допринети консолидацији државе од спонтаног пристанка Хрвата. Према томе, тешкоће поступка не изгледају несавладиве и Срби морају попустити у овом погледу. Они, по свој прилици, неће правити озбиљне тешкоће ако једном увиде да је стваран споразум могућ на основним питањима унутрашњег уређења.

Остаје да се види могу ли се Срби и Хрвати споразумети у давању Југославији једног унутрашњег уређења, које би одговарало не само специјалним жељама трију етничких група, Србима, Хрватима и Словенцима, већ би истовремено обезбеђивало развитаку и солидност државе. Је ли то зближење између српског опозиционог блока и хрватског вође др Мачека довољно напредовало да би обезбедило споразум односно организације Југославије. Споразум по разним изгледима уставног питања неће бити лако постићи пошто се на обе стране налазе бројни екстремисти који се противе сваком посредном решењу и који покушавају да наметну своје нарочито српско или хрватско гледиште. Српски екстремисти желели би да негују интегралну југословенску идеју, не водећи никаквог рачуна о Хрватима, док екстремнији Хрвати сањају о сепаратистичком решењу. Сигурно је да би Уставотворна скупштина имала боље изгледе у извршењу својих дужности ако би постојао претходни споразум између политичких странака по основним принципима унутрашње организације. Неки српски политичари, присталице споразума, желели би да, пре него што би се Уставотворна скупштина сазвала, буду унапред постављене основне линије југословенског устава; пошто се боје озбиљних

тешкоћа у самој скупштини ако би се друкчије поступило. То гледиште је веома разумно, али, нажалост, не може бити примењено. Прво из идеолошких разлога, ако се демократска платформа има да одржи и ако земља треба да добије уставни закон заснован на српско-хрватском споразуму по свима основним питањима, неопходно је да то буде дело стварних народних представника. Такав споразум може бити постигнут само у једном слободно изабраном парламенту. Идеја да шефови српских странака имају унапред прихватити захтеве Хрвата, а да претходно не консултују масе и дозњу за њихова гледишта, изгледа подједнако непрактична људима који су увек били вични раду у вези с народом.

Из овог ипак не треба закључити да су Срби и Хрвати веома удаљени од споразума. Оно што је неопходно за обнављање међусобног поверења и за савлађивање бојазности Хрвата – већ је прихваћено од српског опозиционог блока. Они су слободно напустили принцип апсолутног мајоритета и признали да будући устав може бити стваран само ако буде изгласан од већине сваке од три група, од Срба, Хрвата и Словенаца. Драгим речима, нови устав, ако треба да има истински југословенски карактер, мора бити изгласан од сва три племена народа. У овом тренутку, српски политичари нису могли ићи преко ове тачке; они нису имали права да се обавезу још више у питањима унутрашњег реда, а да не консултују бираче од којих на крају они зависе. То је питање неопходне опрезности, ако се жели постићи стварни споразум. Питања поделе Југославије у неколико аутономних крајева, броја и граница тих крајева, јуридикског статута аутономних тела, односа између ових крајева и државе, итд. – све то није тако лако рашчистити и организовати. Ми морамо знати што прави представници народа желе и како они замишљају политичку структуру Југославије.

Једна ствар је ипак сигурна, а то је да, с обзиром на гледишта хрватских и српских маса, поменуте две екстремистичке солуције уставног проблема не могу се узети у обзир а да не доведу у питање грађански мир и спољну безбедност земље. Прва поставља принцип интегралног југословенског јединства и потпуног централизма као основа целокупног политичког живота, и признаје постојање само једног народа, који је већ ионако потпуно повезан

тако да нема Срба, Хрвата и Словенаца, већ једино и само Југословена. Према тој теорији, не само што нема група Срба, Хрвата и Словенаца, већ нема ни појединаца с тим именима, и према томе, у организацији земље не треба водити рачуна о специјалним традицијама или племенима.

Друга екстремистичка солуција заснива се на супротној теорији постојања трију различитих народа, Срба, Хрвата и Словенаца, од којих сваки сачињава независну народну државу, тако да сва три имају да се споразумеју што се тиче њиховог јединства у једној конфедерацији. Таква конфедерација имала би за дужност да обезбеђује извесне заједничке интересе и не би имала никакве власти изнад оног што би три државе њој признале. Целокупна организација југословенске државе заснивала би се у том случају на теорији о три засебна народа, од којих би сваки очувао своју народну индивидуалност и свој специјални менталитет. Чак и у будућности југословенска народна идеја имала би бити искључена из сфере политичке стварности.

Ниједна од тих екстремних солуција не може рачунати на слободан пристанак већине, било Срба или Хрвата. Да би се могла прихватити једна или друга, морало би се прибећи сили, другим речима – морала би бити наметнута земљи. Ди би се избегло таквој неприлици, мора се наћи једно средње решење, које би водило рачуна о партикуларизму Хрвата и које би обезбедило Хрватима потпуну аутономију у свима питањима локалних или регионалних интереса, а да не дира у основне функције државе. Ако је српско-хрватски споразум немогућ, било на основи пуног централизма или просте конфедерације, ми морамо прибећи нечему између ове две екстреме, некој врсти покрајинске самоуправе (*self government*), регионалне аутономније, или боље регионалне федерације, са снажном централном федералном влашћу. Границе између ових различитих врста сложене државе није лако дефинисати, али у југословенском случају врло је могуће наћи специјалан систем који би одговарао потребама народа. Пре свега, не би било тешко дати границе покрајинама и извршити поделу административну, ако се брижљиво избегне, с једне стране, свака идеја о конфедерацији, а, с друге, идеја о централизму, доминацији или превласти. Југославија потребује политичку организацију у којој

нема места идеји о било каквој врсти хегемоније, и у којој сваки крај и део народа налази одговарајуће погодности за развитак својих посебности, у границама једне државе и уједињеног народа. То није немогуће, ако то Срби, Хрвати и Словенци заиста желе у потпуној лојалности и искрености.

Ако, с друге стране, један позитиван споразум између Срба и Хрвата постане немогућ због интрансигенције Срба, или због захтева Хрвата за једну аутономију која не би била у складу с државним јединством, такав резултат био би заиста за жаљење. Такав се исход мора по сваку цену избећи, пошто би – у таквом случају – било доказано да националне страсти нису још попустиле и да још не постоји потребно смирење за оцењивање животних интереса како Срба, тако и Хрвата. У таквом случају требало би одложити уставну реформу до бољих времена, али она ће пре или касније морати да дође. Југославија, оваква каквом су је направила њена структура и етнички елементи – не може развијати своје унутрашње снаге нити обезбедити своју будућност, осим уском сарадњом између Срба и Хрвата.

Слободан Јовановић

ПОСЛАНИЧКА НЕОДГОВОРНОСТ

Приликом судског претреса о кривици Пунише Рачића, неки од његових бранилаца доказивали су да убиство које је он извршио у Народној скупштини 20. јуна прошле године не потпада под прописе Казненог законика, него под прописе Скупштинског пословника – другим речима, не повлачи ниједну од општих казни, него само једну од дисциплинских казни. Зашто? Просто зато што посланик за свој службени рад не одговара кривично, а убиство извршено од Пунише Рачића поводом скупштинске препирке има се сматрати као нераздвојно повезано с његовим службеним радом. У потврду ове тезе навођено је и моје *Уставно право*. У тој књизи, међутим, ја сам поновио само оно што се налази у свима уџбеницима уставног права – наиме, да посланици не одговарају кривично за свој службени рад. Из тога још не изилази да ни Пуниша Рачић не би требало да одговара за своје прошлогодишње убиство. Цело је питање у томе да ли се то убиство може двојити – или не може – од његовог службеног рада. Насупрот његовим браниоцима, који су хтели и то убиство уврстити у његов службени рад, првостепени суд узео је да је то убиство обично кривично дело које с посланичком службом нема везе. У овој тачки ја се потпуно слажем са првостепеним судом. Браниоци Пунише Рачића сасвим су погрешно разумели природу посланичке неодговорности о којој је било помена у мом *Уставном праву*, и зато сматрам потребним да се на ту ствар још једном вратим и да је опширније изложим него што сам то у *Уставном праву* учинио.

I

То начело, да посланик не одговара кривично за свој службени рад, јавило се у енглеском уставном праву. Питање је било да ли се посланици могу узимати на одговор за мишљења изражена

у скупштини – нарочито ако су та мишљења противна правима круне. Испрва, круна је тежила томе да своја права стави изнад скупштинскога претреса, и нпр. у XIV веку један посланик оптуживан је за велеиздају зато што је предлагао да се издаци за двор смање. Али у току времена, отприлике од XVII века, утврдило се да чланови парламента за мишљења изражена у парламенту одговарају само пред парламентом. Другим речима, за та мишљења не могу бити кажњени по прописима Казненог законика, него само по прописима Скупштинског пословника. Ово питање о одговорности чланова парламента стајало је у тесној вези с питањем о општем положају парламента према круни. Ако би чланови парламента одговарали кривично за свој говор, они не само што не би могли слободно говорити о поступцима круне, него не би могли узимати у претрес ни поступке обичних чиновника, јер би их онда и ови могли, по општим казненоправним прописима, тужити за увреду и клевету. Чланови парламента смели би критиковати радњу органа извршних власти само онолико колико је то допуштено и обичним грађанима у њиховим новинама и на њиховим зборовима. Цео однос између законодавне и извршне власти био би изврнут: уместо да поступци извршне власти буду слободно цењени и претресани у законодавном телу, говори посланички били би, по тужби извршне власти, цењени и кажњавани од судова. Законодавно тело не би више имало начина да одржи своје старешинство и надзор над извршном влашћу.

Кад је после Француске револуције извршена рецепција енглеске уставности на континенту, у европским уставима изречно је ујемчена посланицима слобода гласа и говора. Посланици нису одговарали за глас и говор пред редовним судовима ни онда када би учинили какво кривично дело, на пример, нанели говором увреду или клевету. У скупштини, посланик не говори као приватна личност, већ као јавни орган, и ма колико његово вршење јавне службе било штетно или непријатно за друга лица, он за то не може лично одговарати. Али за његову неодговорност постојао је један услов, а то је да дотично кривично дело буде нераздвојно повезано с вршењем његове службе. На пример, кад посланик учини говором дело клевете, то кривично дело тако се стапа с његовим службеним говором у један акт да би било тешко казнити

посланика за клевету, а да се у исти мах не повреди његова слобода говора.

II

Два случаја која су се десила у пракси могу нам помоћи да ближе одредимо природу посланичке неодговорности. Први случај десио се у Француској, где се за неког посланика обелоданило да је приликом једног гласања продао свој глас. Слично подмићивање било би код чиновника кажњиво: да ли би се могао донети закон који би подмићивање посланика начинио исто онако кажњивим као и подмићивање чиновника? Не би ли том закону стајао на путу онај уставни пропис по коме посланик не одговара кривично за свој глас? У француској правној књижевности преовлађује гледиште да, и поред посланичке неодговорности за глас, посланичко подмићивање може бити кажњиво. Кажњавати посланика за примање мита не значи кажњавати га за само гласање него и за једну радњу која је гласању претходила и која се да од њега сасвим лепо одвојити. Гласање само за себе ретко кад може бити кажњиве природе, јер предмет гласања је обично један законски предлог који не само што не садржи ничега кажњивог – него је чак од опште користи. Што може бити кажњиве природе, то су извесни договори и погодбе које, истина, стоје с гласањем у вези, али се ипак зато не сливају с њиме у исти акт.

Други случај десио се у Немачкој. На позив председника скупштине, посланици су устали на ноге и узвикнули: „Живео цар!” Социјалистички посланик Либкнехт остао је седећи на свом месту. Да ли је Либкнехт могао одговорати пред редовним судом за увреду Величанства? Државно одветништво држало је да посланичка неодговорност постоји само за глас и за говор, и да стога посланик може одговорати за увреду Величанства учињену једном радњом која није ни глас ни говор. Државно одветништво захтевало је, дакле, од парламента да му изда Либкнехта. Парламент је одбио овај захтев. По његовом нахођењу, посланик није одговарао за своје мишљење, без обзира на то да ли га је изразио говором или конклюдентном нерадњом. Зашто би он одговарао за мишљење изражено конклюдентном нерадњом, кад би за то исто

мишљење изражено говором био потпуно покривен посланичком неодговорношћу? Доиста, да је Либкнехт рекао: „Нећу да кажем: „Живео цар“, он за ту реч не би одговарао. Међутим, његово ћутање, докле су други клицали цару, значило је савршено то исто што би и та његова реч значила... Ако би се усвојило да посланик не одговара ни за оно мишљење које није изразио речима, него наговестио извесним поступцима, онда би ваљало нарочито истаћи да то могу бити само поступци од симболичког значаја, који сами собом не производе материјалног дејства, и који ни за кога не могу бити имати непријатних или штетнијих последица него што би их имала она реч коју ти поступци замењују. Иначе, ти би поступци постали самостално дело за које би посланик морао одговарати.

III

Узмимо сада случај који се у нас десио: у току скупштинске препирке један посланик убије другог посланика. У страним парламентима не дешава се да посланици убију један другог, али се дешава да се посланици између себе потуку. Овакве туче увек су се сматрале обичним кривичним делом за које посланици одговарају пред редовним судовима (под условом, наравно, да их скупштина изда судској власти). Ова пракса правда се следећим разлогом. Посланичка служба састоји се у давању мишљења, а не у материјалним чинидбама. Према томе, они деликти који нису учињени речју ни писменом ни усменом, него материјалном радњом, дају се одвојити од посланичке службе као самосталне радње које падају на послаников лични рачун. Неодговорност посланичка установљена је ради слободе скупштинског претреса: та је слобода довољно ујемчена неодговорношћу за изражена мишљења – и нема никакве потребе да се она проширује и на материјалне чинидбе као што су туча и убиство. Била би права бесмислица рећи да парламент не би био у стању одговорити своме високом задатку законодавног већа, ако се његовим члановима не би признало неограничено право на међусобну тучу и убијање. Представнички режим је покушај да се расправљање о политичким споровима упуту правцем мирне разложне препирке: ништа према томе

не би стајало у већој супротности с правилним функционисањем тога режима него употреба физичке силе. Ако је неодговорност посланика за мишљење један услов представничког режима, његова одговорност за насиље јесте други услов.

Укратко, погрешка је бранилаца Пунише Рачића у томе што су појам службеног рада за који посланик не одговара узели сувише широко. Они су признали посланику неодговорност за све што учини поводом скупштинских препирки, без обзира на то јесу ли његови акти такве природе да могу бити састојци скупштинског рада, или се, напротив, самом својом природом одвајају од скупштинског рада као потпуно страни елементи. Браниоци Пунише Рачића нису водили рачуна о битној чињеници да посланичка неодговорност покрива само оне посланичке акте за које се може узети да кроз њих тече радња саме скупштине. Скупштина је једно тело у коме се до свести о општим државним интересима долази кроз организовани сукоб супротних личних гледишта. Сваки онај акт који не би припадао томе духовном сукобу идеја, него материјалном сукобу физичких бића, остао би ван оквира скупштинског поступка – и следствено, личности које би у томе сукобу учествовале имале би да за њ понесу пуну одговорност.

Слободан Јовановић, *Сабрана дела, Из историје и књижевности*, БИГЗ, Београд, 1991, стр. 471–473

Ђорђе Тасић

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПРОБЛЕМ У СВЕТЛОСТИ ИДЕОЛОГИЈЕ О ОДНОСУ НАРОДА И ДРЖАВЕ

Одговор др Ђорђа Тасића на примедбе
загребачког „Обзора”

У броју од 15. априла о. г. изашао је у „Обзору“ један напис који се осврнуо на мој чланак „Југословенски проблем у светлости идеологије о односу народа и државе“, објављен у ускршњем броју листа „Напред”. Писац дотичног написа извукао је неке закључке о мојем мишљењу о државном уређењу, који нису тачни, и сем тога, подвукао тезу да смо три народа. Поводом тога, потребно је да укратко прецизирам своје гледиште, остављајући да то можда учиним доцније опширније.

У својем чланку ја нисам говорио о томе како треба наша држава да буде уређена. Главна мисао мога чланка јесте да један јединствени народ не мора живети у једној унитарној држави (дакле, може и у савезној), као што, обрнуто, савезна држава не претпоставља постојање више народа, јер, напротив, у савезним државама је нормалан процес да се током времена ствара једна национална свест. Из мог чланка јасно се види да сам против централистичког уређења. Али ја сам веровао да се јасно види и то да допуштам и могућност федеративног. Писац написа „Обзора“, међутим, извлачи на своју руку закључак да највише идем до аутономистичког уређења. Федералистичко гледиште је гледиште које ја не заступа од јуче и данас, већ одавно, као што то знају и неки моји пријатељи из Загреба. Само ћу ја и овом приликом, као професор јавног права, додати да није довољно усвојити аутономистичко или федералистичко гледиште, него је потребно и одредити конкретну форму и садржину. У аутономизму се може ићи врло далеко у надлежности покрајина, као што се у федерализму може ићи врло далеко у надлежности савезне државе.

У својем чланку нисам правио питање јесмо ли један или три народа [и ако мени лично изгледа да је „можда” (како сам се оградио у чланку) теза о једном народу боља], и да то питање ваља одвојити од питања уређења. Писац написа, међутим, сматра да је од битне важности теза да смо три народа, налазећи у тези о једном народу једно средство за хегемонистичку владавину Срба. Остављам на страну конкретну историјско-социолошку анализу сплета чињеница, интереса, осећања и идеја који је створио и држао Југославију; хоћу да истакнем само то да мени изгледа да средство и разлог за досадашње стање ствари ваља пре тражити у друштвеној идеји, у потенцирању идеје о држави на рачун идеје о народу. Практично, људи су се бојали, обично погрешно обавештени о суштини федерације, па и аутономије, да ће оваква уређења растројити државну заједницу. И, с друге стране, није се увиђало да су таква уређења (дакле, и федералистичко) средство и пут за народну слогу и народно јединство. Ја верујем да не само многи Срби данас него и Хрвати желе федералистичко уређење, постављајући као идеал јединствену националну свест (ако не верују да смо већ и данас један исти народ). Ако су они за савезну државу, они су свакако првенствено за то јер верују да можемо опстати живећи у истој држави – и о томе не може бити дискусије. Али они су за то и због тога што верују да само тако можемо изградити једну вишу културну заједницу и јединствену националну свест. Или, како би то председник Југословенске академије науке и умјетности филозофским језиком г. др А. Базала рекао. Југословенска мисао није само „израз” натуралистичке воље к животу него „на природним основима усправијена културна воља” (стр. 4–5, 0 југословенској мисли, 1935). Нису битне формуле јесмо ли један или три народа, него је битно то да у овој држави буду задовољни и Срби, и Хрвати, и Словенци. Равноправни и слободни, сарађујући и мешајући се у радним видовима, они ће се осећати све више солидарним и јединственим. То је оно, и ништа више, што сам хтео рећи изразом „виша” национална свест, коју ближе не могу нити има смисла одређивати.

Критичар ми у свом закључку замера да се нисам ослободио заблуде унитариста да је при стварању националне индивидуалности од битне важности државно уређење. Он се у томе вара. Ја

у чланку подвлачим „узајамно поштовање” и признање Срба, Хрвата и Словенаца, вољу, јавно мишљење и политичке партије (које свакако нису исто што и држава). Али, као што је добро познато, стварање националне свести зависи исто тако, много, од живота у истој држави и заједничке политичке судбине, те, према томе, и од државног уређења. Примени ли се то на наш проблем, могло би се рећи да је досадашње централистичко и унитаристичко уређење сметало стварању националне свести и да за то ми којима је стало до ове хоћемо федералистичко да би се у њему развила несметано. И, сасвим природно, не може бити равнодушно ни то како ће конкретно бити изведено федералистичко уређење.

У својем чланку подвукао сам тешкоћу налажења прецизне формуле јесмо ли један народ или три, указујући на релативност појмова народ и племе. Јер, уистину, ако смо различито (рецимо, различити индивидуалитети), ми смо и једно, само нисмо једно у оној мери у којој смо ми Срби или Хрвати међусобно једно. Само тако ја могу разумети кад се каже да смо „браћа”. У свом чланку указао сам и на то како формуле Антуна и Стјепана Радића варирају, и могло се видети, што ћемо ми то на другом месту показати, да се морају нијансирати, те да није довољно рећи једноставно да или не, јесмо или нисмо један народ. Цитатима у чланку додајем још један из „Сељачког наука”, и то на име из „Тумача к програму”: „друга је истина – Хрвати и Срби су један народ, па се већ за то морамо споразумети и у политичком раду, нарочито ондје гдје живе заједно”.

Кад је реч о томе јесмо ли један народ или три, ваља чути ову истину од битне важности. У области идеологија (које нису исто што и научне објективне теорије) има важности поред онога што је већ дато, и оно што може да буде и што сматрамо да треба да буде остварено. Појмови се одређују с обзиром на акцију и, следствено, на будућност. Стављајући се на то гледиште, није индиферентно шта ми хоћемо да поставимо као циљ будућности. И ако да бог, да најзад решимо хрватско питање, што ће бити можда од великог значаја не само за наше међусобне односе и за наш престиж у свету него и за наше односе према браћи Бугарима, ми можемо, по мојем дубоком убеђењу, поставити само један циљ и један идеал: да будемо све више једно, не силећи процес, али и не спречавајући

га ничим, па ни идеолошки. Кад је реч о социјалној демократији и кад је реч о братству и јединству свих Јужних Словена: Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара, ја сам бескомпромисни идеалиста. Да нисам утописта? Не, него прави и потпуни реалиста, који не гледа само у прошлост и садашњост него и у будућност.

Петрановић–Зечевић, стр, 511–514

ТЕКСТОВИ ИЗ СРПСКОГ ГЛАСА

Уредништво

Наш лист јавља се у време када се Југославија налази у изузетно тешким приликама, и кад је њеним синовима мање него икад допуштено да не воде бригу о јавним пословима.

Ратна ситуација са свима својим неизвесностима изискује прикупљање свих националних снага. Споразум Срба и Хрвата, који је увек био потребан, данас је потребнији него икада. Али, као и раније, тако и сада, тај споразум, да би произвео све користи које се од њега очекују, мора испунити извесне услове. Ти су услови сасвим прости и јасни.

Први је услов да споразум не дира у државно јединство. Ако се раније грешило и мислило да је свака аутономија опасна за државно јединство, не треба сад пасти у другу погрешку, па мислити да је свака одбрана државног јединства опасна за аутономију. Без јаке Југославије нема ни српске ни хрватске слободе. Први проповедници југословенства видели су то јасно; међутим, у њихово доба међународна ситуација није била овако опасна за мале нације као данас.

Други услов за успех српско-хрватског споразума јесте да не само Хрвати него и Срби буду у њему верно заступљени. Историја Видовданског устава показала је да није могућно одржати једно уставно стање које је створено без учешћа Хрвата. Исто тако, свако уставно стање које Срби не би сасвим слободно примили било би унапред осуђено на пропаст.

Да ли ће се ова два битна услова испунити, то не зависи искључиво од Срба. Али да ли ће Срби, ако буду имали пуну слободу при решавању уставног питања, употребити ту слободу онако како је за њихове и опште државне интересе најбоље – то зависи искључиво од њих самих. И ту сад ми желимо да нагласимо извесне ствари.

Срби, који су навикли на страсну страначку борбу, треба једанпут да увиде да је тој борби могло бити места у предратној Србији, и да јој може бити места и у засебној српској области, ако се Југославија буде преуредила на федеративној основи, али да тој борби не може бити места онда кад се поставља питање о међусобним односима Срба и Хрвата. Као што Хрвати имају ујединачене погледе на те односе, и као што Хрвати не посматрају те односе са страначког, већ с националног становишта, тако треба да раде и Срби. То још не значи да би било безусловно потребно да се све српске странке стопе у једну општу српску странку, али то значи да све српске странке, ма колико их било, морају имати исти национални програм. У предратној Србији, за владе краља Петра све су странке у питањима спољашне политике изражавале тежње српског национализма – и то је, поред све страначке поцепаности, чинило нашу снагу у часовима криза. То је што се од српских странака мора тражити у данашњим приликама, али има нешто што се мора тражити и од обичних грађана, били они у странкама или не били. Странке су јаке само онда кад имају за собом политички разбуђен народ. Код Срба је већ дуже време политика ствар професионалних политичара. Обични грађани гледају „своје послове”. Услед тога јавиле су се извесне болести у нашем политичком животу: политичари, остављени без контроле грађана, више брину о странци него о нацији, док грађани сву бригу о културном и привредном напретку нашег народа пребацују на државу, иако државна акција баш у пословима те врсте ваља да буде потпомогнута приватном иницијативом. Услед тога и могло се десити да, поред свега говора о некој „српској хегемонији”, српски народ у извесним гранама културног и привредног живота показује мање напретка него Хрвати и Словенци.

Од неког времена с више страна чује се: „Срби на окуп”. И ми мислимо да је окупљање Срба потребно, али ћемо одмах додати да само окупљање не би било довољно ако се у Срба не би у исти мах пробудио онај исти дух који је чинио њихову снагу и величину у прошлости, она иста вера у националне идеале и она иста мушка решеност да тим идеалима подреде све друго. Што је нама данас потребно, то је један морални препород.

У границама својих моћи, и иаш лист намењен је припремању тог препорода.

„Српски глас”, бр. 1,
16. новембар 1939.

Извор свих прилога: *„Јако српство – јака Југославија“*, прир. Миодраг Јовичић, Научна књига, Београд, 1991. (надаље: М. Јовичић)

Владимир Ђоровић

ПИТАЊЕ ПРЕУРЕЂЕЊА ДРЖАВЕ

Кад се, за време Светског рата, поставило, у пуној актуелности, питање о стварању заједничке југословенске државе, одмах су се јавиле, с тим у вези, и две основне концепције о њеном будућем уређењу: унитаристичка и федералистичка. Прва је полазила са сгановишта народног јединства и бранила је тезу да један народ треба да има једну, или, како се онда говорило, јединствену државу; друга је тражила федерацију, али у оно време не још јавно на племенској бази или на бази народних индивидуалности, него на основи историјско-административних традиција с допуштањем извесних исправака границе. Кад се стварала држава Срба, Хрвата и Словенаца, наглашавало се, сад свеједно из којих све мотива, с многих страна, а јавно скоро без изузетка, да смо сви један народ, истина троимен, али један. Такво је било и гледиште Хрватског сабора изражено на 256. његовој седници, 29. октобра 1918, кад је проглашавао да прекида све државне везе с Угарском и да се сматра независним од Аустрије и Угарске. С тим уверењем рађен је и Видовдански устав и уведено централистичко уређење државе; с тог гледишта донесен је и данашњи Устав од 1931. год.

Од 1918. године до данас схватања су се из основа променила. Централистички режим с недораслим, а понекад и несавесним и самовољним чиновништвом компромитовао је идеју народног јединства у великој мери, јер му је он био главни представник. Самоуправе, предвиђене Видовданским уставом и уведене краткотрајно у живот пред његов слом, као и данашње бановине, нису скоро нимало измениле ствари. Сва је стварна власт остала у рукама министарстава и владе, и тако су сва окапања, и погрешке, и неправде ишли на рачун режима и гомилали мржњу на Београд. Хрвати су, у огромној већини, били од првог дана против унитаристичког уређења. Грешке администрације само су појачавале њихово незадовољство, али га нису изазвале. Оно је било дубље.

Расправљајући о овим питањима, треба, мислимо, да говоримо сасвим отворено и искрено, јер једино се тако долази до истине и до правог објашњења. То је и једини пут до праведног споразума, који сви желимо и који је нашој државној заједници тако потребан.

У унитаристичкој држави Хрвати су се осетили угрожени и постали су противници и народног јединства и југословенске идеологије. Сматрало се и оглашавало да је то науштрб Хрватства. С планом су се све грешке система пребацивале на рачун идеологије. Међутим, зна се добро да је Загреб био носилац илиризма и да је Штросмајер ту победио свој југословенски барјак. Откуд и зашто те промене? Може се рећи, и то је у доброј мери оправдано, да идеје које су они проповедали нису биле израз широког пука, него само једног танког слоја интелигенције, али то још није довољно. Објашњење треба тражити у другим моментима.

И код Гајева илиризма и код Штросмајерова југословенства главна улога била је намењена Загребу. Он је имао да буде жариште акције. Кад је, после успеха и жртава у ратовима, та улога допала Београду, у Загребу се, у извесним круговима, осетила нелагодност. До Светског рата југословенски проблем постављао се овако, са споразумом и учешћем најрадикалнијих хрватских родољуба: с победом Аустроугарске, односно њених војних и клерикалних кругова с Францом Фердинандом на челу, имала се извести реформа државе у тријалистичком правцу. Та нова тријалистичка држава била би југословенска, *Südslawien*, са Загребом као средиштем и с претежно католичким карактером. Друго решење било је ово које се извело под вођством Београда. Извесни франковачки и клерикални кругови гледали су у Београду већег непријатеља него у Бечу, и победу Београда сматрали су својим поразом. Надбискуп Штадлер није преживео улазак српске војске у Сарајево. Далеко сам од тога да таква и слична осећања претпостављам код свих Хрвата, или чак и код хрватске већине. Али је несумњиво да је победа београдског вођства забрињавала извесне хрватске патриоте, који су почели веровати да су и народно јединство и југословенство, доношено с те стране, мање-више прикривено „великосрпство”. И одбијајући ту опасност, они су, кроз све

установе и друштва, у једном романтичарском надахнућу, развијали и оживљавали култ апсолутног национализма.

Мени се чини да је та опасност од идеје народног јединства не само преувеличана него и неоснована. Хрвати су се кроз скоро хиљаду и пет стотина година, на врло угроженом месту, под најтежим приликама, знали не само одржати него и проширити свој посед. Од чега би могли зазирати сад, кад су и јачи, и културнији, и чвршће повезани? Међутим, они су остали доследно на својој линији и њихово је схватање преовладало. Признала га је удружена опозиција већ раније, а признала га је и владајућа странка склапајући 26. августа ове године споразум на основи разграничења хрватског народа од осталих делова у Југославији. Гледиште и уверење које је владало кад је стварана ова држава уступило је пред новим, које, сасвим природно, има да повуче за собом и преуређење према њему. Излишно је сад расправљати о томе да ли би било боље да је раније, већ 1918. године, цело стварање државе било стављено на другу основу; сигурно је само да би Срби, да су били више себични и уски, тад боље прошли.

Нама није толико важно правно уређење државе, колико дух који влада у њој. Јер, од њега зависи све. Узалудне су све дискусије о компетенцијама и правним формулама, ако он буде рђаво настројен. Кад би федеративно уређење донело више узајамног поверења и поштовања и љубави, сигурно нико не би зажалио за централизмом, нарочито не за оваквим какав је био овај досадашњи.

Међутим, треба јасно рећи да почетак новог преуређења не обећава много у корист тога духа. Начело разграничење на бази етничкој, врло деликатно и врло сложено у нашој осетљивој средини, опасно је само по себи, а метод извођења подложен је оправданој критици. Изводио се с пуним искључењем јавности, а од стручних лица учествовала су са српске стране само три правника, сва три Србијанца, сва тројица људи који су у питању племенских односа у областима о којима се радило били мало стручни. Хрватски стручњаци били су боље састављени; они су потицали из разних области и нису били само правни теоретичари. То разграничење узмутило је духове. Загребачки кругови имали су прохтеве који су прелазили границе разумљивог и оправданог.

Њихова штампа, у великој мери, показује тон раздражености који не слуги добру, исто као и њено развијање апетита и истицање нових захтева. То сигурно не појачава атмосферу поверења, која је први услов да се ова акција споразума прихвати лојално.

„Српски глас”, бр. 1,
16. новембар 1939.

М. Јовичић, стр. 13–15

Уредништво

Питање коме ћемо, као једном од најпрешњијих, посветити данашњи чланак јесте питање о моралном дејству споразума од 26. августа.

Од споразума Цветковић–Мачек очекивало се, пре свега, да учини крај затегнутости између Срба и Хрвата, те да створи повољну атмосферу за њихово заједничко решење уставног питања. Овом моралном дејству споразума приписивало се много више важности него и самој његовој садржини, јер ако би споразум успео да у односе Срба и Хрвата унесе више узајамног поверења, тај би успех био од врло великог значаја.

Према томе, поставља се питање да ли је споразум постигао онај резултат који се очекивао, тј. да ли је он доиста учинио крај дотадашњој затегнутости између Срба и Хрвата. Морамо одмах нагласити да је при садашњем стању штампе врло тешко у овој ствари доћи до тачног сазнања о ономе што се дешава у нашој земљи. По гласовима који са разних страна стижу, не изгледа нам да су се српско-хрватски односи знатно побољшали, док се зна да су се у неким крајевима чак и погоршали. Ми не желимо, нити хоћемо да на овом месту наводимо све оне немиле, ружне и веома тешке случајеве насиља и увреда извршених према Србима после споразума, јер нам је у данашње време стало да што је могуће више стишавамо уместо да дражимо. Али је у сваком случају извесно да после споразума између Срба и Хрвата није наступило онакво побољшање односа какво се у своје време видело између Прибићевића, с једне, и Радића, с друге стране, кад се из жучних и врло заоштрених сукоба и кавги уједанпут прешло у братимљење и узајамно праштање.

Заиста, наше је мишљење да не би служило ничему ако би се хтело прећутати да су границе нове Бановине Хрватске изазвале међу Србима право запрепашћење и врло велико негодовање. И ту се мора признати да с хрватске стране није учињено ништа да се незадовољство, колико је год могуће, умири и ублажи. Оно је, напротив, још више подстицано и раширено изјавама позва-

них личности у којима се наводило како споразум у најважнијим стварима није ни постигнут, док су хрватски листови стално наговештавали нове захтеве, подвлачећи да је тим споразумом постигнут само један део хрватског народног програма који се могао остварити „у садашњим приликама и према садашњим могућностима”, као да би Бановина Хрватска била само прва фаза у стварању Велике Хрватске онакве о каквој се маштало у Аустрији у доба тријалистичких планова. А у оваквој новинарској кампањи учествовао је живо и сам „Хрватски дневник”, један лист за чије се испаде одговорност није могла, као у случају „Обзора”, свалити само на личност његовог уредника.

Али оно што је све Србе, исто тако, оправдано узнемирило и необично огорчило јесу мере предузете у погледу пречишћавања чиновничког и службеног особља, којим се приступило непосредно после споразума и које се и даље предузимају и врше у Бановини Хрватској. Иако је разумљиво да се нов режим у Хрватској није могао завести без већих промена у том особљу, оно што се с правом могло очекивати јесте то да ће се према Србима имати много више дужних обзира. Своју бановину Хрвати нису добили на мачу, већ путем споразума са Србима, и ако је у њој остављено нешто око милион Срба, то је било у нади да ће се с њима поступати братски.

Неумесна је, дакле, била нада оних оптимиста који су веровали да ће споразум од 26. августа донети „муњевито стишавање” српско-хрватских размирица. Ова јесен која им је показала немогућност муњевитог рата – показала им је и немогућност таквог муњевитог стишавања. На поправљању српско-хрватских односа имаће још много да се ради, а то може трајати дуже времена. За то време ми препоручујемо Србима стрпљење и хладнокрвност, али од Хрвата захтевамо више такта и увиђавности него што су то досад показали, као и да престану с насиљем и вређањем који могу изазвати опасне и нежељене последице.

„Српски глас”, бр. 2,
23. новембар 1939.

Владимир Ђоровић

ПИТАЊЕ ДРЖАВНОГ ПРЕУРЕЂЕЊА

Односи између Срба и Хрвата заоштравали су се последњих двадесет година из дана у дан. Живот у заједничкој држави не само да није могао затрети све старе противности, него није могао угушити ни зле плодове старог неповерења. Кад човек посматра односе између нас Словена на свима странама, између Чеха и Пољака, између Пољака и Руса, између Чеха и Словака, између нас и Хрвата, он мора с болом утврдити неколико тешких негативних чињеница на рачун њихових државничких способности и политичке далековидости. Зар нас историја није могла ничему научити? Зар нам недавни пример судбине чехословачке државе није довољан да отворимо четворе очи? Сваки искрени родољуб с радошћу је стога поздрављао рад на споразуму и могућност да се тај споразум постигне.

Ми добро знамо да се једним актом не може преко ноћи изменити ситуација тако и толико да би задовољила све. Не, ни у питањима далеко мање осетљивим него што су српско-хрватски односи. Али знамо исто тако добро да сваки посао обећава много, кад се у њему осети с обе стране пуна добра воља и искрена тежња да се ствари решавају праведно и подједнако пријемљиво. Иначе се од првог дана поставља могућност да такозвани споразум отвори врата за нове и много теже неспоразуме. Бојим се, и то искрено кажем, да то не буде тако и с нашом новом политичком ситуацијом.

Хрвати, приликом ових преговора о споразуму и у ситуацији створеној после њега, нису показали много тежње да буду најпре доследни, а онда праведни. У бановинама изван Приморске и Савске они су тражили за себе сваки срез у ком су католици имали већину. Али тај исти принцип нису применили на срезове у тим двома бановинама где већину сачињавају православни. Книн и Равни Котари, или Вргин Мост, или други који срез са

српском већином, нису узимани у обзир при тој подели. Ту се стало на гледиште историјске традиције и географске повезаности. Недоследност је, међутим, у том правцу очигледна кад се види да је нова Бановина Хрватска тражила и добила Шид и Илок, где су Хрвати и католици уопште у мањини. Та два среза требала су новој бановини као очигледна веза за даље аспирације. Историјско начело напуштено је кад се тражила цела долина Неретве, која никад није била хрватска, а није се водило рачуна о томе да је тим присвајањем, теоријски, пресечена природна веза целе остале Босне с приморјем.

Добронамерни људи говоре нам да су то унутрашње границе једне државе и да је сасвим свеједно којој јединици припада који срез. Кад би то било чисто административно разграничење, то би се, доиста, могло примити као такво. Али то је бар тако јасно и очевидно да ово није административно разграничење, него чиста племенска подела. С хрватске се стране, уосталом, није ниједног часа стављало у сумњу да је то граница националног поседа и националне државе. При таквој подели, Србима, наравно, не може бити свеједно како ће проћи. Несумњиво је да при нашем данашњем груписању није могуће повући границу која би обухватила све Србе или све Хрвате. При свакој подели остаће један повелик број Срба међу Хрватима и Хрвата међу Србима. Начело праведности било би да тај број буде приближно подједнак. Међутим, при садашњој подели у Бановини Хрватској остаје 847.000 Срба, док у целој осталој Југославији остаје ван Хрватске свега 421.000 католика, од којих сви нису Хрвати.

Казаће се, и ми то примамо у доброј мери, да такво држање Хрвата треба донекле тумачити само извесном националном хипнозом која их је захватила, али која не мора бити израз тежње негација према осталим деловима у држави. Само, идући у искренности до краја, ми сматрамо за дужност истаћи две чињенице које дају извесног повода забринутости. Прва је то да се хрватски став све више радикализира. После Трумбића дошао је Радић, после Радића Мачек. Ко може и с каквим ставом доћи иза Мачека? Друга је чињеница још важнија. Чак и блиски сарадници г. Мачека, и његов политички орган, наглашавали су више пута да је добијање Бановине Хрватске само етапа у даљој борби Хрвата. Нама није

свеједно, а није ни нејасно, шта се подразумева под том етапом. И мислимо да нам нико не може замерити ако тражимо више опрезности с наше стране и што чвршће збијање српских редова.

„Српски глас”, бр. 2,
23. новембар 1939.

М. Јовичић, стр. 18–19

Уредништво

Споразум Мачек–Цветковић има два педостатка која су од првога дана била јасна свакоме. Он је привремен, и он је непотпун.

Он је привремен јер се оснива на члану 116 Устава. Да ли се такав акт као што је поменути споразум дао уопште подвести под члан 116 јесте спорно питање, али што лежи ван спора, то је да све што се на основу члана 116 донесе носи карактер привремене мере. Изгледа нам да у јавности није довољно уочено да та привременост може врло дуго трајати. Пошто се све мере предузете на основу члана 116 морају накнадно поднети Народног представништву на сагласност, то би и привременост споразума имала да траје најмање до састанка Народног представништва. Кад ће се састати Народно представништво, за које још ни изборни закон није израђен, то се још не зна. Али и кад се Народно представништво састане, питање је хоће ли се моћи одмах учинити крај оној привремености која је створена на основу члана 116. Тај члан предвиђа две врсте привремених мера: једне које су предузете изузетно од законских прописа, и друге које су предузете изузетно од уставних прописа. Оне прве Народно представништво може не само накнадно одобрити, него их, ако нађе за потребно, може и за будућност утврдити. Сваку незакониту меру предузету на основу члана 116 – Народно представништво може силом своје закоподавне власти претворити у стални законски пропис. Друкчије стоји ствар с мерама предузетим изузетно од уставних прописа. И за те мере Народно представништво могло би дати влади разрешницу, али их не би могло претворити у сталне уставне прописе. Народно представништво које накнадно решава питање о круниној употреби члана 116 јесте обично законодавно тело коме не припада уставотворна власт. Неуставним мерама предузетим на основу члана 116, оно би у најбољу руку могло продужити привремену важност, али их не би могло освештати као сталне уставне прописе: то би могла учинити само Уставотворна скупштина. Исувише је јасно да прописи о стварању Бановине Хрватске спа-

дају у оне мере којима се не одступа од законских, већ од самих уставних прописа. Према томе, њихова привременост имала би да траје не само до састанка идуће скупштине него и до састанка Конституанте.

Ова привременост не може годити никоме, а најмање самим Хрватима. Њима је очевидно стало до тога да уступке које су у једном згодном тренутку добили од г. Цветковића тако утврде да о њиховом опозивању не може бити више говора ни онда кад ступе у игру они уставни чиниоци који би за то опозивање с гледишта формалног права били власни. Ова грозничава журба која се код Хрвата опажа да своју бановину што пре оживотворе, терајући неки пут даље и од духа и од слова споразума – та журба сасвим је разумљива. Привремени карактер споразума испунио их је неспокојством – и не могући да своју бановину одмах ставе на сигурну правну основу, они су прегли да јој бар даду снагу „свршеног чина”.

Привременост је један недостатак споразума; непотпуност је његов други недостатак. Споразумом је решено само питање Бановине Хрватске. Све остало још лебди у потпуној неизвесности. Хоће ли се, по хрватском примеру, образовати засебна српска и засебна словеначка област? Или ће све што лежи ван Бановине Хрватске остати у стању југословенске небулозе, неорганизовано и хаотично, то је оно што се не зна. Исто тако не зна се ни то како ће бити уређен однос Хрватске према једној Југославији од које би био одсечен хрватски део – или како ће се између засебне хрватске, засебне српске и засебне словеначке области убудуће одржавати заједница.

Професор Михаило Илић тврдио је недавно да би духу споразума једино одговарало ако би се поред хрватске области установила и једна јединствена српска област. При томе је указивао на чињеницу да и сам текст споразума пружа могућности за такву једну меру. Али његово резонување, ма колико правно основано, не мора бити меродавно и за политичке људе који у овом тренутку одлучују о даљем току догађаја. Правац којим ће они поћи још је непознат публици. Што се тиче изјава појединих министара, оне нас нису ни обавестиле ни умириле, јер се у њима није огледала потребна подударност погледа.

Ми ћемо, међутим, свратити пажњу на једну околност која се обично губи из вида. Ако у влади постоји озбиљна намера да се установи засебна српска област, таква намера морала би бити остварена, на основу члана 116, као допуна споразума још пре састанка Народног представништва, које ће имати да накнадно решава о споразуму. Не треба се заваравати надом да би ту допуњу споразума могло по потреби учинити и само Народно представништво. Кад је реч о изузетним мерама из члана 116, ваља знати да иницијатива припада круни; Народно представништво има само да акте круне одобри или не одобри. Према томе, ако би се пред Народно представништво изашло са овако непотпуним споразумом, то би тело имало да бира између двога: или да споразум одобри са свима његовим непотпуностима – или, напротив, да га не одобри само због тих његових непотпуности. И један и други поступак имали би својих незгода.

„Српски глас“, бр. 3
30. новембар 1939.

М. Јовичић, стр. 30–31

Слободан Јовановић

ЈУГОСЛОВЕНСТВО У ПРОШЛОСТИ И БУДУЋНОСТИ

Предавање одржано у Српском културном клубу
4. децембра 1939.

Предмет данашњег предавања, то је југословенство у прошлости и будућности. Кад кажем у прошлости, ја не мислим да се враћам сувише далеко у прошлост, не мислим да вам говорим ни о југословенству Гарашанинова Начертанија, ни о југословенству кнеза Михаила и краља Петра, ни о југословенству Штросмајера и Рачког, него ћу се задржати на једном много скорашњијем датуму. То је конференција мира од 1919. На тој конференцији мира, где се говорило да у границама могућности треба допустити народима да по свом слободном самоопредељењу одреде своје државне границе, на тој конференцији мира ми и Хрвати појавили смо се као један народ. Онда нисмо тражили сваки своје засебне границе. На основу те наше изјаве да смо један народ, ми смо и добили ове границе у којима данас живимо. Али чим је дошло на дневни ред питање државног уређења, одмах се појавила разлика у схватањима између нас и Хрвата.

РАЗНА СХВАТАЊА

Код Хрвата у то време ви сте имали отприлике три гледишта. Једно гледиште, које су заступали махом приморски Хрвати, било је да државу треба према слову и духу Крфске декларације организовати на основу широких самоуправа и аутономија. Ту није било речи о федерацији. Трумбић, који је био главни говорник те групе, није био тада за федерацију. Другу групу чиниле су грађанске странке Хрватске. Оне су биле за федерацију, али за федерацију у правом смислу речи, дакле федерацију која призна-

је једну сувереност – сувереност централне и врховне власти. И најзад, имали сте трећу групу, Сељачку странку Радићеву, која је тражила нешто више од федерације – тражила је конфедерацију. Тражила је да се Хрватска организује као суверена држава, која би стајала у извесној вези са Србијом. Та је веза требало да буде доста лабава, јер је радићевцима изгледало да је савршено могуће да у тој заједници ми будемо монархија, а они република. Господо, то је било хрватско гледиште. Друго гледиште не бих могао назвати српским гледиштем. Још пре рата била је израђена једна идеологија коју бих ја пре назвао југословенском идеологијом него српском. То је била идеологија израђена од Срба и Хрвата с територије Хабзбуршке монархије, по којој Срби и Хрвати не могу имати сигурну будућност без потпуне заједнице. Само ако буду наступали у свим политичким питањима као један народ, они могу доћи до своје слободне државе. Српске странке биле су прихватиле ту југословенску идеологију. Иако би се могло, ако хоћете статистички, утврдити да је доцније у влади било више Срба него Југословена, ипак, владајуће идеје биле су више југословенске него српске. Зато је погрешно говорити о некој српској хегемонији, у том смислу да су Срби хтели од почетка да наметну Велику Србију свима.

ЈУГОСЛОВЕНСТВО ПОСЛЕ РАТА

По југословенској концепцији, ми и Хрвати чинили смо један народ. Из тога се изводио закључак да треба да имамо заједничку државу, те да та држава треба да буде што чвршће уједињена, дакле, да треба да буде централисана. Југословени су спојили та два појма – унитаризам и централизам. То је, господо, с теоријског гледишта, било погрешно. Савршено је могуће имати један исти народ организован у федеративној држави. На пример, Немачка од 1871. године. И, сада, господо, тешко је рећи да ли је овај централизам Југословена натерао Хрвате да буду више федералисти него што би били иначе, или је пак федерализам Хрвата натерао Југословене да буду више централисти него што би били иначе. У сваком случају, некога је међусобног утицаја би-

ло. Федерализам Хрвата потенцирао је централизам Југословена и обрнуто, централизам Југословена потенцирао је федерализам Хрвата. Југословени, господо, под Југословенима ја подразумевам све који исповедају југословенску идеологију, премда, по мом мишљењу, специјално у овом питању имали су више утицаја политичари ван Србије него они из Србије – Југословени су дошли на мисао да треба помоћу државне власти убрзати процес националног изједначавања Срба и Хрвата. Нико није био против тога да се то изједначавање врши. Али неки су мислили да треба пустити времену да оно то изједначавање изврши, јер је то један историјски процес који се не може убрзати државном влашћу. Други су мислили да се изједначавање може постићи много брже, много боље, баш помоћу државне власти. За извињење оних који су тако мислили може се навести факат да је отприлике у то доба уопште у Европи владао култ државе као једна епидемија. Држава се сматрала свемоћном, сматрало се да држава треба да има једну своју идеологију и да ту идеологију може натурити свим својим грађанима. Кад се и код нас пошло тим путем, онда се десило оно што се обично дешава кад се државна власт употреби за послове који не одговарају њеној природи. Државна власт морала се све већма и већма појачавати. Почело се од централизма, али се брзо видело да административни централизам није довољан. Кад се то видело, онда се прибегло нечем другом. Прибегло се ономе што смо ми у Србији пре рата називали лични режим. Лични режим испрва је био прикривен, камуфлиран, па се мало-помало дошло до отворене диктатуре, као да би то било једино средство помоћу кога се може остварити српско-хрватско јединство. У исто време извршена је промена државног имена. Била је проглашена Југославија уместо Краљевине СХС. Ни хрватски национализам, ни српски национализам нису се више признавали. Признавао се само југословенски национализам. Сматрало се, под диктатуром, да су политичке странке главна сметња уједињавању Срба и Хрвата. Њима се замерало да постоје на уској регионалној основи. Једне имају у виду само српске интересе, а друге само хрватске интересе. Дакле, треба разорити те регионалне странке да би се очистио терен и да би на њему могло процветати то интегрално југословенство. Господо, борба диктатуре против странака ни-

је дала исте резултате у Србији и Хрватској. У Србији је имала више успеха него у Хрватској. Ми смо у Србији имали такозване парламентарне странке, странке које су организоване за парламентарну борбу и за парламентарне изборе. Кад се тим странкама одузме могућност парламентарних избора и парламентарне борбе, оне се одједанпут нађу у положају једне радње која је за неко време затворена.

У Хрватској је било другачије. Ту се није имало посла са странкама. Све оне разлике које смо обележили у хрватским гледиштима у почетку стварања наше државе – биле су збрисане током времена. Направио се један блок странака, и тај блок ухватио је корене у широким народним масама, тако да ту нису постојале обичне странке, него је постојао један народни покрет. И зато ту државна власт није могла постићи чак ни оне релативне успехе које је постигла у Србији; и, као што је рекао неко с извесним претеривањем, диктаторски режим дезорганизовао је српске странке, али је појачао хрватски народни покрет. Поред тога, диктатура је имала и других последица. Пре свега, створен је један нови југословенски патриотизам. Кад је реч о Југословенима, морамо строго разликовати предратне и поратне Југословене. Предратни Југословени борили су се и страдали за југословенску идеју; поратни Југословени, као једна врста патентираних патриота, имали су од свог југословенства само користи.

Људи који нису били ни Срби ни Хрвати, који су били Мађари, Немци, итд., они су се одједном објавили за интегралне Југословене. Затим, поред ових људи који нису били ни Срби ни Хрвати, ви сте имали рђаве Србе и рђаве Хрвате, који су били компромитовани за време националне борбе. Сад су се и они огласили за Југословене. Најзад, била је још једна врста Југословена. Као што сте имали људе који су диктатуру прихватили зато што су били Југословени, имали сте и људе који су прихватили југословенство само као добар изговор за диктатуру. То је била, по мом мишљењу, једна од штетних последица диктатуре: она је повлађивала у нашем јавном животу, као што кажу Хрвати, непожељним елементима. Осим тога, југословенство је било бачено у вртлог наше унутрашње политике. Оно је било изједначено с једним нарочитим режимом. Предратно југословенство спајало је нас и Хрвате,

поратно југословенство – југословенство повезано с личним режимом – не само да није спајало Србе и Хрвате него је поделило и Србе. Сад су неки Срби, због тога што нису хтели да приме лични режим, почели да хладне и према југословенству.

Једнога дана, господо, настала је криза личног режима. С њиме је одмах настала и криза југословенства, које се било сувише тесно спојило с личним режимом. Ту сад треба приметити да кризу режима не треба узимати као доказ против југословенске идеје. Ми смо у њеном стварању употребили једну рђаву методу; било би врло неправдо ако ми сада због те рђаве методе одбацимо југословенство као нешто неостварљиво и непрактично. Криза југословенске идеје, без сумње, постоји. Она постоји не само код нас него и код Хрвата. После споразума, кад су Хрвати добили могућности да слободно манифестују своје расположење, нико не стоји у Хрватској тако рђаво као Југословени. Они су ти који су највише прогањани. Колико јутрос нашао сам у новинама једну белешку како се у Загребу у Академији југославенској појавио предлог да та академија промени име и да се назове хрватска. То сведочи о томе да се криза југословенства осећа и у врховима хрватске интелигенције. Колико јуче у истој овој соби, на једном састанку, један Србин из јужне Србије, из Галичника, југословенски оријентисан, нимало великосрпски, рекао је: У овој нашој земљи има један парадокс, а то је да данас нигде није опасније бити Југословен него у постојбини Штросмајера и Рачког.

КРИЗА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ

Дакле, криза југословенске идеје постоји. Како ту кризу да лечимо? Има, господо, код Макијавелија једна изрека која гласи: кад једна држава дође у кризу, најбоље је да се врати на своју основу, да се врати на оне идеје на којима је саздана, на оно од чега је пошла. Е, лепо, ја мислим да и југословенску мисао треба вратити на њену полазну тачку. Многи, господо, сматрају да је југословенство у самом почетку било нека сентиментална ствар. То није тачно. Оно је потицало из тешке политичке нужде: у њему је било много више реализама него што се данас мисли. Зашто су Хрвати постали Југословени пред Светски рат, и зашто су Срби постали

Југословени? Хрвати су видели да своју, муком стечену аутономију неће бити у стању да одбране од сталних и систематских напада Угарске. Они су били у опасности да од једне аутономне области постану обична мађарска провинција. У борби с Мађарима српска помоћ била им је преко потребна. Срби, опет, за владе краља Петра, видели су да не могу ни на једну страну проширити границе. Због чега? Због отпора Аустрије. Под Обреновићима изгледало је да смо нашли неки модус вивенди с Аустријом. Она нам је узела Босну и Херцеговину, али нам је оставила отворен пут у Вардарску долину, у Македонију. Под краљем Петром видело се да нас Аустрија не пушта ни на ту страну. Она је тај део Балканског полуострва резервисала делом за Бугаре, а делом за велику Албанију, која је имала да се створи. Ми смо имали да постанемо енклава или аустријских земаља, или земаља које стоје под аустријским протекторатом, или земаља које су стварно независне, али воде аустријску спољну политику. И једна Србија, тако заокругљена са свих страна својим непријатељима, не би имала услова за егзистенцију. Кад је после анексије један од најпомирљивијих аустријских политичара долазио овамо да испита да ли би било могућности за споразум између Србије и Аустрије – то је био познати Беренрајтер – он је рекао српским политичарима да нам Аустрија може гарантовати оно што имамо, те да ће нам можда дати повољан трговински уговор, али да не може ни у ком случају потпомоћи наше територијалне експанзије. То је било искључено.

Господо, кад смо видели да нам предстоји борба са Аустријом – борба за нашу егзистенцију – онда је била природна ствар да ми тражимо помоћи код Хрвата, који су, исто тако као и ми, имали разлога да се боје Хабзбуршке монархије.

Дакле, ни за Србе, ни за Хрвате југословенска политика није се оснивала само на међусобним симпатијама. Она је потицала из увиђавности да само у заједници можемо остварити свој национални програм.

ДУЖНОСТИ СРБА

Запитајмо се сада јесу ли се после рата прилике тако промениле да се ми и Хрвати можемо разортачити? Јесмо ли ми и Хрва-

ти сад тако сигурни сваки у свом поседу – да можемо бити једни без других?

Да узмемо прво случај Србије, на онда да видимо случај Хрватске. Какав би наш положај био без Хрвата. Ми бисмо имали око себе Хрвате који имају излаз на Јадранско море, а ми, може бити, само један прозор на то море; имали бисмо Грке који имају излаз на Егејско море; имали бисмо Бугаре који имају излаз на Црно море. Ми бисмо међу њима били једина континентална држава на Балкану, и додајте томе да Хрвати, онога дана кад би се од нас одвојили, могли би се врло лако везати за једну страну силу која не би била пријатељски расположена према нама. Наш положај био би очевидно гори него данас.

Узмимо сад положај Хрвата. Мисле ли они да би у данашње време таква једна мала држава могла опстати? Да ли Хрвати даље држе да би могли сами одбранили Јадран од туђих претензија? Једва и ми сви заједно да бисмо могли ту поставити једну чврсту брану.

Дакле, како год окренете ствари, ви видите да они исти разлози који су налагали Србима и Хрватима заједнички рад у прошлости, да им исти ти разлози и данас налажу заједнички рад. Ситуација се није променила. Или, ако се и променила, променила се нагоре, а не набоље. Није више питање хоћемо ли ми и Хрвати једни с другима, него је питање: морамо ли једни са другима? То је оно што треба човек да постави себи ако неће да резонује под притиском моменталних страсти.

Али ако морамо остати заједно, онда морамо организовати нашу заједницу на чврстој и сигурној основи. Данас се говори о томе како ћемо одвојити, поделити компетенције. Добро, то може бити потребно, али не треба заборавити да поред овог раздвајања мора бити и уједињавања. Ви морате имати једну централу која сабира народне снаге. Морате имати једну јаку централну власт. Није довољно имати заједничку круну, имати заједничку војску, имати заједничку дипломатију. Морамо имати једно тело у коме ће моћи да се врши и морално спајање, изједначавање Срба и Хрвата, једно тело у коме ће се они састајати, заједнички бринути о народним пословима.

У своје време, Бизмарк је имао много тежи посао него ми. Он је имао посла с једним великим бројем државица. Свака је имала

своју династију. Како је он нашао начина да све то споји у једно? Ои, конзервативац, он пруски јункер, он је био за скупштинску бирану општим правом гласа. Казао је: Дајте један парламенат изабран општим правом гласа, који ће представљати немачку нацију као једну без обзира на државне разлике, и онда ће се у тој скупштини, која представља немачки народ као целину, вршити то политичко зближење, та политичка сарадња разних елемената од којих је састављена немачка царевина. И доиста, то је једини начин да се у једној компликованој држави и поред раздвајања спасе и одржи јединство.

Сада, господо, ми смо сви грешили што смо претеривали са унитаризмом: наша је жеља трчала испред стварности. То је имало за последицу да се сада пробуде и српски и хрватски национализам. Ми с тим морамо рачунати. Али сад је ово питање: како ћемо националне енергије Срба и Хрвата обрнути и употребити у интересу државног јединства? Те снаге, ако не буду дириговане, ако не буду упућене добрим правцем, могу дејствовати разорно.

Ја остављам по страни Хрвате – нисам позван да им дајем савете – али имам један савет који, као Србин, могу дати Србима. Ми Срби треба да увидимо да имамо двојак задатак. Имамо, прво, да бранимо Српство. Кад се обележава хрватска етничка целина, онда се неминовно мора обележити и српска етничка целина. Не можемо ми рећи да у овој држави само Хрвати имају народност и да само Хрвати имају историју, а ми Срби немамо ни народности, ни историје, ми смо једна аморфна маса која се може месити како хоће. Кад се поставља хрватско питање, неминовно се поставља и српско питање, и ми морамо бранити уједињеним снагама оно што је наше.

Али, господо, наш задатак није само то. Ми се морамо бринути и за државну целину. У овом тренутку Хрвати су сувише заузети својим посебним пословима. То је, можебити, природна појава. Свакојако, кад ступите с њима у разговор о државном уређењу, ви ћете видети како је њихова стална брига да што више добију за Бановину Хрватску у погледу компетенција.

Ја мислим да ће тешка спољашња ситуација у којој се налазимо натерати Хрвате да мисле и о општим пословима, а не само о својим хрватским пословима.

У сваком случају, ми Срби не смемо губити из вида опште југословенске интересе. Неко је ту скоро рекао да онај ко је српски националист – не може се борити за југословенску државну идеју. Господо, то је сасвим погрешно. У историји има примера да су поједине националне државе носиле много ширу и националну и државну идеју него што су биле оне саме – и да су у томе и успеле. На пример, Пруска је била засебна држава, имала свој пруски патриотизам, врло јак, али то јој није сметало да у датом тренутку постане носилац велике немачке идеје и да за ту идеју стави своју егзистенцију на коцку у два рата. Већ у првом устанку, па онда за време кнеза Михаила и краља Петра, и ми Срби показали смо способност да радимо и да се боримо за много ширу националну и државну идеју него што је била наша властита.

Укратко, код нас треба, уместо насилног изједначавања Срба и Хрвата, радити на политичком васпитању Срба и Хрвата, доказивати потребу за југословенском државном идејом, без вређања и слабљења њиховог национализма.

Ово што има у овом тренутку да се уради није нешто што би било толико противно нашим националним традицијама. Само треба код нас ојачати уверење да ми без Југославије, без заједнице с Хрватима, не можемо, да ту Југославију не може на крају крајева држати влада и административни апарат, него је може држати само српски национализам удружен с хрватским национализмом. Треба само оној великој енергији која се крије у та два национализма дати добар правац – и онда ће све бити добро.

„Српски глас“, бр. 4,
7. децембар 1939.

М. Јовичић, стр. 45–51

Слободан Јовановић

ЈУГОСЛОВЕНСКА МИСАО

Ја имам један савет који мислим да могу, као Србин, дати Србима. Ми Срби треба да разумемо да пред нама стоји двојак задатак. Имамо право да бранимо Српство. Кад се обележава хрватска етничка целина, онда се неминовно мора обележити и српска етничка целина. Било би бесмислица тврдити да у овој држави само Хрвати имају националну свест, и да само они имају историју, докле Срби немају ни нациопалну свест ни историју, него представљају једну аморфну масу која се да месити како се хоће. Чим се отворило хрватско питање, отворило се и српско, и Срби морају уједињеним снагама бранити оно што је њихово.

Али Срби би грешили ако би мислили да се њихов задатак састоји само у одбрани Српства. Они имају да брину још и о државној целини. У заузетости око уређивања своје бановине, Хрвати су готово престали мислити на државну целину. Они се не интересују много за организовање централне власти. Она им изгледа или као луксуз, или као нешто што је потребно само Србима ради њихове хегемоније. Њихова је очигледна тежња да од централне власти откину што више и да је учине што немоћнијом. Али баш зато што Хрвати не увиђају довољно потребу јаке централне власти, ми Срби треба да бринемо не само о интересима Српства него и о правима централне власти. Кад је реч о централној власти, ово нарочито ваља имати на уму. Да би наша заједничка држава била трајна, није довољно имати заједничку династију, заједничку војску и дипломатију, треба имати још и један парламенат биран општим гласањем, који ће представљати народ Југославије уцело, без обзира на разлике које постоје између Срба, Хрвата и Словенаца. Те ће разлике доћи до израза у њиховим локалним парламентима, а у централном парламенту треба да дође до изражаја њихова спојеност, а не њихова раздвојеност. Такав парламент постоји и у Швајцарској и у североамер-

ричкој федерацији – и уопште у свим федерацијама. Чак и један тако конзервативан државник као Бизмарк, приликом оснивања Немачке царевине 1871, сматрао је такав парламент неопходно потребним за учвршћивање немачког јединства.

Да ли Срби могу узети на себе тај двојаки задатак који је овде обележен? Могу ли се истовремено борити и за интересе Српства и за права централне власти? Зар то не значи имати два супротна идеала: с једне стране српску националну идеју, а с друге југословенску државну идеју.

Из кругова Југословена више пута су се чули гласови да се српски национализам, као, уосталом, и хрватски национализам, не слаже никако с југословенством, па чак ни онда кад се југословенство схвати само као државна, а не и као национална идеја. Ми држимо да сва забуна долази отуд што се узима да се национална и државна идеја морају увек једна с другом подударати: према томе, српски национализам био би допуштен само у српској држави; у југословенској држави, напротив, могућан је само југословенски национализам. У историји, међутим, има примера који јасно показују да се државна и национална идеја не морају потпуно подударати. Дешавало се да је једна нација служила једној државној идеји која ју је превазилазила – и обрнуто, да је једна држава служила једној националној идеји која ју је превазилазила. Први случај постоји код народа Велике Британије – Енглезе, Шкота, Велшана, који се осећају као разни народи, али ипак спојени истом, великобританском државном идејом. Други случај налази се у историји Пијемонта и Пруске XIX века: обе те државе водиле су борбу у којој су могле и пропасти – за једну националну идеју ширу од њихове државне идеје. Сличан пример имамо и ми Срби у пашој историји. Већ у првом устанку, па онда за владе кнеза Михаила и краља Петра I, Срби су имали један национални програм који је излазио из оквира њихове државе. У садашњој Југославији тај је програм и остварен. Да Срби, који су се њиме одушевљавали још у својој малој предратној држави, неће моћи да се и даље њиме одушевљавају, ако претходно не престану бити Срби, то је, у најмању руку, чудна тврдња.

Покушај да се помоћу државне власти у што краћем року створи један југословенски национализам, који ће угушити и срп-

ски и хрватски национализам – није успео. Али то не треба да нам убије веру у будућност југословенства. Ако је југословенство као национална идеја наишло на тешкоће у српском и хрватском национализму, то није доказ да оно мора наићи на исте тешкоће и као државна идеја. Хоће ли оне велике снаге које леже и у српском и хрватском национализму моћи да се ставе у службу југословенске државне мисли, то зависи, на крају крајева, од политичке далековидности и широкогрудости Срба и Хрвата, а колико ће они имати тих врлина – зависи од њиховог политичког васпитања. На то васпитање треба обратити главну пажњу. Треба и Србима и Хрватима једнако говорити да њихов спас није у њиховом племенском егоизму и фанатизму – то је навек била сметња стварању великих држава – него је спас у њиховој државној заједници. Уредимо ту заједницу тако да се у њој и Срби и Хрвати осећају као код своје куће, али у исто време отварајмо им очи да они могу остати без своје куће ако не буду хтели живети заједно. Ни српски ни хрватски национализам не може нас извести на прави пут сам собом, него тек ако буде спојен с југословенском државном идејом, као што ни југословенска државна идеја неће имати животне снаге ако се не споји са српским и хрватским национализмом.

„Српски глас”, бр. 8,
4. јануар 1940.

М. Јовичић, стр. 95–96

Уредништво

СРПСКА ЈЕДИНИЦА

Питање српске јединице поставило се теоријски оног истог часа кад је створена посебна хрватска јединица и кад је усвојено начело племенског или, ако се хоће, етничког омеђивања. Словеначка јединица није још проглашена законски, али она стварно постоји. Ми можемо с југословенског гледишта жалити што је до тога дошло, али се с чињеницама мора рачунати. У питању нашег државног уређења победила је, с учешћем извесних српских странака, и владиних и опозиционих, теза не само племенских индивидуалности нго, с тим у вези, и племенске подвојености. Југословенство, сасвим неправедно оглашавано као оруђе српског хегемонизма, представља се у добронамерним круговима као песма будућности, али је из стварног политичког живота очевидно потиснуто.

Многи добри родољуби налазе да Срби ни сад не треба да савију југословенске заставе, те да ову моменталну националну и политичку „психозу“ ваља пустити да прохуји. Свако добро дело има да се прекали у разним искушењима. И наше је дубоко уверење да је једини спас и Срба, и Хрвата, и Словенаца само у чврстој југословенској заједници. Да нема других, скорашњи пример Чешке и Словачке био би нам довољна опомена. Али ако ми, ипак, дижемо свој глас за стварање посебне српске јединице, то је да бисмо, рачунајући са стварношћу, доиста обезбедили свој национални посед, макар засад привремено. Ми смо одлучни противници оваквог споразума какав је углављен 26. августа и трудићемо се да се споразумевање Срба и Хрвата изведе на праведнијој основи. Али док се не дође до другог бољег решења, које бисмо ми Срби могли примити, ми не можемо водити једну политику лирике, кад други око нас примењују метод грабежа: ми не можемо пустити да се политика југословенства претвори у тројанског коња. Не може се тражити од Срба да они стално приносе жртве; и досад их је било несразмерно много.

С хрватске стране, и то са најодговорнијих места, поручује нам се у последње време ово: питање српске јединице има се решити тек у Народној скупштини. Они су, међутим, своју јединицу створили без скупштине и противно утврђеном споразуму који су били склопили са својим савезницима у борби. Откуд та неоследност и зашто има да им служи? Објашњења имају два. Прво је то што осећају да су својим досадашњим захватом, који је увелико прешао границе оправданог, изазвали српску реакцију, па налазе да сад, у овај час, не би било по њихове интересе згодно прићи решавању тога питања. Треба сачекати даљи развој догађаја. Њихови одговорни људи и органи не крију да они мисле постављати и нове територијалне захтеве; они то чак кажу и отворено. За такву акцију треба спремити и терен. У новој Народној скупштини они се надају да могу, појачавањем странака које су им досад помагале, наћи расположења за нове уступке. Данашња влада, односно њен српски део, не би могла, без тешких криза, прићи новим разграничавањима. Друго је објашњење што желе да добију времена, из разних разлога. Док Срби чекају, хрватски активисти раде на више страна. Њихови министри, као чланови заједничке владе, агитују по нашим областима, смењују с планом чиновништво, спремају нове позиције. Мути се по Босни, по Војводини, па и по јужној Србији. Понегде отворено, местимице безобзирно. Док је загребачка влада увела мање-више јасан централизам за хрватско подручје, њихови одговорни чиниоци за српски део препоручују аутономије с посебним одвојеним областима. У хрватске послове од заједничке владе не меша се нико; у осталом нашем делу хрватски министри решавају све. То више није „споразум”, то није ни равноправност ни праведност, него нешто чему није тешко наћи право име. Говорећи правим речником, ваља искрено рећи да су Хрвати прешли у офанзиву и да Срби морају због њихова држања заузети одлучнији и снажнији став.

Српски део нашег народа изгубио је један део својих драгоцених политичких слобода с мотивацијом да у нашој новој држави политичке тежње појединих области и племена нису довољно усклађене и да нам политички живот треба у извесној мери дириговати. При расплитању политичке ситуације, ми сад доживљавамо да Хрвати безмало добијају све, а у нас још траје

стега на целој линији. Хрватска добија свој саборски закон, а у нас власти још смењују општинске одборе. Ми, који смо били носиоци слободе и који смо први пробудили Балкан из ропства, дочекујемо поруке како ће нас г. Мачек ослободити, и слушамо мирно како нам г. Корошец дели нетражене лекције. Ако је и у име братства и заједнице, и виших државних интереса, мислимо да је већ доста. Увиђавности треба имати подједнако, на свим странама. Не може се од једне само тражити да води рачуна о свим проблемима целине и државе, а други да се само користе.

У недавним службеним беседама говорило се о споразуму Хрватске с Југославијом. Мада то звучи скоро невероватно, ипак се писало тако. Нама не би било нимало криво што се тако Југославија идентификује с њеним правим носиоцима, кад би се тим носиоцима и дала пуна и права реч. Али не може ићи да Хрватска преговара са српским делом, а да у том делу она преузме тенорске партије.

„Српски глас”, бр. 11,
25. јануар 1940.

М. Јовичић, 103–104

Уредништво

СПОРАЗУМ ИЛИ НЕСПОРАЗУМ

Такозвани споразум од 26. августа ушао је у отворену кризу. Широки публицитет тој чињеници дали су његови творци, они исти који су га до јуче народу представљали као неко спасоносно дело високе државничке мудрости. Ми који смо му, оваквом какав је донесен тога дана, били противници – добијамо пуно задовољење. Он није коначно затворио ниједно питање, а отворио је нова, која нису ни мање сложена ни мање опасна од оних што су постојала и раније. Користио је, можда, само толико што је Србима отворио очи и што је на цело српско-хрватско питање, и преко своје воље, бацио нову светлост.

Хрватски политичари, међу којима су се данас г. Мачек и његови органи ставили скоро на исту линију с франковцима, откривају јасно своје тежње и показују своју праву природу. Уска шовенска себичност и очигледна недоследност њихове су две битне црте, испољене у мери која изненађује. Ми се сви добро сећамо с колико су огорчења они протестовали што су прошли режими оперисали с разним хрватским представницима у парламенту и влади, који нису имали народног поверења. Њих, међутим, данас нимало не буну то што су склапали споразум и сарађивали у влади са г. Драгишом Цветковићем, који није представник Срба. Данас г. Мачек отворено, пред најширом јавношћу, изјављује да га се ниуколико не тичу резолуције Југословенске радикалне заједнице, с чијим члановима седи у влади и којој је председник г. Цветковић. Какви су то односи? Какви су то парламентарни обичаји и каква су то демократска начела у име којих они говоре? Мисли ли да свет не види суштину ствари и да верује њиховим шареним опсенама?

Оно што је уговарао са г. Мачеком г. Драгиша Цветковић нема никаквих обавеза за српски народ. Ни у ситнијим питањима општег народног значаја и народне будућности Срби нису хтели

да буду стављени пред готове чињенице, а камоли у овако судбоносним. Изјава г. Мачека о безначајности решења Југословенске радикалне заједнице даје за право нашем гледишту. Господин Цветковић, као председник владе произашле из те политичке странке, вредео је таман толико 26. августа колико и данас. Само је разлика у томе што су г. Мачек и његови другови сарађивали с њим дотле док им је давао и попуштао, и споразум склопљен с њим сматрали као чврсту основу, а ми смо стално наглашавали да он није могао правити обавезе у име Срба и да Срби те обавезе неће признати. Како је г. Цветковић, у изјави датој иза изјаве г. Мачека, повио главу и пољубио руку која је ударила по његовој странци, сарадња ће се вероватно још које време наставити, али она неће ниуколико дићи ауторитет владе и њеног споразума.

Ми смо увек искрено наглашавали да је у интересу југословенске заједнице споразум Срба и Хрвата. Али споразум искрен, поштен и праведан. Хрвати су „споразумом” од 26. августа добили више него што су икад имали. Њихов територијални опсег већи је данас него и у једно доба њихове мутне државне самосталности. У њихову јединицу ушло је скоро милион Срба. И то им је још мало, па скоро уцењивачки траже више. Нема, кажу, српске јединице без нових уступака. Они говоре као да су они изишли као победници и као да су у положају да диктирају мир.

Наше гледиште је јасно. Ми хоћемо споразум, али по одређеним принципима. Било етничким, било историјским, било привредно-географским. Али за цело подручје на ком живе Срби и Хрвати. Ми не мислимо никад оставити срезове с чисто српском већином у границама Хрватске, Далмације, Босне и Славоније, у Бановини Хрватској. Тражећи ревизију такозваног споразума, ми хоћемо да се и Србима из граница бивше Хрватске и Славоније даде пуно право да се слободно изјасне о томе хоће ли њихови срезови остати у Хрватској или ће се придружити својој српској јединици. Хоћемо да буде задовољна већина Срба, као и већина Хрвата. Том су принципу, протоколисаном у Фаркашићу, плескали хрватски представници и тешко ће им бити да га се данас јавно одрекну, мада им доследност није политичка врлина.

Споразум од 26. августа болује од тога што је рађен у тајности, што у њему нису учествовали прави представници српског

народа, и што је изведен крње. Сматрало се да је главно да буду задовољени Хрвати, без обзира на Србе. Да умири српске редове, г. Цветковић изјављивао је како Срби могу бити спокојни, јер се зна које су српске земље. Али сам се није усудио да их помене. После овог јавног објашњења са г. Мачеком, он ће то смети још мање. У својој изјави он чак није смео да помене ни то да је и тај августовски споразум јасно предвидео да се прописи о Бановини Хрватској могу проширити и на остале бановине, као и то да се и друге бановине могу спајати, „као што се уопште њихов територијални обим може мењати”.

Хвалитељи споразума од 26. августа, чисте партијске рачунције, или лаковерне наивчине, неће после свега овога моћи с онолико цинизма и површности да убеђују српски народ како ће споразум као неки мелем однети све што у нашем државном животу није ваљало. Сад могу и мање упућени видети колико у понашању данашњих хрватских политичара, чак кад им се учине и веома крупни уступци, има себичног, грамзивог, неувиђавног и небратског. А после свега што се тако јасно збива пред нашим очима, свануће свакоме да влада г. Цветковића не одговара тежини времена у ком живимо и да она, сигурно, неће и не може наћи решење за наше државно питање. Или ће га и даље тражити по цену животних српских интереса.

„Српски глас”, бр. 12,
1. фебруар 1940.

М. Јовичић, 105–106

Уредништво

ПОСЛЕ ШЕСТ МЕСЕЦИ

Прошло је већ шест месеци откако је начињен споразум од 26. августа, и сад се о њему може говорити већ на основу неког искуства. То није више само један пројект за који тек има да се види какве ће последице оставити у пракси.

Споразум од 26. августа имао је два циља: стварање Бановине Хрватске, која ће задовољити националне захтеве Хрвата, и ликвидирање оног више или мање диктаторског режима који се правдао тиме да се на други начин не може бранити државно јединство од незадовољних Хрвата. Оба та циља имала су да се остваре у што краћем року, уз употребу, па и злоупотребу, члана 116 Устава.

Данас, пошто је протекло шест месеци од споразума, ми видимо да је Бановина Хрватска створена, али не видимо да је диктаторски режим, који се обично означава именом Јерезе, ликвидираан. У новинама се с времена на време јавља да се живо ради на новим политичким законима, али изгледа да има нешто што њихово увођење у живот једнако омета.

Једини практични резултат споразума, бар досад, јесте стварање Бановине Хрватске. Она је ту, она постоји, она живи, па чак показује тежњу и да расте. Споразум је имао да коначно повуче границе те бановине, али, по изјавама не само обичних хрватских политичара и новинара него и самих хрватских министара, споразум није у територијалном погледу заситио Хрвате, него им је само отворио апетит. У територијалном погледу, хрватско питање није, према томе, решено, иако је ради његовог решења остављено у Бановини Хрватској око милион Срба.

Сасвим је разумљиво да су ови први резултати споразума узнемирили и његове присталице на српској страни. Ту је било људи који су прихватили споразум у нади да ће се њиме решити хрватско питање и омогућити враћање Југославије демократији.

Ти људи сад не знају шта да мисле – и остаје им да се теше тиме да ће гг. Мачек и Цветковић ипак некако изаћи на прави пут. Сва њихова политика сад почива на једном акту вере у та два политичара. Докле ће та вера моћи да траје – не може се унапред знати.

Докле су присталице споразума узнемирене, његови су противници охрабрани. Његових противника има две врсте. Једни одбијају сваки споразум као нешто што се не слаже с основним пачелима државног и националног јединства. Споразумевати се с Хрватима значи цепати Југославију на два народа и попуштати управо оним политичарима којима су аутономија и федерализам само средство за поткопавање државног јединства. Ти безусловни противници споразума налазе да је већ на првом кораку остваривања споразума постало очевидно да Хрвати желе своју одвојену државу, уз коју би Југославија могла евентуално постојати само још као животни простор хрватског народа. Али поред ових противника споразума, има и других, који не одбијају сваки споразум у начелу, него одбијају само споразум од 26. августа. По њиховом мишљењу, тај споразум имао је ту основну ману што није начињен између хрватског народа и српског народа, него између г. Мачека, који је представљао хрватски народ, и г. Цветковића, који није био позван да представља српски народ. Ови противници споразума од 26. августа предсказивали су од првога дана да један споразум из кога је српски народ искључен не може дати добре резултате ни за српски народ ни за државну целину коју српски народ више осећа него г. Мачек и његова дружина. Први резултати споразума само су утврдили ове његове противнике у веровању да се двадесет шестог августа пошло рђавим путем, и да се једна сама по себи добра идеја упропастила рђавом методом.

Присталице споразума узнемирени, његови противници охрабрани, то је стање ствари које се види међу политичарима. Како је у народу?

У оним српским крајевима који су ушли у састав Бановине Хрватске, као и у оним крајевима који се с њоме граниче и који осећају да су угрожени новим хрватским захтевима, у свим тим крајевима споразум је неоспорно непопуларан. Ту се незгодне стране територијалног разграничења између Срба и Хрвата осећају живље него другде, и споразум је ту, као недавно конкордат,

добрио значај једног напада на Српство. У другим крајевима, где се нема непосредно додира са странком г. Мачека, отпор споразуму није тако јак, али не може се рећи ни ту да је споразум популаран. За ових шест месеци, поред свих сметњи које се чине слободној речи, свет је ипак обавештен о томе што бива у Бановини Хрватској, и о томе што се спрема у Босни и у Војводини. Поред тога, свет је видео да се после споразума продужује исти режим који је био и пре споразума, и да г. Цветковић, истина, више говори о демократији него г. Стојадиновић, али је у пракси исто тако мало остварује као и г. Стојадиновић. Ако је у једним крајевима споразум исто тако непопуларан као конкордат, он је у другим крајевима исто тако непопуларан као Јереза. Без сумње, реч је само о српским крајевима, али ми држимо да се још није дошло дотле да се о расположењу у српским крајевима не води никаква рачуна.

„Српски глас”, бр. 17,
7. март 1940.

М. Јовичић, 130–140

Данило Динић

ДВА МЕРИЛА

У последње време, што је, уосталом, сасвим природно, почело се у нашој јавности расправљати о правном карактеру и значају хрватске аутономије. Тако је последњих дана у београдским правним часописима додиривано и расправљано ово питање са стручног правног гледишта. Ове расправе, с малим изузетком, писане су на један објективан и стручан начин, мирно и хладно без трунке нарочите тенденције.

Међутим, и овакво објективно стручно расправљање изазвало је код Хрвата узнемиреност, и преко своје дневне политичке штампе они због овог показују једну нарочиту врсту нетрпељивости, бојећи се ваљда да и ово не буде на неки начин подривање хрватске аутономије. „Хрватски дневник”, нпр. у своме уводнику од 2. марта, пишући о ставу београдске стручне и правне литературе, дословно каже: „Натегнуто и самовољно тумачење Уредбе о Бановини Хрватској с којим наступају неки београдски теоретичари – значи само упозорење да будемо опрезни, да чувамо и појачавамо нашу снагу.” Ова чињеница, као и друге њој сличне, у последње време јасно показују с каквом се психозом и јетком нетрпељивости с хрватске стране ове ствари посматрају, и како се сваки, ма и најмањи покушај расправе ових питања, ма како он био објективан, одмах узима као напад на њихову аутономију. Они су се нарочито исказали јако осетљиви због једног тумачења неких прописа Уредбе о Бановини Хрватској по којима би било могуће и сужавање компетенције банске власти, ако министарски савет донесе одлуку о проширењу државне компетенције по смислу чл. 2 пом. уредбе. Овај пропис, истина, није сасвим јасан, те су зато и могућа тумачења, али оваквим тумачењем нико није тако далеко отишао, нити је ма коме пало на памет да сматра да би се тиме могла стварно окрњити аутономија бановине. То се, уосталом, и у Хрватској врло добро зна, и зато то и није прави разлог

њиховој узнемирености. Разлог лежи у чисто политичкој страни овог питања, која се у хрватској штампи стално наглашава и исказује бојазан по бановинску аутономију због оваквих тумачења о Бановини Хрватској.

Али оно што је од већег интереса за нашу јавност јесте једна чињеница која од споразума наовамо јако пада у очи, а која сведочи о изванредној недоследности хрватских политичких људи. Она се огледа у њиховом аргументисању кад је реч о правном значају и вредности уредбе о Бановини Хрватској. Главни њихов аргументат којим оперишу за немогућност сужавања компетенција банске власти састоји се у тврђењу да прописи о Бановини Хрватској имају снагу уставних прописа. Да не би било заблуде о томе и да будемо начисто, навешћемо шта „Хрватски дневник”, у истом броју који смо цитирали изреком каже: „Не може се ни замислити да би министарско вијеће могло обичним уредбама мијењати један уставни пропис као што је уредба о Бановини Хрватској”. У даљем аргументисању спомиње и нарочито истиче да је уредба донета на основу чл. 116. Устава, те већ и по томе она представља уставну материју. Из овога сасвим логично излази, по мишљењу хрватске јавности и њене штампе, да се та уредба може мењати само оном процедуром која је Уставом прописана.

Ми ћемо засад ово питање оставити на страну, с тим да се другом приликом на њега осврнемо, као и на то да ли је овакво аргументисање правнички исправно или није. Оно што смо овом приликом хтели да истакнемо јесте чињеница да Хрвати сад признају септембарски устав и правно и политички. То, другим речима, значи да тај устав до дана споразума за њих није вредео, они га нису признавали; то је био један октроисан устав, донесен једнострано, па према томе и неправилан, и као такав без вредности, а да не помињемо и то како се с њихове стране наводило да је он био срачунат против хрватског народа. Сад, међутим, после споразума изгледа да је све у реду. Ништа лакше да се они данас позивају баш на тај исти устав да би доказали неповредност хрватске аутономије. Тако, полемишући с „београдским теоретичарима” о немогућности сужавања компетенција банске власти, „Хрватски дневник” продужује: „То је немогуће већ и зато што је уредба о Бановини Хрватској донесена на темељу чл. 116 Устава,

дакле представља саставни дио Устава, а министарско вијеће не може својим уредбама мијењати Устав.” Што је та уредба октроисана, исто као и септембарски устав, то сад ништа не значи, кад је њоме постигнуто оно што се са њихове стране хтелo и кад су Хрвати најзад постигли тражено задовољење. Ми заиста не можемо имати ништа против тога што су Хрвати најзад признали земаљски устав, макар и по цену његове неправилне примене и по цену једнога споразума који ће, надамо се, морати бити ревидиран и почивати на правичнијој основи, тако да потпуно задовољи и Србе, и Хрвате, и Словенце. Али поред свега овога, ипак имамо права да сумњамо и да се питамо с колико је искрености од стране Хрвата цела ова ствар свршена. На то нас наводи и даје нам повода хрватска штампа, нарочито она која је блиска г. Мачеку као што је „Хрватски дневник”. За ово питање није нимало равнодушно и безначајно кад у истоме чланку овога листа видимо овакав завршетак: „Цијело ово расправљање, наравно, има само теоретско значење. У пракси ће бити само одлучан одношај снага. Знамо врло добро што у пракси значи сваки уставни пропис. Ако је довољно јак онај који се служи уставним правима, он у тој снази има најјачу гаранцију да ће се његово право поштивати. Није ли довољно јак, слаба му је корист од свих писмених гаранција и одредаба, ако друга страна нема моралних ни правних скрупула. Да смо ми Хрвати били политички слаби, не би било дошло ни до уредбе о Бановини Хрватској. Сигурни смо да ће се та уредба поштивати, а њезини прописи да ће се у нашу корист надопунити, само толико колико ми то својом снагом исходимо. Ако и сувереност формално независних држава зависи од њихове снаге, поготово то вриједи за самосталност федералних јединица. Значи за нас само упозорење да будемо опрезни, да чувамо и појачавамо своју снагу.”

После овога излишан је сваки коментар, и све ово речито говори с колико се искрености с хрватске стране приступало споразуму и колико се у њега верује. У једном истом чланку признаје се Устав, и на основу њега брани се правна важност Уредбе о Бановини, којој се даје ранг уставног прописа, тако да се на крају све сведе на фактичну снагу, као да државни правни поредак није довољан да обезбеди примену и поштовање правних прописа.

С оваква два мерила у политици, заиста је тешко замислити да споразум ствар решава, и шта нам онда остаје него да и ми појачавамо и чувамо нашу снагу. Али та снага неће нама служити као брутална сила, већ као средство за заштиту права и правног поретка у нашој заједничкој држави. Држава је за нас била и остала највиши закон, она то мора бити за све и свакога.

„Српски глас”, бр. 17,
7. март 1940.

М. Јовичић, 141–143

Уредништво

СВЕ ПО СТАРОМ

Споразум од 26. августа имао је да послужи једној општој народној потреби, али већ од почетка било је знакова да ће тај политички акт штети да се искористи за извесне чисто партијске циљеве. Данас још више него непосредно после двадесет шестог августа изгледа вероватно да ће српско-хрватска слога и државно јединство доћи на друго место, а подмлађивање Јерезе и наста-вљање шестојануарског режима на прво место.

Ма од кога, и ма како начињен, српско-хрватски споразум изискивао је две жртве: једна је била г. Корошец, а друга шестојануарски режим. Докле су Хрвати стајали у опозицији, г. Корошец био је неопходно потребан свакој влади, као јемац да она не води великосрпску, него југословенску политику. Чим је споразум закључен, јемствовање г. Корошца постало је сувишно – и, као што је један Француз рекао, девалвација г. Корошца морала је наступити.

Друга жртва српско-хрватског споразума требало је да буде шестојануарски режим и она група политичара који су у одржавању тог режима били заинтересовани. Шестојануарски режим налазио је свог оправдања у непријатељском ставу који су Хрвати били заузели према југословенском унитаризму. Говорило се: Боље и диктатура него пустити Хрвате да разоре Југославију. Али после српско-хрватског споразума, диктатура је постала исто тако непотребна као и сам г. Корошец. Јер, од две ствари једна. Или се после споразума имало извршити ликвидирање југословенске идеологије, или се путем споразума имало постићи хрватско прихватање југословенске идеологије. И у једном и у другом случају диктатура је била непотребна.

Сасвим је разумљиво да ни г. Корошцу ни шестојануарцима није могло бити пријатно да буду бачени у старо гвожђе. И сад је занимљиво посматрати шта све они чине да би се и под промењеним приликама ипак одржали на површини.

Сваком су пале у очи изјаве које је г. Корошец чинио о политичкој ситуацији. Оставимо на страну његове нападе на комунисте и на републиканце; те је нападе он и раније чинио, али он је сад сматрао за потребно да заједно с комунистима и републиканцима обележи као непријатеље државе и монархије – још и масоне и све левичаре уопште. Зашто је г. Корошцу требао овај напад на левицу уопште? Објашњење би било само једно, а то је да је г. Корошец желео да омете враћање на демократију, које данас левичари захтевају. Демократизација му је, можебити, ишла у рачун онда кад је заједно с удруженом опозицијом ишао по Србији и клицао: „Живела слобода!”, али данас његовим политичким циљевима овакав левичарски став више не одговара. Демократизација која би се сад после споразума извршила ослабила би утицај малих група као што је странка г. Корошца. Велику улогу мале групе могу играти само под личним режимом или под режимима који су на њега налик. Тад није потребно имати велики број гласова у земљи: довољна је вештина маневрисања у кулисама политике – дакле, управо она својства којима је г. Корошец у тако великој мери обдарен. И то ће бити разлог што би г. Корошец желео да се што више продужи овај режим који од шестог јануара час у строжем час у блажем виду траје.

Као и г. Корошец, тако би и шестојануарци највише волели кад би се и после споразума тај режим могао продужити. За ових десет година тај режим променио је неколико запрега: ми сад говоримо о овој последњој која се назива Јерезом, и која је уместо отворене диктатуре која се не стици свога имена – практиковала једну врсту прикривене диктатуре, коју је она називала умераваном или диригованом демократијом. Шестојануарцима се мора признати да су се после споразума врло брзо снашли, и да су с великом вештином покушали окренути у своју корист један политички акт који је требало у првом реду њих да погоди. Они сад на све стране причају ово. Споразум је једна државна потреба. Он мора пошто-пото бити одобрен. Ако би се извршила потпуна и права демократизација, ко зна како би споразум прошао у парламенту. Избори за скупштину морају се, истина, једног дана извршити, али ако се избори не даду избећи, из тога још не излази да се мора допустити слободно образовање странака, и да се мора дати

слободна штампа. Напротив, у интересу је споразума да се спречи слободна акција оних сгранака и оних листова који би из којих било разлога били противни споразуму. Другим речима, још није време да се приступи потпуној и правој демократизацији; и даље је потребно да се, у име виших државних интереса који су нашли израза у споразуму, демократизација диригује одозго. Ко год је против споразума, тај је против ове државе, а ко је против ове државе, нема права ни на какве слободе. И тако они исти људи који су раније као противнике државе оглашавали све оне који су нагињали федерализму, или чак само аутономијама – оглашавају данас као противнике државе све оне који не примају споразум од 26. августа, чије су федералистичке тежње очигледне. Хоће ли заступати унитаризам или федерализам, тим је људима, на крају крајева, свеједно. Главно је да су они ти који имају повлашћени положај једине државотворне странке, којој је допуштено да све остале странке држи далеко од власти.

Ми засад само бележимо оно што би се могло назвати тактиком г. Корошца и данашње шестојануарске екипе. Хоће ли та тактика успети, рећи ће будућност. Ако би успела, резултат би био овај: Хрвати би добили што су тражили: споразум од 26. августа Срби не би сматрали споразумом, већ диктатом – и г. Мачек, поред свих својих прича о сељачкој демократији, постао би један од стубова продуженог шестојануарског режима.

„Српски глас”, бр. 21,
4. април 1940.

М. Јовичић, 162–163

Данило Динић

ПРОВИЗОРИЈУМ

Писали смо у своје време да је споразум непотпун и да је привремен. Да је непотпун, то је јасно, а да је привремен – то се већ изводи из тога факта што се досадање преуређење државе, као последица споразума, извршило на основу чл. 116 Устава. Како је Устав узет као правна база и формула за правну могућност преуређења државе, то је онда јасно да се одредба чл. 116 Устава мора у целости применити. Не треба заборавити ни изгубити из вида то да се правни акт о оснивању Бановине Хрватске, уредба, позива на чл. 116 Устава и изрично наводи да је то учињено да би се очували јавни интереси. Тиме је хтело да се покаже и утврди да постоје они узроци за овакав један акт о којима говори односни пропис Устава. Ми засад остављамо по страни питање да ли би се за овај случај могао применити наведени уставни пропис, како с погледом на његово слово, тако и с погледом на његов унутарњи смисао. Бар с правног гледишта, допуштена су у сваком случају и друга тумачења. Али како стоји чињеница да је на основу овог уставног прописа донет акт о Бановини Хрватској, то је онда јасно да се он као такав има применити у целости. Шта ово може значити него то да ова изузетна мера, кад нестане узрока који су је изазвали, има да буде ратификована од стране народног представништва. Зато и цео досадашњи посао око државног преуређења носи карактер привремености, и с њиме као таквим треба и рачунати.

Ми ово нарочито истичемо због тога што излазак из оваквог једног провизоријума не може бити ни једностран, ни остављен случају политичких догађаја и страначких компромиса. Излазак из овако привременог стања – и његова даља судбина – мора бити процењен и одобрен како с погледом на његову садржину, тако и с погледом на процедуру од стране целокупног нашег народа. Безбедност и снага југословенске државе не могу зависити ни од ка-

квих привремених мера, нити ма какве врсте споразума, па ни од овога, иако иначе, реално политички схваћено, споразум може, или бар треба да буде основа и залога државног опстанка. Што се тиче случаја с преуређењем наше државе, не треба нарочито истичати да наша заједница, наша заједничка држава, није резултат ћудљиве игре политичких догађаја и погађања за зеленим столом, него резултат наших вековних борби и страдања. Она је дубоко утиснута у нашу националну историју, и њено остварење био је највиши и најсветлији идеал нашега народа.

Кад је тако, онда се не може допустити да се само за љубав задовољења једнога дела нашега народа остане у оваквој једној неизвесности и државној несрећености. Има се утисак да се нешто започело али да се није завршило. Остали, и то велики део нашега народа – чека решење уређења наше државне заједнице, али у исто време он тражи да у том послу и сам учествује. Тек кад се и он изјасни, и то једанпут дефинитивно, можемо сматрати да је наша државна заједница споразумно уређена и да је добила вид снаге и стабилности. Колико је ово стање провизорно и неодређено с погледом на унутрашњи положај наше државе, нека нам послужи писање загребачке штампе блиске г. Мачеку. „Хрватски дневник” од 30. марта т. г. у своме уводнику пише: „Има више разлога који говоре за то да ми сами покушамо споразумом уредити и даљне своје одношаје, јер положај није данас ништа ружичастији од положаја прије седам мјесеци, штавише, могло би се казати да је данас положај још деликатнији. Ради тога би требало озбиљно порадити и на томе да се ликвидирају такођер нека питања која специјално интересирају Бановину Хрватску. Течајем ових седам мјесеци показало се да централизам у заједничким пословима није готово ништа попустио. Уредба о Бановини Хрватској предвиђала је да се на Бановину Хрватску могу преносити и неки послови који том уредбом на њу нису пренесени, јер су остали у компетенцији заједничких министарстава...”

Као што се из овога види, као и из целог држања хрватских водећих кругова, и они ово стање узимају као привремено, али само уколико се тиче потпуног остварења њихових посебних послова и компетенција. А шта тек да кажемо за Србе, код којих је у јачем степену развијено осећање државне целине, а који у спо-

разуму уопште нису учествовали. Стога се намеће као потребно уклонити ову привременост, и за целокупно државно преуређење консултовати и Србе. Видећемо тад хоће ли то бити на бази федерализма или на бази широких политичких аутономија, или на какав који му драго други самоуправни начин. Али при томе не треба губити из вида да федерализам о коме се данас тако много говори и дискутује, и који се с извесних страна сматра као спасавајући образац за сигурност наше државне заједнице, не сме значити отуђивање од центра с циљем сувише посебног племенског развијања. И федерализам има својих ступњева. Отеран у крајност, он може промашити онај циљ који му се данас обично приписује. Напротив, он би морао бити такав да буде способан да испуни своју историјску улогу народног зближавања, и да с временом доведе до изградње југословенског национализма. Историјска улога федерализма баш се и састојала у томе што он није био само остварење слободарске идеологије него још и учвршћивање заједничког националног духа.

Да би се ово могло остварити како треба, један је од услова да се садањи провизоријум што пре уклони. Како и на који начин, ми нећемо засад чинити никаквих сугестија, али једно је сигурно, а то је да се што боље и што свестраније осигура учешће целог нашега народа у томе послу. Није за чекање, као што то може бити случај у редовним временима. Општа спољна ситуација таква је да и наш положај мора бити одређен и чврст. Развитак догађаја може бити такав да он не сме затећи несређене унутрашње прилике у Југославији.

„Српски глас”, бр. 21,
4. април 1940.

Слободан Јовановић

УСТАВНО ПИТАЊЕ

Пре двадесет година, онда кад се радило на Видовданском уставу, у нас је владало уверење да је централизам не само пајбољи него управо и једини начин да се обезбеди народно и државно јединство. То нас је даље наводило на мисао да треба разбити до-тадашње историјске покрајине, и да новим покрајинама не треба дати могућности да се у току времена начине огњиштима сепаратизма. Следствено, покрајине нису смеле бити врло велике, и нису смеле имати, поред административне, још и извесну законодавну надлежност. Самоуправа се могла трпети, али не и аутономија.

Видовдански устав, у члану 95, прописивао је да се „управа врши но областима, окрузима, срезовима и општинама”. У областима је створена административна јединица вишег степена какве у предратној Србији није било – и то је могло изгледати као уступак браниоцима покрајинске самосталности, али у истом члану 95 речено је даље: „Подела на области врши се законом према природним, социјалним и економским приликама: једна област може имати највише 800.000 становника.” Из овога је јасно излазило да се старе историјске покрајине морају разбити, и да пове покрајине, које би се место њих имале образовати, не смеју бити врло велике. Што се тиче њихове надлежности, она је била схваћена на начин обичне локалне самоуправе: области, по Видовданском уставу, разликовале су се од самоуправних округа само својом величином.

У доба Видовданског устава, за федерализам се није хтело ни чути: бити федералист значило је бити противник народног и државног јединства. Чак и Трумбић отресао се тад федерализма.

Устав од 1931. почео је већ да напушта централизам Видовданског устава. Он је поделио земљу на девет бановина, од којих је свака имала више од 800.000 становника. Шест бановина имале су свака преко милион становника, а две бановине преко два

милиона становника. Докле су се области из Видовданског устава кретале у границама обичне локалне самоуправе, бановине из Устава од 1931. добиле су право издавати уредбе са снагом локалних закона. Али има једна тачка у којој се Устав од 1931. слагао с Видовданским уставом: и он је био противан старим историјским покрајинама – и зато је разграничење бановина извршио на савсим новој основи.

Али, иако се у Уставу од 1931. осећала тежња за једном врстом децентрализације, федерализам је и даље био на рђавом гласу. Приближавање федерализму учињено је тек у споразуму од 26. августа прошле године. Српски стручњаци који су сарађивали на том политичком акту тумаче га у федералистичком духу, и доказују да федерализам, правилно схваћен, не води цепању државе. Али ово мишљење није једино које постоји о споразуму од 26. августа. На хрватској страни чују се с времена на време захтеви који не би могли наћи задовољења у једној федерацији, него тек у једној конфедерацији: ту се у тумачење споразума од 26. августа уноси једно динамично гледиште, по коме би тај споразум био само полазна тачка за још потпуније развијање хрватске самосталности: идеја о заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца не одбацује се, али та заједничка држава имала би да почива на уговору тих трију народа који би задржали своју националну сувереност неокрњену. Најзад, постоји и једно треће мишљење, по коме би, с изузетком Бановине Хрватске, остале делове Југославије ваљало оставити у досадашњем стању. У том случају, наша држава не би била преуређена ни као федерација ни као конфедерација; она би остала и даље унитаристичка држава, али Хрватска би у њој имала положај једне издвојене области с нарочитим правима (*corpus separatum*).

Федерализам, дуго времена озлоглашен међу Србима, има сад и међу њима убеђених присталица као оно средње решење које би задовољило и хрватске тежње за аутономијом, и српске тежње за државним јединством. Федерализам, истина, ствара две власти: власт савеза и власт државица, али у исто време подређује државице савезу као нижестепене власти вишестепеној власти. Државице су уређене као државе у маломе: према томе, с њиховом аутономијом ишло се до последњих граница. Ипак, зато је

државно јединство очувано је, јер је сувереност остала пеподељена код савеза.

С теоријског гледишта, федерализам се да помирити с државним јединством, али федерализам није, на крају крајева, ништа друго до један правни систем, а какве ће последице један правни систем имати у пракси, то не зависи само од њега већ и од политичких прилика оне посебне земље у којој се примењује. У доба Видовданског устава веровало се да ће нам централизам сам по себи обезбедити државно јединство. С теоријског гледишта, он се још лакше дао сложити с државним јединством него федерализам. Ипак, зато он у пракси није дао резултате који су се од њега очекивали. Према томе, не треба прецењивати значај ниједног правног система.

Браниоци федерализма кажу да српско-хрватски спор потиче углавном од узајамног неповерења које влада између Срба и Хрвата – и да би федерализам имао ту добру страну што би отклонио бар хрватско неповерење према Србима. На тај начин, одбрана федерализма преноси се с правног земљишта на психолошко. У допуну овога, ми бисмо рекли да код федерализма, као код правних установа уопште, све зависи од тога у коме се духу примењује. Да наведемо само један пример из историје америчког федерализма. Сједињене Државе Северне Америке, које су 1777. биле уређене као конфедерација, преуређене су 1787. као федерација. Ипак, зато федерализам сам по себи није био у стању обезбедити државно јединство. Између северних и јужних државица избио је грађански рат који је трајао од 1861. до 1865. После победе северних државица, учињене су извесне измене у савезном уставу, али оне нису дирале у основно питање поделе власти између савеза и државица. Слободно се може рећи да је, с правног гледишта, стање ствари после грађанског рата остало углавном онакво какво је било и раније. Онај исти федерализам који није био у стању да спречи грађански рат – сад више није сметао јачању државног јединства. Шта се у међувремену променило? Променило се политичко искуство грађана, променили се њихови политички погледи. Установе су остале исте, али дух у коме су примењиване није више био исти. Раније су код јужних држава била јака сепар-

ратистичка расположења; сад се на све стране ширио унитаристички начин осећања.

Према томе, и код нас би успех федерализма зависио од тога у каквом би се духу он примењивао. У једној расправи о америчком федерализму коју је издала Библиотека „Политика и друштво”, ја сам рекао: „Да је у Сједињеним Државама било онолико разних националних свести колико и разних држава, и да је свака од тих држава била суревњива на своју сувереност, овакав федерализам као амерички тешко би био могућан.” Отприлике то исто, само другим речима, могао бих рећи и за овај троплеменски федерализам који нам се, како изгледа, припрема. Ако свака од тих племенских јединица буде суревњива на своју самосталност и не буде разумела да је мора подредити југословенској државној идеји, федерализам ће имати мало изгледа на успех. У противном случају, он сам по себи не би сметао државном и националном јединству, као што није сметао ни у Сједињеним Државама, ни у Немачкој царевини од 1871.

Из свега тога излази да уставно питање није у нас искључиво правно питање. Главно је ојачати југословенску државну идеју, а политичко просвећивање народа може у том смислу више учинити него правни системи остављени сами себи. У политичком просвећивању уопште примери и искуство дејствују јаче од свега другога. Ништа једном народу не отвара тако брзо очи као велики догађаји и опасне ситуације: национална свест првенствено је плод националне историје. Ако време у коме живимо није у стању освестити Србе, Хрвате и Словенце у потреби за њиховим уједињавањем у истој држави, онда их доиста ништа није у стању освестити.

„Српски глас”, бр. 24,
25. април 1940.

БЕЛЕШКА О МЕЂУРАТНИМ АУТОРИМА

Владимир Велмар-Јанковић, 1985–1976.

По образовању правник, по вокацији књижевник. У периоду између два рата објављивао је драме, приповетке и књижевну критику у угледним књижевном часописима као што су *Српски књижевни гласник*, *Мисао*, *Савременик*, *Књижевни југ*. За време рата био је помоћник министра просвете у влади Милана Недића. Пред крај рата емигрирао је у Шпанију, где се бавио научном и клиничком психологијом. Објавио неколико књига из те области и основао први приватни центар за ментално здравље.

Љубомир Давидовић, 1863–1940.

Оснивач и дугогодишњи председник Демократске странке (1919–1940). Пре Првог светског рата био је члан НРС и Самосталне НРС, и председник Народне скупштине (1905). После ослобођења, у два наврата био је мандатар владе (1919. и 1924), а потом и министар просвете и унутрашњих дела. Као политички челник, био је лојалан држави и краљевини, али је доследно критиковао централистичко уређење. Крајем двадесетих година приближава се идеји федерализма („сложене државе“), те сходно томе успоставља ближе односе са Стјефаном Радићем. После 1931. био је спреман на сарадњу са ХСС, али након Споразума Цветковић–Мачек наступа са жестоком критиком ове нагодбењачке политике.

Данило Динић,

Члан Српског културног клуба (1937–1941) и сарадник *Српског гласа*. У периоду између два рата био је судија касационог суда и професор правног факултета.

Слободан Јовановић, 1869–1958.

Велики српски правник и историчар. Професор правног факултета од 1900. до 1941, члан и председник САНУ. Писац великог броја књига и студија из области права, политичких наука, историје, књижевне критике и др. Оснивач и председник Српског културног клуба (1937–1941). За време Другог светског рата, потпредседник и председник југословенске владе у емиграцији. Од 1941. до краја живота као емигрант борави у Лондону. Године 2007. рехабилитован је одлуком Окружног суда у Београду, а пресуда којом је 1946. осуђен на робију и губитак части проглашена је ништавном.

Лазар Марковић, 1882–1955.

Професор правног факултета, виђени члан НРС и министар у више влада прве Југославије. У правној области главно дело му је тротомни уџбеник *Грађанско право*. Био је близак сарадник Николе Пашића. Министар за конституанту у привременој влади и министар правде у две владе, првој (1921–1913) и последњој у миру, влади Цветковић–Мачек (1939–1941).

Влатко Мачек, 1879–1964.

Наследник Стјепана Радића на месту председника ХСС (од средине 1928). Политика му је варирала између хрватског сепаратизма и државног дуализма – „пречански крајеви“ и Стара Србија. Опортуни заступник конфедералистичке политике седам федералних јединица. Преговорац и потписник Споразума о Бановини Хрватској (Споразум Цветковић–Мачек) и потоњи потпредседник југословенске владе. Велики заговорник приступања Југославије Тројном пакту. За време рата, мировање у „унутрашњем егзилу“ у НДХ и емиграција у САД.

Стјепан Радић, 1871–1928.

Најважнији хрватски политичар међуратне Југославије. Оснивач Хрватске републиканске сељачке странке 1905. и посланик у Хрватском сабору од 1908. године. Као члан Народног већа СХС,

противник уједињења с Краљевином Србијом, сем под његовим условима. Допушта учешће ХРСС на изборима за Уставотворну скупштину (новембар 1920), али бојкотује њено деловање. У погледу даљег (не)учешћа у раду скупштине, изразити опортуниста. Борац за стварање хрватске државе унутар југословенске. Умро је после рањавања у Народној слупштини, током жучне расправе.

Светозар Прибићевић, 1975–1936.

Српски политичар пореклом с подручја Војне крајине (рођен у Костајници). Члан и потпредседник Народног већа СХС. После оснивања Краљевине СХС, ватрени заступник државног централизма, министар унутрашњих дела и просвете у више влада до 1929. Оснивач Самосталне демократске странке после изласка из ДС 1924. Године 1927. улази у савез с Радићивом ХСС формирањем Сељачко-демократске коалиције и прелази на федералистичко становиште. Несталан и радикалан у својим политичким опредељењима, после завођења шестојануарске диктатуре доживљава прогон и хапшење. Умро је у егзилу у Прагу.

Ђорђе Тасић, 1892–1943.

Истакнути професор предратног правног факултета. Један од доајена српске правне науке с великим научним опусом у релативно краткој каријери. Био је уредник чувеног Архива за правне и друштвене науке. У научном, касније и политичком погледу, био је присталица федеративног уређења. О томе је писао као зналац, примењујући свој приступ и на случај Југославије, највише чланцима у листу *Напред*. Као правни стручњак учествовао је у тиму Драгише Цветковића приликом израде Споразума Цветковић–Мачек. У окупираној Србији био је два пута хапшен и спровођен у Бањички логор, где је и страљан 1943. године.

Анте Трумбић, 1864–1938.

Хрватски правник и политичар. У младости, као адвокат у Сплиту био је присталица Хрватске странке права. Током Другог светског рата, у емиграцији оснивач и председник Југословенског од-

бора (од 1915). Један од преговараца и аутора Крфске декларације (1917). После оснивања Краљевине СХС, министар слоњних полова у привременој влади Стојана Протића. Формално је приступио ХСС после завођења шестојануарске диктатуре. Заступао федералистичко становиште за државно уређење Југославије.

Милош Црњански, 1893–1977.

Велики српски писац. Осим књижевношћу (поезија, проза, драма, књижевна критика и полемика), бави се и политичком публицистиком. У периоду између два рата пише најчешће за лист *Време*, а 1934. оснива часопис *Идеје*, у којем се воде расправе о савременим политичким темама. Радио је у дипломатској служби краљевине. Крајем двадесетих година био је аташе за штампу у амбасади у Берлину. Од 1935. до 1941. службовао је у амбасадама у Шпанији и Италији. По избијању рата 1941. није се вратио у земљу. Све до 1965. године живео је у Лондону, а затим се вратио у земљу и доживео да му се књиге поново штампају, па и врате у школску лектуру.

Владимир Ђоровић, 1885–1941.

Зnameniti српски историчар. Професор Филозофског факултета у Београду, члан САНУ и њен председник. Оставио је велико историографско дело. Члан Српског културног клуба од оснивања 1937. Један број његових дела, међу њима и волуминозна *Историја Срба*, објављен је у српским земљама тек у другој половини осамдесетих година прошлог века. Погинуо је приликом повлачења владе из земље почетком априла 1941.

Слободан Самарџић
ШЕСТОЈАНУАРСКА ДИКТАТУРА
УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

АКАДЕМСКА КЊИГА
Нови Сад, Булевар Михајла Пупина 22
телефон: 021/4724-924
e-mail: office@akademskaknjiga.com
www.akademskaknjiga.com

Лектура и коректура
Александра Андрић

Компјутерски слог
Мариус Рошу, Obliq studio, Нови Сад

ISBN 978-86-6263-480-1

2023

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(497.1)”1929/1931”

САМАРЦИЋ, Слободан, 1953–

Шестојануарска диктатура : узроци и последице / Слободан Самарцић.
– Нови Сад : Академска књига, 2023. – 367 стр. ; 23 см. – (Библиотека
Изабрани српски економски и политички списи : 1850–1940)

Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-6263-480-1

а) Југославија – Историја – Шестојануарска диктатура – 1929–1931

COBISS.SR-ID 121317641